

Taksás Balázs

GAZDASÁGI BIZTONSÁG

LUDOVIKA
UNIVERSITY PRESS

Gazdasági biztonság

Taksás Balázs

Gazdasági biztonság

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2025

Szakmai lektor
Csath Magdolna

Kiadja a Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu
Felelős szerkesztő: Vida Krisztina
Olvasószerkesztő: Fülöp Éva
Korrektor: Csinta Áron
Tördelőszerkesztő: Fehér Angéla

DOI: https://doi.org/10.36250/01256_00

ISBN 978-963-653-161-4 (elektronikus PDF) | ISBN 978-963-653-162-1 (ePub)

© A szerző, 2025
© A kiadó, 2025
Minden jog védve.

Tartalom

AJÁNLÁS	7
BEVEZETÉS	11
A GAZDASÁGI BIZTONSÁG ÉRTELMEZÉSE	15
A biztonság dimenziói	15
A gazdasági biztonság definiálása	20
Felhasznált irodalom	30
Ajánlott irodalom	31
A GAZDASÁGI BIZTONSÁG ALRENDSZEREINEK VIZSGÁLATA	33
Ellátásbiztonság	33
Finanszírozási biztonság	59
Munkaerőpiaci biztonság	88
Technológiai biztonság	102
Értékesítési biztonság	118
Mozgósítási biztonság	141
A gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonsága	168
A gazdasági biztonság alrendszereinek egymás közötti kapcsolatrendszere	183
Felhasznált irodalom	188
Ajánlott irodalom	191
A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA A GAZDASÁGI BIZTONSÁGRA	193
A globalizáció alapvető gazdasági folyamatai	193
A globalizáció hatása az ellátásbiztonságra	198
A globalizáció hatása a finanszírozási biztonságra	207
A globalizáció hatása a munkaerőpiaci biztonságra	210
A globalizáció hatása a technológiai biztonságra	212
A globalizáció hatása az értékesítési biztonságra	216
A globalizáció hatása a mozgósítási biztonságra	217
A globalizáció hatása a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonságra	221
Felhasznált irodalom	226
Ajánlott irodalom	227

A GAZDASÁGI BIZTONSÁG KÖLCSÖNHATÁSA A BIZTONSÁG MÁSHATÁSAI DIMENZIÓIÁVAL	229
A gazdasági biztonság és a politikai biztonság kapcsolata	230
A gazdasági biztonság és a katonai biztonság kapcsolata	242
A gazdasági biztonság és a társadalmi biztonság kapcsolata	247
A gazdasági biztonság és a környezeti biztonság kapcsolata	256
A gazdasági biztonság és az információbiztonság kapcsolata	265
Felhasznált irodalom	277
Ajánlott irodalom	278
A GAZDASÁGI BIZTONSÁG SZEREPE A BÉKEÉPÍTÉSBEN	281
A békeépítés tartalma	281
A békeépítés gazdasági feladatai	283
Felhasznált irodalom	298
Ajánlott irodalom	299

Ajánlás

Több mint negyed évszázada foglalkozom biztonsági tanulmányokkal. Huszonnégy éve oktatok a Nemzeti Közsolgálati Egyetemen, illetve jogelődjén, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen. 2001-ben még – legalábbis Magyarországon – az új (nyugati) elméletek között meghatározó fontosságot tulajdonítottak az úgynevezett koppenhágai iskola szektoriális biztonsági elméletének. A biztonság akkori, már klasszikusnak tekinthető öt szektora mellé (katonai, politikai, gazdasági, társadalmi és környezeti) ma már gyakran odatesszük az „újakat” (pénzügyi, információs stb.).

Egykori történelem–földrajz szakos bölcsészként, illetve a hadtörténelem, a hadtudomány iránt mindig is érdeklődő kutatóként a „klasszikus” öt szektor kérdéseit, problémáit relatíve könnyen átláttam. Nagy vonalakban azzal is tisztában vagyok, hogyan és miként hatnak egymásra az egyes területek. Viszont a közgazdaságtan (különösen a makroökonómia) egyetemi éveimből, illetve a nemzetközi szállítmányozás és logisztika felsőoktatási szakképzésben eltöltött másfél éve alatt is maradandó és nem feltétlenül kellemes emlékeket hagyott bennem. Egyetemi oktatóként viszont azzal is gyakran szembesülök, hogy a gazdasági biztonság kérdései, illetve a közgazdaságtani elvek nemcsak nekem jelentettek problémát egyetemi hallgatóként, hanem a mostani tanítványaimnak is.

Taksás Balázs könyve egyértelműen tankönyvnek készült. A tartalomjegyzéke, felépítése is jelzi ezt. A szerző közel két évtizedes oktatói tapasztalatai is tükröződnek a könyvben. Még az egyetemen is, ahol elég válogatott „emberanyag” kerül a kezeink közé, nagyon nehéz a figyelmet fenntartani. A száraz tudomány mellé hosszabb távon a mai, igencsak ingergazdag környezethez

szokott egyetemistáknak kellene a sztorik, az érdekes, meghökkentő vagy vicces példák, amelyek fenntartják vagy újra fel tudják kelteni az érdeklődésüket.

A kötet felépítése logikus, az egyes fejezetek határozott gondolatmenet mentén, lépésről lépésre vezetik végig az olvasót a gazdasági biztonság kérdésein. Először a biztonság rendszerén belül elhelyezi a gazdaságit, felvillantva az egyes szektorok közötti bonyolult kapcsolatokat, összefonódásokat. A gazdaság alapvető működésének ismertetése után bemutatja a gazdasági biztonság rendszerét, rávilágítva, hogy az milyen alrendszerekből áll össze, azok hogyan kapcsolódnak egymáshoz. A szerző az egyes alrendszereket vizsgálva mutatja be a fő kockázati tényezőket, egyben javaslatokat tesz a kockázatok mérhetőségére, hatásaik mérséklésére. Ezt követi a kötet talán legizgalmasabb része, a harmadik fejezet, ahol a szerző azt tanulmányozza, hogyan hat az egyes alrendszerekre a globalizáció, illetve a negyedik fejezet, ahol azt mutatja be, a gazdasági biztonság milyen kölcsönhatásban – kölcsönös függőségben áll – a biztonság más dimenzióival. Végül pedig Taksás Balázs arra a – sajnos egyre aktuálisabb – kérdésre ad választ, miért kell kiemelt szerepet kapnia a gazdasági kérdéseknek egy fegyveres konfliktus utáni békeépítésben.

A kötet nyelvezete – amellet, hogy szakmailag tökéletesen helytálló – meglepően érthető, kifejezetten könnyen olvasható. Itt is látszik, hogy a szerző elsősorban egy jól áttekinthető és tanulható tankönyvet akart írni. Olvasás közben néha már-már én is úgy éreztem, ó, de hát ez egész könnyű. (Nyilván nem, de jó érzés volt...) Az igényesen szerkesztett kötet szövegkiemelései is ezt a hatást erősítik. Kifejezetten „felhasználóbarát” az is, hogy a felhasznált és ajánlott irodalomjegyzékek nem a könyv végén, hanem az egyes fejezetek/témakörök után találhatóak. A munka értékét növelik a bőséges számú és igényesen szerkesztett ábrák, amelyek jól szemléltetnek és például kiválóan megmutatják, hogyan is néznek ki – milyen elemekből állnak – az olyan dolgok, mint a finanszírozási biztonság vagy egy állam nemzetközi fizetési mérlege.

Összegzőként ez a kötet alapos kutató- és oktatómunka eredménye, amely elsősorban tankönyvnek készült, de saját olvasmányélményem alapján bárki a kezébe veheti és haszonnal forgathatja, aki érdeklődik a biztonsági tanulmányok iránt. A könyv segít megérteni a gazdaság és a gazdasági biztonság

alapkérdéseit, jó kiindulási alap a témában való alaposabb elmélyedésre. Nem azt mondom, hogy bárki képzett, végzett gazdasági szakemberré válhat, aki elolvassa, de biztos, hogy számos kérdésre választ talál benne – esetenként kifejezetten szórakoztató vagy meghökkentő példákkal alátámasztva. Az általam rendkívül nagyra becsült Csath Magdolna professzorasszony pedig garancia arra, hogy a könyv lektorálása is méltó kezekben volt.

Dr. Kaiser Ferenc

Budapest, 2025. március 23.

Bevezetés

Hogyan lehetséges az, hogy egy távoli kis ország, Srí Lanka csődbe megy az orosz–ukrán háború miatt? És az hogyan lehetséges, hogy egy fejlett országban nem viszik el a szemetet, egy másikban nem találják meg az E. coli-fertőzést okozó élelmiszert, egy harmadikban pedig sötétségbe borul a fél ország? Miért volt élelmiszerhiány az I. világháborúban, és miért nem sikerültek az öt éves tervek a szocializmusban? Miért sújtotta a tequilaválság Mexikót, a Lehman Brothers befektetési bank csődje pedig Dél-Európát? A teljesen eladósodott Japán miért tud forrásokat szerezni a cunami utáni újjáépítésre, a szinte adósság nélküli Haiti pedig miért marad romokban a földrengés után? Hogyan rengetheti meg a világot egy fegyverkezési program vagy okozhat gazdasági válságot egy népszavazás? Miként szolgáltatta ki magát Zimbabwe Kínának, Venezuela az olajárnak? Hogyan okozhat alkatrészhiányt a Magyar Honvédségnek egy másik országban zajló háború, vagy az európai autóiparnak egy távoli természeti katasztrófa? Miként járult hozzá Dél-Korea gazdasági növekedéséhez a védelmi ipar, miközben nagyon sok országban inkább elvett abból, és hogyan lehetséges az, hogy a világ egyik legnagyobb kőolaj-exportáló országa évtizedekig üzemanyaghiánnyal küzd? A kelet-európai rossz időjárás hogyan képes megdönteni több évtizede fennálló észak-afrikai diktatúrákat, és miként tud globális áruhiányt okozni egyetlen konténerszállító hajó? Miért nem adhattak el a hidegháborúban televíziót a nyugati cégek a Szovjetunióknak, és miért nem fúrhatnak egy ideje olajkutató Oroszországnak? A feltörekvő BRICS-országok közül Kína és India miért viselte sokkal könnyebben a 2008-as világgazdasági válságot a másik három országnál, míg a kelet-közép-európai országok közül miért sújtotta az jobban Magyarországot a társainál? Hogyan okozott gazdasági katasztrófát Görögországnak a növekvő bérszínvonal, Etiópiának

a tengerpartjának elvesztése, míg Brazíliának a mûgumi feltalálása? Miért olyan borzalmasan nehéz egy konfliktus után tartós békét elérni? Miben volt igaza Hessler ezredesnek *A halál ötven órája* címû filmben, és egyáltalán hogyan kerülhet pozitív példaként egy gazdasági biztonsági könyvbe az Iszlám Állam?

Bár hosszú távon nézve a világ fejlődése egyelőre töretlen, a saját bőrünkön is érezzük, hogy a jelenlegi generációk élete sem mentes a gazdasági válságok okozta megpróbáltatásoktól. Hiszen éppen csak kezdtük megérteni és megszokni a globális gazdasági rendszer működését annak minden előnyével és hátrányával együtt, amikor a 2008-as pénzügyi-gazdasági világválság teljes erővel rázta meg azt, hatalmas visszaesést okozva mind a pénzügyi szektorban, mind a termelésben, szolgáltatásban. És a világnak éppen csak sikerült felépülnie a sokkhatásból, amikor 2020-ban a Covid-járvány a tömeges megbetegedések és az azokra válaszul meghozott korlátozások következtében összeroppantotta a globális ellátási láncokat, áruhiányt és növekvő árakat okozva. Aztán szinte rögtön, még a járvány utáni normalizálódás előtt kitört az orosz–ukrán háború, tovább fokozva az ellátási nehézségeket és az inflációt. Éppen ezért ma már nincsen egyetlen szakember vagy laikus sem, aki ne gondolná úgy, hogy a gazdasági biztonság kérdése erőteljesen felértékelődött a biztonság dimenzióin belül. Azonban arra még nagyon kevesen vállalkoztak, hogy pontosan definiálják, leírják és elemezzék azt, mit is jelent a gazdasági biztonság, és milyen fenyegetések lesnek ránk, életvitelünkre ebből a dimenzióból.

Ennek a könyvnek ez utóbbi a célja úgy, hogy izgalmas utazásra hív a gazdasági biztonság világába, ahol a fenti kérdések mellett sok más érdekességről is olvashatunk, miközben megismerjük azokat az alapvető gazdasági mechanizmusokat, amelyek – a rengeteg aktuális vagy történelmi példán keresztül – segítik megérteni a gazdasági biztonság komplex rendszerének összefüggéseit, kölcsönhatásait. Ebből a komplexitásból adódik, hogy a könyv egyszerre törekszik az összefüggések precíz leírására, valamint az ábrákon és példákon keresztüli szemléltetésre. A mű úgy épül fel, hogy először a gazdasági rendszer alapvető működésének felvázolásán keresztül bemutatja a gazdasági biztonság rendszerét, és feltárja, hogy az milyen alrendszerekből áll össze

(1. fejezet), majd az egyes alrendszerek vizsgálata során beazonosítja a fő kockázati tényezőket, valamint tippeket ad a kockázatok mérhetőségére (2. fejezet). Ezután megvizsgálja, hogy a globalizáció hogyan hat az egyes alrendszerekre (3. fejezet), majd azt, hogy a gazdasági biztonság milyen kölcsönhatásban áll a biztonság más dimenzióival (4. fejezet). Végül pedig bemutatja, hogy a belső vagy külső konfliktus utáni békeépítésben miért van kiemelten fontos szerepe a gazdasági biztonsági kérdéseknek (5. fejezet).

A gazdasági biztonság értelmezése

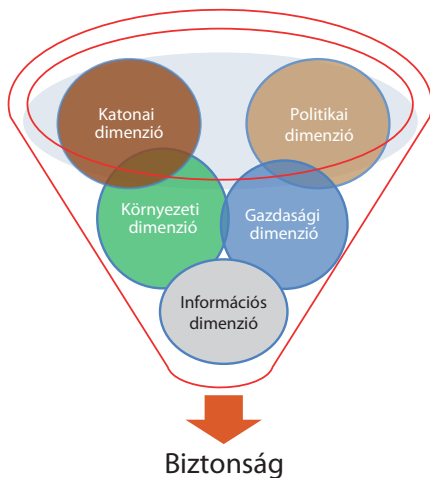
A BIZTONSÁG DIMENZIÓI

A biztonság fogalmának nincsen széleskörűen elterjedt, általánosan használt meghatározása. A biztonsági tanulmányok területén belül sokféle iskola és megközelítés létezik, azonban abban szinte mindegyik egyetért, hogy a *biztonság nem egysíkú fogalom, hanem többdimenziós rendszer és állapot, amelynek komplex jellege csak úgy értelmezhető, ha figyelembe vesszünk minden olyan egymással egyre inkább kölcsönhatásba kerülő kihívást-kockázatot-fenyegetést, amely az egyéni vagy társadalmi lét normál működését, fenntartható gyarapodását potenciálisan vagy ténylegesen veszélyezteti*. Ez a biztonság komplex értelmezése, amely azt mondja ki, hogy a biztonság többdimenziós fogalom, mert a természet, illetve a társadalom működési rendjének legkülönbözőbb területeiről érhetik kihívások. Ez a megközelítés a ma már koppenhágai iskolaként meghatározott gondolkodói kör és Barry Buzan által még a 80-as években kifejlesztett dimenzionális (strukturális) biztonság fogalmából alakult ki (BUZAN–HANSEN 2009). Napjainkban ez a komplex értelmezés vált a biztonsági tanulmányokban az egyik leginkább elfogadottá, és mivel a hazai tudományos megközelítés leginkább ezen alapul, a könyvnek is ez adja a kiindulópontját.

A biztonság értelmezhető az egyén, a csoport, a nagyobb közösség, az állam, a régió (térség) vagy az egész glóbusz szintjén. Különböző szinteken vizsgálva a biztonság szó mást és mást fog jelenteni, mert eltérő veszélyforrásokat takar. Például egy egyén vagy egy közösség biztonságát jelentősen veszélyeztetheti az adott területen hirtelen lezúduló hatalmas eső, viszont globális

szinten vizsgálva, a Föld biztonságára nézve ez az eső aligha kockázati forrás. Így a biztonságnak nemcsak dimenziói, hanem vizsgálati szintjei is vannak.

A kockázatokat és fenyegetéseket sokféleképpen lehet csoportosítani, s ez alapján lehet a biztonság egyes dimenzióit egymástól elhatárolni. A biztonsági tanulmányokkal foglalkozó szakirodalom egyáltalán nem egységes ebben a kérdésben, és éppen ezért különböző csoportosításokat használ. Ennek az lehet az oka, hogy a különböző típusú kockázatok és fenyegetések egymással nagyon szoros relációban vannak, ezért csak nagyon nehezen köthetők a természet vagy a társadalom valamely konkrét szférájához. Ez a könyv a csoportosítás kérdésében nem kíván állást foglalni – ezt meghagyja a biztonsági tanulmányokkal foglalkozó szakembereknek –, a gazdasági biztonság vizsgálatához kiindulási alapnak a napjainkban leggyakrabban használt dimenzionális modellt (COLLINS 2022) veszi, amelyet az 1. ábra mutat be. Ezen elképzelés alapján a biztonságnek létezik politikai, katonai, társadalmi, gazdasági, környezeti és információs dimenziója.

1. ábra: A biztonság dimenziói

Forrás: a szerző szerkesztése

Cirkuláris kauzalitás

Fontos hangsúlyozni, hogy a biztonság egyes dimenzióinak kapcsolatrendszerét a cirkuláris kauzalitás (oda-vissza jelentkező ok-okozati hatás) jellemzi. Azaz bármelyik dimenzió esetén a biztonság szintjének megingása gyengíti a biztonságot a többi dimenzióban is, ami aztán visszahatásként tovább csökkenti a biztonsági szintet az előbbi dimenzióban is. És ezzel egy önmagát erősítő, úgynevezett *spill over* kölcsönhatás alakul ki (BEAUREGARD 2020). Vagyis amennyiben felerősödik vagy aktivizálódik egy kockázati tényező a biztonság egy adott dimenziójában, akkor ennek következtében egy másik dimenzióban is tapasztalni fogjuk a kockázatok aktivizálódását, és a körkörös ok-okozati kölcsönhatásokból adódóan az első alrendszerben újabb kockázatok erősödnek fel vagy aktivizálódnak. Pont ebből a cirkuláris kauzalitásból adódóan sokszor nagyon nehéz eldönteni, hogy a biztonsági tényezők romlása melyik szektorból indult ki. Például kérdés lehet, hogy egy adott országban azért látunk általános elégedetlenséget, erőszakos megnyilvánulásokat és jó táptalajt a terrorizmusnak, mert rossz a gazdaság helyzete, és a fiatalok nem látnak maguk előtt világos, fejlődési lehetőséget biztosító jövőképet, vagy pont fordítva: azért rossz a gazdaság általános helyzete, és azért nincsen jövőkép, mert a tőke nem megy termelni és szolgáltatni olyan országba, ahol erőszakos megnyilvánulások, terrorszervezetek találhatók? Ez tipikusan a „mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás” esete. Mivel az ok és az okozat is kölcsönösen oda-vissza hat, ezért nagyon nehéz utólagosan megtalálni a folyamat kiindulópontját. Egyszerűen csak a biztonság általános romlását tapasztaljuk.

A cirkuláris kauzalitásból több fontos következtetést is levonhatunk már így a könyv elején is. Egyrésztől borzasztóan nehéz dolga van annak a biztonsági tanulmányokkal foglalkozó szakembernek, aki a biztonsági helyzet általános romlása mögött meg kívánja találni a kiindulópontot és a kulcstényezőket. S még nehezebb a dolga azoknak – az élet különböző területéről érkező szakembereknek (és az általuk támogatott politikai vezetésnek) –, akik egy általános válságban lévő országot fejlődési pályára akarnak állítani. Ugyanis ilyenkor

jellemzően a biztonság minden egyes dimenziójában nagy kockázatokkal szembesülnek. Valamint a cirkuláris kauzalitásból adódóan nem lehet úgy belekezdeni az országépítésbe, hogy valamelyik területet rendbe teszik, azaz az adott területen megszüntetik (lecsökkentik) a biztonsági kockázatokat. Ugyanis ezen kölcsönhatásokból adódóan a többi, nem fejlesztett terület vissza fogja húzni az először fejlesztett területet, s minden igyekezet ellenére ott ugyanúgy vissza fognak erősödni a kockázatok. Nem lehet a politikai biztonság szintjét magasra emelni a katonai, gazdasági, társadalmi vagy környezeti biztonság együttes fejlesztése nélkül. S ugyanúgy társadalmi biztonság sem teremthető megfelelő szintű politikai, gazdasági vagy éppen környezeti biztonság nélkül. És így tovább. Azaz amennyiben egy országot az állam (vagy a nemzetközi közösség) fejlődő pályára kíván helyezni, úgy a biztonság minden egyes dimenziójának együttes javítása szükséges. Hiszen a cirkuláris kauzalitás előző bekezdésben leírt *spill over* hatása pozitív, a kölcsönös javítás és erősítés irányába is igaz. Ehhez azonban az szükséges, hogy a teljesen eltérő szakmai területtel és háttérrel, munkamódszerekkel, attitűddel dolgozó politikusok, mérnökök, közgazdászok, társadalom- és természettudományi szakemberek, vállalkozók, logisztikusok, fegyveres erők és államigazgatási szervek dolgozói, társadalmi szervezetek önkéntesei közösen, összehangoltan végezzék munkájukat. Ez elképesztően nagy kihívás, hiszen azon minimum mellett, hogy megértsék és elfogadják egymás gondolkodásmódját, a pontos és rugalmas stratégia kialakítása és végrehajtása, a közös munka megszervezése, koordinálása és értékelése is nagyon fontos. A szakmai kultúrák válaszfalai miatt ez még a legfejlettebb országokban is a legkritikább esetben sikerül, és ezért nehéz ezt elképzelni egy biztonsági kihívásokkal küzdő országban. Márpedig enélkül a cirkuláris kauzalitásnak csak a visszahúzó hatása érvényesül, és nem a fejlesztő eredménye.

Ez az ok áll amögött, hogy a világban annyi békeépítési kudarcral találkozunk. A békeműveletek során a nemzetközi közösség szinte mindig eljut a – törékeny – béke megteremtéséig, a konfliktus ideiglenes szüneteltetéséig. Azonban sajnos azt tapasztaljuk, hogy a konfliktus és a küzdelem a békeépítés kudarca után előbb-utóbb szinte mindig újra fellángol. Sikeres békeépítéssel elvélve találkozunk, kudarcral annál többet. Azt látjuk, hogy ritka az az eset,

ahol a nemzetközi közösség békeművelési jelenléte után képes volt kivonulni a területről úgy, hogy ott többet nem lángolt fel a konfliktus. Ehelyett inkább az a gyakori, hogy a békefenntartó erők évtizedekre beragadnak az adott országba és konfliktusba (még a világ olyan fejlettebb régióiban is, mint Ciprus vagy Koszovó), vagy ha elhagyják a területet, akkor rövid idő alatt még súlyosabban újul ki a konfliktus (Mali, Szomália, Kongó, Irak, Afganisztán, Burundi és lehetne sorolni a rengeteg példát). Ennek megértéséhez a könyv záró fejezete a gazdasági biztonság és a békeépítés kölcsönhatásainak felvázolásával foglalkozik.

Az előbbiekből adódó másik fontos következtetés, hogy a biztonsági tanulmányokkal foglalkozó szakembernek a megfelelő szakmai tudáshoz és tanácsadói képességhez nem elég, ha a biztonságnak csak bizonyos dimenzióihoz ért. Gyakori hiba, hogy a biztonsági tanulmányok képzési területén a hallgatók elmélyülnek a biztonság politikai és katonai dimenziójában, és közben nem fordítanak elég figyelmet a társadalmi, gazdasági, ökológiai vagy információtechnológiai kérdésekre. Ez azért probléma, mert a cirkuláris kauzalitásból adódóan így nem lehetnek képesek a biztonsági helyzet komplex értékelésére és a kockázatok felerősödése, a biztonság általános szintjének megingása háttérben álló okok feltárására. Éppen ezért napjainkban egy biztonságpolitikai szakember elképzelhetetlen többek között megfelelő szintű gazdasági ismeretek nélkül. Ez a könyv ebben is segítséget nyújt.

Ugyanilyen következtetés, hogy a makrogazdasággal foglalkozó szakembereknek is hasznos, ha legalább alapvető biztonsági tanulmányi ismeretekkel rendelkeznek, valamint képesek a biztonság szemszögén keresztül vizsgálni a gazdaság működését. Hiszen a cirkuláris kauzalitás rávilágít arra, hogy a gazdasági biztonságban, a gazdasági fejlődés és működés biztosítottóságában bekövetkező problémák háttérben is gyakran állhatnak a biztonság más dimenziójából eredő okok. Márpedig ilyen helyzetben a probléma kezelésére nem elegendők a gazdasági ismeretek, hanem más szakmai (biztonsági) területekkel kell együttműködni, és megtalálni ehhez a közös hangot. Valamint a körkörös kölcsönhatásokkal kapcsolatban azt is látnia kell a gazdasági szakembereknek, hogy az ő szakterületükön keletkező problémák (adott esetben szakmai hibák)

nem fognak megállni a gazdaság dimenziójában, hanem átlépik annak határát, és a biztonság más dimenziójában is problémákat fognak generálni. Jó példa erre a 2008-as pénzügyi gazdasági világválság, amelynek hatásai a biztonság minden egyes dimenziójában megjelentek. Gondoljunk csak a fiatalok tömeges munkanélküliségére és az ebből hosszú távon keletkező frusztrációra, annak társadalmi és politikai következményeire, vagy éppen arra, hogy egyes gazdaságok a környezetkímélő gazdasági technológiáktól hogyan fordultak vissza az olcsóbb, környezetterhelőbb technológiák felé! A 2019-ben kitört globális Covid-járvány vagy a 2022 elején kiújult orosz–ukrán konfliktusnak a biztonság minden területét érintő komplex hatásmechanizmusait pedig még nem is biztos, hogy pontosan tudjuk értelmezni.

A GAZDASÁGI BIZTONSÁG DEFINIÁLÁSA

A történelmi és jelenkori példák alapján – amelyekből sok tucatot ismertetünk a könyvben – a gazdasági biztonságra a következő definíciót adhatjuk meg: *a gazdasági biztonság olyan állapot, amelyben a gazdaság normál működését és a gazdasági törvényszerűségekből adódó ciklikusság mértékénél nagyobb kilengésektől mentes, hosszú távú átlagban az adott gazdaság erőforrásainak megfelelő nagyságú növekedését veszélyeztető tényezők és folyamatok aktivizálódásának kockázata az adott társadalomban megszokott mértéknél nem magasabb, valamint a gazdaság képes a biztonság egyéb dimenzióiban jelentkező fenyegetés, veszély, kockázat elhárítása kapcsán jelentkező gazdasági működéssel szemben támasztott igényeket kielégíteni* (TAKSÁS 2016).

A meghatározásból következik, hogy a gazdasági biztonságnak alapvetően van egy működéssel és egy fejlődéssel foglalkozó vetülete. A *működési biztonság* azt vizsgálja, hogy a gazdaság mindennapi működését és feladatellátását milyen mértékű kockázatok és fenyegetések veszélyeztetik, valamint mennyire képes adott időszakban a gazdaság kielégíteni az egyéb biztonsági kihívások során vele szemben támasztott igényeket. A *fejlődési biztonság* azzal foglalkozik, hogy mennyire biztosított a gazdaság és a társadalom életminőségének folyamatos

fejlődése, mennyire képes az ország megőrizni vagy javítani a világgazdaságban elfoglalt pozícióját (CSATH et al. 2019).

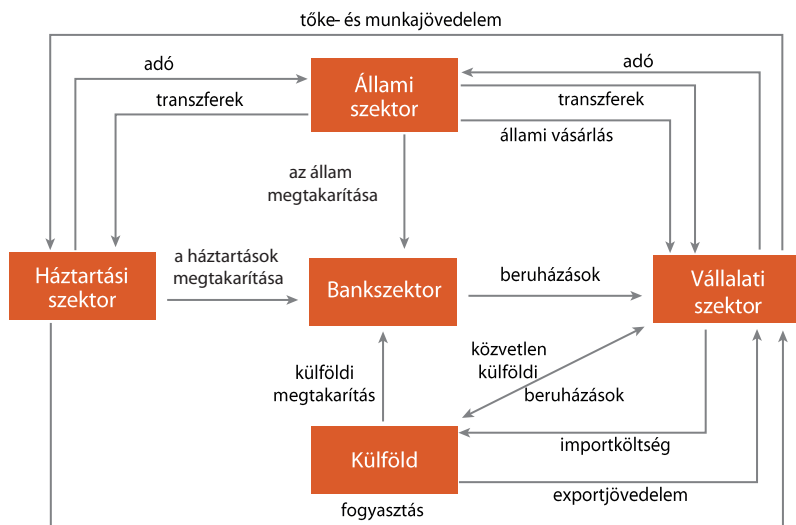
A gazdasági biztonság szintjének értékelése szempontjából mindkét vizsgálati nézőpont nagyon fontos. Természetesen a két terület között szoros összefüggés van, hiszen a gazdaság mind a napi működéshez, mind egyéb igények kielégítéséhez, mind a hosszú távú fejlődéshez erőforrásokat használ fel, s így ezen erőforrások megléte vagy nem léte, valamint minősége határozza meg a működést és a fejlődést is. Azonban eltérő kockázatok jellemzik és eltérő fenyegetések érhetik a mindennapi működést és a hosszú távú fejlődést. Ez a könyv a működési biztonság kérdéskörét vizsgálja. Azonban itt is felhívjuk a figyelmet arra, hogy a hosszú távú fejlődés feltételeinek megteremtése legalább olyan fontos, mint a napi működés biztosítása. Fejlődés alatt már régóta nemcsak a gazdasági növekedést értjük, hanem annál jóval többet, a társadalom életminőségének hosszú távú, folyamatos javulását. Ennek megteremtésének feltételeit a nemzeti versenyképesség tényezőinek vizsgálatával foglalkozó könyvek, tanulmányok tárgyalják.

A gazdasági biztonság rövid távú értelmezése: működési biztonság

Rövid távon a gazdasági biztonság mint állapot úgy értelmezhető, hogy a gazdaság normál működését, azaz a termelés és szolgáltatás folyamatát veszélyeztető tényezők aktivizálódásának a kockázata a megszokott mértéknél nem magasabb. A termelési és szolgáltatási folyamatok biztosítotttsága alatt mind a vállalati szektor kibocsátásának, mind az állam feladatellátásának folyamatosságát értjük. A vállalati szektor kibocsátása az általa előállított termékek és szolgáltatások összességét jelenti. A háztartási szektor (amely a fogyasztó egyének összességét jelenti) ezen termékek megvásárlásával képes kielégíteni szükségleteit. Ezért ha a gazdaság működésében problémák adódnak, akkor egyes emberi szükségletek kielégítetlenül maradnak. Minél fontosabb, minél alapvetőbb szükségletekről van szó, annál nagyobb veszélyekkel jár a gazdasági működési zavar. Az állami feladatok ellátásának biztosítotttsága pedig azért került a gazdasági biztonság

témakörébe, mivel egyrészt az állam is elégíti ki bizonyos emberi igényeket (például biztonság), így az állami feladatellátás összeomlása is gazdasági jellegűként (is) értelmezhető következményekkel jár. Másrészt az állami feladatok ellátása, a közszolgáltatások előállítása hasonló folyamat során történik, mint a vállalati kibocsátás. Valamint az állami feladatellátás működőképességének fenntartásához szükség van a gazdaság normál működésére is.

A gazdasági biztonság szintje tehát rövid távon attól függ, hogy milyen mértékű kockázatok veszélyeztetik a termékek és szolgáltatások előállításának, az állami feladatok ellátásának folyamatait. Amennyiben a vállalati szektor kibocsátása lecsökken, részben vagy egészben összeomlik, annak következményei azonnal megjelennek. Ez olvasható le a nemzetgazdaság működését, a szektorok közötti jövedelemáramlást modellező egyszerű *2. ábráról*.

2. ábra: A nemzetgazdaság rendszerének működése (jövedelemáramlás a makroszektorok között)

Forrás: a szerző szerkesztése

Látható, hogy a vállalati szektor termékei és szolgáltatásai:

- elégítik ki a fogyasztók szükségleteit;
- inputként szolgálnak az állami szervek működéséhez;
- beruházási javakként más vállalatok további kibocsátásához szükségesek;
- exportértékesítésre kerülnek.

Tehát amennyiben a vállalati szektor kibocsátása lecsökken, esetleg összeomlik, úgy a gazdaság nem képes részben vagy egészben kielégíteni a fogyasztók, a társadalom, más vállalatok, az állami szervek, a szövetséges erők stb. szükségleteit. Például nem képes elégséges ivóvizet, élelmiszert, közműszolgáltatást, közlekedési szolgáltatást vagy üzemanyagot, gyógyszert, más vállalatok számára alapanyagot vagy félkész terméket, beruházási javakat vagy éppen a haderő és más szövetséges erők részére hadfelszerelést stb. előállítani. Enyhébb esetben ez csak kényelmetlenséggel és az életszínvonal bizonyos mértékű visszaesésével jár, súlyosabb esetben a társadalom tagjainak életét tömegesen veszélyezteti.

A 2. ábráról az is látszik, hogy a társadalom tagjai jövedelmüket a vállalati szektor kibocsátásából szerzik (SAMUELSON–NORDHAUS 2009). Olyan mértékű jövedelemmel rendelkezik a társadalom, amilyen értékben termékeket és szolgáltatásokat állít elő a vállalati szektor. Ha tehát a vállalati szektor kibocsátása lecsökken, annak a következménye az lesz, hogy a társadalom tagjai is kevesebb jövedelemhez jutnak. Ebből a kevesebb jövedelemből kevesebb terméket és szolgáltatást képesek megvásárolni, így csak alacsonyabb szinten képesek kielégíteni szükségleteiket. Azaz életszínvonaluk csökken. Ráadásul amennyiben a vállalati szektor csökkenő termelése kapcsán nem képes külföldi értékesítésre (exportra), úgy a gazdaság nem jut elegendő külföldi valutához. Ha viszont nincsen elegendő külföldi valutája a gazdaságnak, úgy nem képes a számára létfontosságú, saját maga által előállítani vagy megtermelni nem képes importjavakat (legyen az élelmiszer, energiahordozó, technológiaigényes alapanyag, gyógyszer, hadfelszerelés stb.) megvásárolni. Ez pedig a kibocsátás még súlyosabb összeomlásához, a társadalom biztonsági helyzetének további romlásához vezet. (Ehhez azt kell megérteni, hogy az import megvásárlása

valamilyen külföldi, jellemzően valamely, a nemzetközi kereskedelembe elterjedt – világpénzfunkciót is betöltő – valutában [dollárban, euróban stb.] történik. Ilyen valutához a gazdaság [döntően] a hazai vállalatok exportértékesítése folyamán – valamint a külföldi tőke beáramlása kapcsán – jut.)

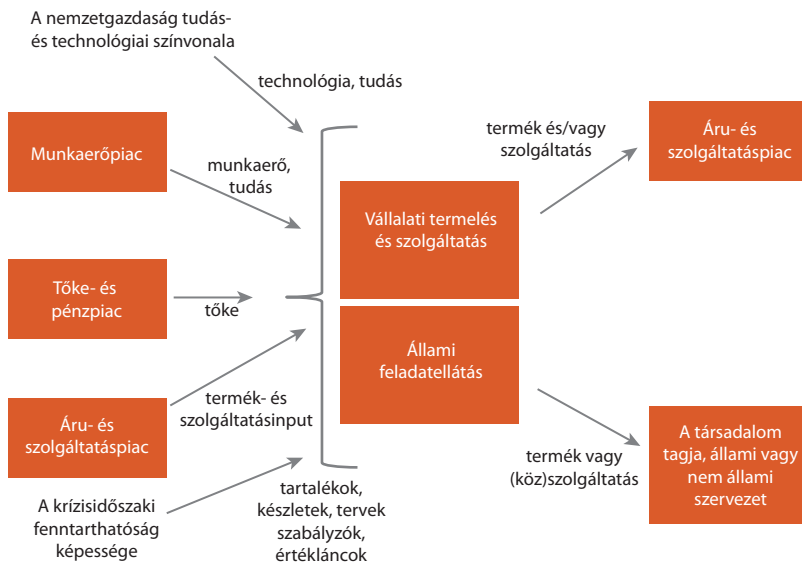
S ugyanígy, a vállalati szektor által előállított jövedelemből jut – adók és más befizetések révén – az állami is jövedelemhez. Amennyiben a vállalati szektor működése leáll, úgy az állam is elveszti bevételeit, s így nem lesz képes még alapvető feladatait sem ellátni. (A háztartások által fizetett adónak is a vállalatoknál keletkezett jövedelem a forrása.)

Ebben a fejezetben tehát azt vizsgáljuk meg, hogy milyen tényezők veszélyeztethetik a kibocsátás fenntartását. Természetesen azt mindenki tudja, hogy a gazdasági rendszer működésének velejárója a kockázat. A tőketulajdonos kockáztatja tőkétjét, amikor létrehoz egy vállalatot, amikor beruházásba fog, hiszen semmi nem garantálja számára nemhogy a nyereséget, de még azt sem, hogy egyáltalán visszakapja a befektetett pénzt. De még a munkatulajdonos egyén is kockáztat, amikor a jövőbeni munkabér reményében odaadja munkáját, azaz elkezd dolgozni egy munkahelyen. S így, mivel a gazdaság lételeme a kockázat, ezért a világon nincsen olyan gazdaság, amelynek a működését negatívan befolyásoló folyamatok bekövetkezésére nulla vagy nullához közeli az esély. Ha pedig ilyen gazdaság nincsen, akkor értelmetlen lenne a gazdasági biztonságot is kockázat nélküli állapottal definiálni. Ezért hasznosabb úgy megfogalmazni, hogy a gazdasági biztonság akkor van normál szinten egy országban, ha a veszélyeztető tényezők és folyamatok aktivizálódásának kockázata a normál, megszokott mértéknél nem magasabb. Normál mértékű kockázatnak tekinthető az adott gazdaság szereplői által hosszabb távon megszokott, a tervezési és cselekvési rutinjukba beleépített kockázati szint. Ez természetesen azt jelenti, hogy országonként eltérő a gazdasági biztonság egyes alrendszereihez köthető normál mértékű kockázat. Ez a szint nagymértékben kapcsolódik az egyes gazdaságok karakterisztikájához, az egyes társadalmak hagyományaihoz, értékrendjéhez, kockázatkerülő vagy kockázattűrő beállítottságához. (Például egy

angolszász társadalmat sokkal jobban jellemez a kockázatkereső és -tűrő attitűd, mint mondjuk egy posztoszocialista társadalmat. Ennélfogva előbbiben a veszélyeztető tényezők aktivizálódásának magasabb szintű kockázata mellett is megfelelő mértékű lehet a gazdasági biztonság szintje.)

A gazdasági rendszer működése

A gazdasági biztonság megismeréséhez ismernünk kell a gazdaság alapvető működési mechanizmusát. A 3. ábra a vállalati szektor kibocsátásának és az állami feladatok ellátásnak folyamatát szemlélteti.

3. ábra: A nemzetgazdasági termelési (szolgáltatási) folyamat

Forrás: a szerző szerkesztése

A termelési, azaz a kibocsátási folyamathoz a következők szükségesek:

- termék- és szolgáltatásinputok;
- termelési tényezők: tőke, munkaerő (tudás), vezetésszervezési (menedzsment) tevékenység, információ stb.;
- technológia.

Ha ezek közül bármelyik hiányzik, a termelési, szolgáltatási folyamat leáll. A termék- és szolgáltatásinputok az áru- és szolgáltatáspiacról, a munkaerő (beleértve a menedzsereket) a munkaerőpiacról, a megfelelő mennyiségű és futamidejű tőke a tőke- és a pénzpiacról biztosítható. Így a termelési folyamat működéséhez elengedhetetlen az összes makropiac kielégítő funkcionálása.

Azonban hiába biztosított az input oldaláról a termelési folyamat, ha az előállított termék vagy szolgáltatás értékesítése nem lehetséges, vagy nem juttatható el a felhasználóhoz. Ebben az esetben a termelés ugyanígy leáll. Így a nemzetgazdaság működéséhez feltétlenül szükséges az értékesítés biztonsága is, valamint az ellátási lánc értékesítési oldalának kielégítő működése is.

A vállalati termelés és szolgáltatás működéséhez (és ugyanígy az állami feladatellátáshoz is) szükséges inputok nemcsak a belső makropiacról származhatnak, hanem az országon kívülről is. Az inputtermék és -szolgáltatás megszerezhető importból, a munkaerő érkezik külföldről, a tőkebefektetés, valamint a technológiai tudás és ismeret is származhat nemzetközi forrásból. Napjaink globalizált világában általánosan jellemző, hogy az egyes nemzetgazdaságokban a vállalati tevékenység inputigényét egyre nagyobb mértékben külső forrásból elégítik ki. S ugyanígy az értékesítés is egyre kevésbé (csak) a hazai piacon és egyre nagyobb mértékben a világpiacon történő értékesítést jelenti.

A termék- és szolgáltatásinputokon, a termelési tényezőkön, a technológián és az értékesítési lehetőségeken túl szükséges, hogy a vállalati termelés, valamint az állam működése krízisidőszakban is fenntartható legyen. A krízisidőszak alatt olyan helyzetet értünk, amikor valamilyen oknál fogva az ország, a társadalmi folyamatok vagy a gazdaság normál működésében súlyos zavarok

keletkeznek. A kibocsátás működtetése, a gazdasági biztonság megteremtése és fenntartása ilyenkor különösen erős kihívásokba ütközik. A siker döntő mértékben attól függ, hogy az ország, a társadalom és a gazdasági szereplők még korábban, a normál, problémamentes időszakban mennyire készült(ek) fel egy-egy ilyen időszak feladataira. Éppen ezért a gazdasági biztonság szintjének elemzésekor a gazdaság krízisidőszaki működésre történő felkészítésének helyzetét és krízisidőszaki működésre történő átállásának képességét is vizsgálni kell.

A gazdasági biztonság alrendszerei

Egy példa a gazdasági biztonság értelmezésére

Az emberek élet- és vagyonbiztonságát rengeteg tényező veszélyezteti. Ilyen lehet például az is, hogy tömegesen történnek erőszakos bűncselekmények, és a rendőrség képtelen az állampolgárok megvédésére. A rendőrség működés-képtelenségének sok különböző oka lehet: a megfelelő jogi felhatalmazás hiánya, működésképtelen (bukott) állam, a vezetőinek és az állomány tagjainak korrumpáltsága stb. Ezek a különböző okok a biztonság más dimenzióit érintik. De az is előfordulhat, hogy azért képtelen megvédeni a rendőrség az állampolgárokat, mert nincsen a szervezetnek elég üzemanyaga. Ennek oka már gazdasági biztonsági kérdés. Hogyan lehetséges, hogy a rendőrségnek nincsen elég üzemanyaga?

1. Nincsen pénze (költésévetési forrása), hogy eleget vásároljon.
2. Nem jut hozzá az olajfinomítóból.

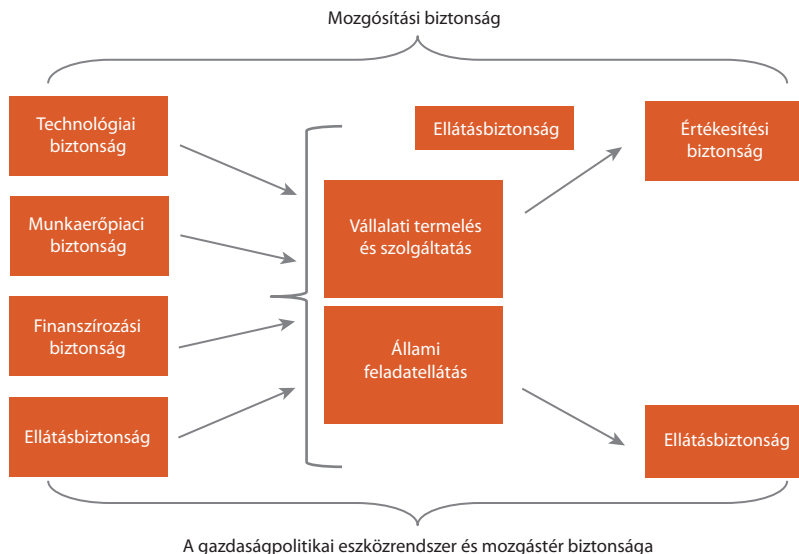
Mi okozhatja, hogy az államnak nincsen elég pénze, hogy üzemanyagot vegyen, és megvédje állampolgárait? Ennek is sok különböző oka lehet, amelyek közül az egyik a gazdasági (biztonság) általános rossz állapota, amelynek következtében nem jut elég adóbevételhez.

Mi okozhatja a másik problémát, hogy a rendőrség nem jut üzemanyaghoz az olajfinomítóból? Ennek oka lehet az, hogy nem működik a finomító. Miért nem működik? Mert lehet, hogy nem jut hozzá alapanyaghoz (kőolajhoz). Vagy nincsen az üzem működtetéséhez szükséges megfelelő képzettségi munkaerő. Vagy a munkaerő sztrájkol. Vagy a cég elavult technológiával dolgozik, ami folyamatos leállásokhoz vezet. Vagy a cég nem fér hozzá azokhoz a technológiákhoz, amelyekkel a gépeit, eszközeit karban lehetne tartani. Vagy a cégnek nincsen elég pénze alapanyagot vásárolni, nincsen elég pénze a karbantartásokat elvégezni, és ehhez nem talál finanszírozási forrásokat. Vagy az előállított nagy mennyiségű készterméket (üzemanyagot) nem tudja a piacon értékesíteni, és ezért nincsen forrása a működése fenntartásához. És ezért zárja be a kapuit. Vagy az is lehetséges, hogy a finomító hibátlanul működik, csak az előállított üzemanyagot fizikailag nem tudja a rendőrséghez eljuttatni.

Ebben a könyvben a gazdaság mindennapi működését akadályozó, s ezáltal a biztonsági kockázatokat növelő tényezőket vesszük sorra. Mert ha nem működik megfelelően a gazdaság, az előbb vagy utóbb biztosan az emberek élet- és vagyon- (jövedelem-) biztonságát fogja veszélyeztetni.

A gazdasági rendszer működésének fenti leírásából adódóan meghatározhatók a biztonság gazdasági dimenziójának alrendszerei. Ezek a következők (TAKSÁS 2013):

- ellátásbiztonság;
- finanszírozási biztonság;
- munkaerőpiaci biztonság;
- technológiai biztonság;
- értékesítési biztonság;
- mozgósítási biztonság;
- a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonsága.

4. ábra: A gazdasági biztonság alrendszerei

Forrás: a szerző szerkesztése

A 4. ábra a termelés és szolgáltatás folyamatát modellezve mutatja be a gazdasági biztonság alrendszereit. Az előállításához szükséges termék- és szolgáltatásinputok rendelkezésre állásának, valamint az outputterméknek és -szolgáltatásnak az értékesítési piacra vagy a felhasználókhoz történő eljuttatásának biztosított-sága jelenti az ellátásbiztonságot. (Az ábrán bal oldalon látható az inputoldali ellátásbiztonság, jobb oldalon pedig egyrészt az állami közszolgáltatások [és egyéb javak] azok felhasználóihoz [például lakosság, vállalatok, más állami szervek, szövetséges országok és haderők stb.] történő eljuttatásának ellátásbiztonsága, másrészt a vállalatok által előállított javaknak azok vásárlóihoz történő eljuttatásának ellátásbiztonsága.) A tőkeforrások meglétével foglalkozik a finanszírozási biztonság, a szükséges munkaerő és tudás rendelkezésre állásával pedig a munkaerőpiaci biztonság. A termelés, szolgáltatás működéséhez szükséges technológia meglétét a technológiai biztonsági alrendszer vizsgálja.

Mivel jövedelem csak a vállalati szektor által előállított javak értékesítéséből keletkezik, ezért fontos elem az értékesítési biztonság. S abból adódóan, hogy a nemzetgazdasági piacok működését közvetlenül és közvetetten is képes befolyásolni a megfelelő eszközökkel a gazdaságpolitika, ezért a gazdasági biztonságnek mindenképpen része a gazdaságpolitikai eszközrendszer és a mozgástér biztonsága alrendszer is. A mozgósítási biztonsági alrendszer pedig a gazdaság és az állam krízisidőszaki működőképessége fenntarthatóságának biztosítottságával foglalkozik.

A következőkben ezen alrendszerek tartalmát és működésük alapvető törvényszerűségeit vizsgáljuk meg részletesebben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BEAUREGARD, Jordan R. (2020): The Strategic Intelligence Implications of Circular Causality. *American Intelligence Journal*, 37(1), 98–106.
- BUZAN, Barry – HANSEN, Lene (2009): *The Evolution of International Security Studies*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511817762>
- COLLINS, Alan (2022): *Contemporary Security Studies*. Sixth edition. Oxford: Oxford University Press.
- CSATH Magdolna et al. (2019): Soft Factors of Economic Security. *AARMS*, 18(2), 117–129. Online: <http://doi.org/10.32565/aarms.2019.2.10>
- MANKIW, N. Gregory (2022): *Macroeconomics*. New York: Worth Publishers.
- SAMUELSON, Paul. A. – NORDHAUS, William D. (2009): *Közgazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TAKSÁS Balázs (2013): *Gazdasági biztonsági kihívások napjaink globalizált világában*. PhD-disszertáció. Nemzeti Közszerológati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola.
- TAKSÁS Balázs (2016): A biztonság gazdasági dimenziójának jellemzői, a gazdasági biztonság szintjének mérése. *Hadtudományi Szemle*, 9(2), 142–151.

AJÁNLOTT IRODALOM

- CABLE, Vincent (1995): What is International Economic Security? *International Affairs*, 71(2), 305–324. Online: <https://doi.org/10.2307/2623436>
- CSATH Magdolna (2015): A gazdasági biztonság, mint a nemzeti biztonság egyik alappillére. *Társadalom és Honvédelem*, 19(3), 5–18.
- GAZDAG Ferenc (2011): *Biztonsági tanulmányok – Biztonságpolitika*. Budapest: Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.
- GAZDAG Ferenc – REMEK Éva (2018): *A biztonsági tanulmányok alapjai*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.

A gazdasági biztonság alrendszerének vizsgálata

Ebben a fejezetben ahhoz nyújtunk segítséget, hogy amennyiben egy ország gazdasági sebezhetőségét vagy gazdasági biztonságának adott pillanatnyi (rövid távú) állapotát, szintjét vizsgáljuk, akkor milyen tényezőket, milyen folyamatokat milyen mutatók segítségével kell elemezni. Bemutatjuk a gazdasági biztonság egyes alrendszerait, az alrendszerek működésében lévő kockázatokat, valamint azok mérhetőségének módszereit. Olyan kérdésekre keressük a választ, hogy milyen tényezők okozhatják azt, hogy az üzemek leállnak, a közlekedési lehetőségek megszűnnek, az egészségügyi ellátás akadozik, az emberek elvesztik a munkájukat, a háztartások a jövedelmüket. Az elméleti összefüggések könnyebb megértését – aktuális vagy éppen a történelemből hozott – gyakorlati példákon keresztül segítjük.

ELLÁTÁSBIZTONSÁG

Az ellátásbiztonság tartalma és a potenciális kockázatok elemzése

5. ábra: Az ellátásbiztonság tartalma

Forrás: a szerző szerkesztése

Az ellátásbiztonságot a következőképpen definiálhatjuk: *az ellátásbiztonság az ellátási lánc működésének biztonságát, azaz a termelési és szolgáltatási folyamat működéséhez szükséges termék- és szolgáltatásinputokhoz történő hozzáférés lehetőségét, valamint az előállított javak (beleértve az állami feladatok ellátását) és a gazdaság működéséhez szükséges egyéb eszközök (például pénz) felhasználóihoz (lakosság, termelők, államigazgatási szervek, szövetséges erők, külföldi vevők stb.) a normál mértéknél nem nagyobb kockázattal, megfelelő időben és módon történő eljuttatását jelenti.*

Az ellátásbiztonság magas szintje tehát a 3. és 4. ábrát nézve azt jelenti, hogy mind a vállalati szektor, mind az állami szektor hozzájut azokhoz az anyagokhoz, termékekhez és szolgáltatásokhoz (legyen az alapanyag, nyersanyag, energia, félkész termék, késztermék, információtechnológiai szolgáltatás, időjárás-előrejelzés vagy bármi egyéb), amelyek a működéséhez (a vállalatok esetén a termeléshez, szolgáltatáshoz, az állam esetén az állami feladatok ellátásához) szükségesek. Valamint az outputoldalon a vállalatok képesek termékeiket és szolgáltatásaikat a vásárlóihoz (ezek lehetnek más vállalatok, a háztartások vagy állami szervek, esetleg külföldi vevők) eljuttatni. Az állami feladatellátás esetében az outputoldalon úgy értelmezhető az ellátásbiztonság, hogy az állam „eléri” a célzott szereplőt, azaz az állami feladatellátásnak nincsenek logisztikai akadályai. (Például: a homok és az üres zsák eljut a védőgáton dolgozókhoz; a bankautomaták készpénzfeltöltése megoldott; a személyi igazolványukat megkapják az állampolgárok; az elektronikus közszolgáltatások az interneten elérhetők stb.)

A gazdasági biztonságon belül sokszor külön alrendszerként emelik ki az energiabiztonságot. Ennek oka az energiaellátás különlegesen fontos szerepében kereshető, mivel napjaink modern gazdaságában semmilyen termék vagy szolgáltatás nem állítható elő energia nélkül, s ezért az energiaellátás megszűnése a termelés teljes leállítását okozza azon a még lényegesebb következményen túl, hogy sokszor sajnos emberéleteket is követel. Alapvetően az ellátásbiztonság egy tágabb kategória, így magába foglalja az energiaellátás biztonságát és biztosíttatóságát is, de kiemelten fontos szerepénél fogva ennek a fejezetnek a végén mi is összefoglaljuk külön alfejezetben az energiabiztonsággal (valamint a szintén

kiemelten hangsúlyos élelmiszerlánc-biztonsággal) kapcsolatos legfontosabb ismereteket.

Az ellátásbiztonságot általánosságban rengeteg tényező veszélyeztetheti:

- műszaki problémák;
- a logisztikai, az energiaátviteli vagy az információtechnológiai infrastruktúra hiányossága vagy meghibásodása;
- információhiány;
- természeti csapás vagy ipari katasztrófa;
- az állami működés elégtelensége;
- politikai vagy diplomáciai okok;
- piaci turbulencia;
- a gazdasági biztonság más alrendszerében bekövetkező zavarok;
- a biztonság más dimenziójából eredő tényezők és folyamatok.

Bárkinek érthető, hogy *műszaki problémák* könnyen okozhatnak ellátási zavarokat. Ha egy erőmű, a térség nagy olajfinomítója, az energiaátviteli hálózat egy kulcsfontosságú eleme, egy bank informatikai rendszere, az elektronikus közszolgáltatásokat támogató hálózat, a központi bank logisztikai rendszere vagy éppen a hírközlésátviteli rendszer valamilyen műszaki hiba miatt leáll, annak súlyos következményei lehetnek, s hatását pillanatok alatt érzi a lakosság, a gazdasági szereplők. Az ellátási problémák veszélyeztethetik az emberek életét például az élelmiszer- vagy a gyógyszerellátási láncban keletkező problémák esetén, de ugyanígy emberéleteket veszélyeztet az áramkimaradás is – ez utóbbi kapcsán elég csak a nagy észak-amerikai áramkimaradásokra gondolni. Mindemellett már a legkisebb ellátási problémának (például egy bank internetes felületének vagy az elektronikus közigazgatásnak az időleges elérhetetlensége) is komolyan számszerűsítható gazdasági költségei vannak. Ez a kiesés a társadalom jövedelmében jelenik meg. Éppen ezért az ellátási lánc kulcsfontosságú elemeit *kritikus infrastruktúráknak* nevezzük. Ezek lehetnek a termelési folyamatban használt eszközök, építmények, berendezések, az elérhetőséghez szükséges logisztikai vagy információtechnológiai infrastruktúra stb. Napjainkban az országok már kiemelten foglalkoznak ezek fizikai és egyéb (például kiber-)

biztonságával, műszaki megbízhatóságuknak a fenntartásával és fejlesztésével. Hiszen amennyiben a kritikus infrastruktúrák jól védettek, s technológiai szintjük a kornak megfelelő, akkor sokkal kisebb eséllyel alakulnak ki egy országban súlyos ellátásbiztonsági problémák, azaz sokkal kisebb a rendszerben mindig meglévő kockázatok aktivizálódásának az esélye.

A kritikusinfrastruktúra-elemeken belül ki kell emelnünk magát a *logisztikai (azon belül különösen a közlekedéshálózati) és az információtechnológiai infrastruktúrát*. A fizikai javak (termékek, anyagok, eszközök, gépek stb.) eljuttatásában a logisztikai infrastruktúrának, a szolgáltatások és információk eljuttatásában pedig az információtechnológiai infrastruktúrának van döntő szerepe. A logisztikához tartoznak a közlekedési infrastruktúra (közúti, vasúti, légi és vízi) hálózati és csomópont elemei, az intermodularitást biztosító elemek s a logisztikához kapcsolódó szolgáltatások (kereskedelmi, vámkezelési, helymeghatározási, áru-nyomunkövetési, szállítmányozásszervezési stb.). A logisztikai képesség gyenge színvonala, a közlekedési infrastruktúra hiányossága vagy sérülékenysége magas ellátásbiztonsági kockázatokat rejt magában. Egy országban hiába képesek előállítani magas színvonalú termékeket, hiába kifogástalan az államigazgatás működése, amennyiben a logisztikai képesség gyenge, úgy könnyen ellátási zavarok alakulhatnak ki, s a működési problémákon túl az ország gazdaságának a fejlődése, életszínvonalának növekedése is erősen korlátozott lesz. (Például hiába tárolnak elegendő homokot, zsákot, lapátot, gépet, eszközt, és hiába van elég katona, ha nem tudjuk őket időben eljuttatni a meggyengült gátszakaszhoz. És hiába van elég gyógyszer, ha a járvány sújtotta régió a szilárd burkolatú utak hiányában esős évszakban megközelíthetetlen.)

Az örökzöld Szezi-csatorna

2021 márciusában az Evergreen osztályú Ever Given konténerhajó hat napra beragadt a Szezi-csatorna legszűkebb pontján, eltorlaszolva a vízi utat minden forgalom elől. A világ egyik legforgalmasabb szállítási útvonalán ezen rövidnek tűnő idő alatt is közel 400 hajó torlódott fel mintegy 9,6 milliárd dollár áruval a fedélzetükön. A hajó sikeres elvontatása után ez a hajómennyiség rázúdult – döntően európai – kikötőkre, amelyeknek

komoly szinkronizációs (összehangolási) nehézséget okozott ekkora forgalom fogadása és kiszolgálása (ki- és berakodása, vámkezelése stb.), további késéseket okozva a nemzetközi szállítmányozásban. Ennek a dominóeffektusnak hónapokig érezhető hatása lett a hajók menetrendjében és a globális ellátási láncok működésében.

Mivel a nemzetközi kereskedelembe kerülő termékek közel 90%-át tengeri úton szállítják, és a teljes világkereskedelem 12–15%-a (több mint egymilliárd tonna áru, ami négyszerese a Panama-csatornáénak) áthalad a Szezi-csatornán, így nem meglepő, hogy ennek az egy hajónak az elakadása és az abból kialakuló dominóhatás kapcsán szinte azonnal megemelkedtek az olajárak, tovább súlyosbodott a félvezetőhiány az európai autógyártásban és rengeteg cégnek kellett ideiglenesen leállítania vagy korlátoznia termelését alanyag- vagy áruhiány következtében (LEONARD–KAPADIA 2021).

Ugyanez igaz az energiarendszerre is. Hiába elegendő az erőművek termelőkapacitása, ha nincs megfelelően kiépített és felfejlesztett energiaátvitel és energiátároló rendszer, akkor ugyanúgy energiaellátási problémák lesznek, mintha nem lenne elégséges erőmű és termelőkapacitás. Pontosan ez volt a helyzet a szocializmus időszakában Magyarországon. A szolgáltatások és az információ célba juttatásában pedig kiemelt szerepe van az információtechnológiai infrastruktúrának. Így ennek kiépítettsége és megfelelő biztonságú működése szintén fontos rövid távon az ellátásbiztonság, hosszú távon a gazdaság fejlődésének biztonsága és biztosíthatósága szempontjából.

Az infrastruktúra fejletlenségéből adódó ellátási problémák a szocialista gazdaságban

Magyarországon a kommunista hatalomátvétel után szovjet mintára szocialista tervgazdálkodást alakítottak ki. Ennek az volt az alapja, hogy mind az előállítandó termékek és szolgáltatások mennyiségét, mind a hozzá felhasználandó erőforrások elosztását, mind az ehhez szükséges fejlesztéseket (gyárak, létesítmények, infrastruktúra létrehozását) központilag az állam határozta meg, és úgynevezett tervekben előre rögzítette.

Magyarországon az első ötéves terv – egy megelőző, az ország újjáépítését célzó hároméves terv után – 1949-ben kezdődött, amelynek tervezése során a magyar politika „szovjetebbnek bizonyult a szovjeteknél” is. Ez azt jelenti, hogy – az 1951-ben megemelt tervadat alapján – beruházásokra szánt 85 milliárd forintból 37 milliárdot a nehéziparnak címezték, s ezen belül a három alapanyag-termelő ág, a bányászat, a kohászat és az acélgyártás 80%-ban részesült (GUNST 2007). Ez a százalékos arány magasabb volt a párhuzamosan futó szovjet tervben rögzített aránynál. (Ezen ágaknak a fejlesztésekből történő kiemelt részesedésének hátterében többek között az is állt, hogy a keleti blokk már valamennyire a III. világháború megvívására is készült, amelynek hadviselését a II. világháború tapasztalatai alapján képzelték el. Ez rengeteg harckocsi, tüzérségi eszköz és kézifegyver legyártását igényelte volna, amelyekhez rengeteg acél mint alapanyag szükséges.)

A tervvel kapcsolatos sok probléma közül talán az volt a legfontosabb, hogy infrastruktúra-fejlesztésre alacsony összeget irányoztak elő, közlekedésfejlesztésre mindössze tízmilliárdot, amelyből végül csak 7,8 milliárdnyi valósult meg. (Mindeközben oktatásra, egészségügyre, szociálpolitikára még ennyit sem szántak, mindössze a beruházások 3,5%-át.) Ennek az lett a következménye, hogy hiába épültek ki hatalmas termelőkapacitások (újonnan felhúzott, kibővített és felújított kohók, bányák és erőművek sora Sajóbáonytól Sztálinváros kohászatán át a mecseki szénmedencéig), ezek alapanyaggal történő ellátását, a késztermékek elszállítását, valamint a hihetetlen mértékű energiaigényük biztosítását az infrastruktúra-rendszer nem bírta elvégezni. A vasúti hálózat nem bírta kiszolgálni az óriási alapanyagigényt, az energiahálózat elégtelen minősége és kapacitása kapcsán gyakran alakultak ki áramszünetek, ami a termelés megakadásával vagy leállásával járt. Így jellemzően ezek az elképesztő összegből, hatalmas erőfeszítéssel (sokszor kényszermunkával) előállított üzemek egyáltalán nem tudtak teljes kapacitásukon üzemelni, hanem jóval az alatt termeltek. Ezért természetesen a terv(ek)ben előírányozott termelési értékek sem teljesültek, s az elégtelen infrastruktúra tartósan a gazdasági működés és a társadalmi fejlődés gátja maradt. (Mindeközben Nyugat-Európában a II. világháború utáni újjáépítésben fontos szerepet kapott az infrastruktúra

kiépítése.) De nem csak hazánkban okozott napi működési problémákat az elégtelenül kiépített infrastruktúra. Ez a szocialista gazdaságokban általános volt, Romániában például még a 80-as években is teljesen rendszeresek voltak a jelentős méretű áramkimaradások a lakosságnak rossz életkörülményeket, a gazdaságnak gyakori leállásokat – s ebből adódóan hét munkanapos heteket – okozva.

A szocialista tervgazdálkodásnak ez csak egy hibája volt a sok közül, s az állam ilyen súlyos mértékű gazdasági beavatkozása, a tervgazdálkodás rugalmatlansága (bár később próbáltak a vállalati szektor mozgásterén javítani) nem állta ki az idő próbáját, és ezért ez a gazdasági rendszertípus megbukott.

Az előbbi bekezdésben leírtak már csak azért is fontosak, mert az *információhiány* is okozhat ellátási zavarokat. Ez leginkább állami feladatok kapcsán jelentkezhetsz, amikor is a gyenge hírközlési rendszer miatt az állam nem értesül időben valamilyen megnövekedett ellátási igény kialakulásáról. Itt olyanra kell gondolni, hogy mondjuk későn értesül egy járvány kitöréséről, s így nem érkezik időben az egészségügyi szolgálat megerősítése, s a gyógyszerkészletek feltöltése ahhoz, hogy a járvány elterjedésének kialakulása megelőzhető legyen. (Sokszor itt arra kell gondolni, hogy magának az államnak nincs is elég egészségügyi szakembere, sem gyógyszerkészlete, így az információnak a szupranacionális szervezetekhez [például ENSZ WHO] kellene gyorsan megérkeznie, hogy azok időben reagálhassanak a felmerülő igényekre.) Általában információhiány okozta ellátási problémák napjainkban már csak a legkevesbé fejlett országokban fordulnak elő.

Szintén viszonylag könnyen érthető, hogy *természeti csapás vagy ipari katasztrófa* könnyen okozhat ellátási problémákat. Hiszen egyrésről ezek a katasztrófák megsemmisíthetik az ellátás forrását, azaz magát a termelőegységet, másrésről megsemmisíthetik vagy blokkolhatják az eljuttatási útvonalakat. Lehet ez ipari létesítményben keletkezett robbanás vagy szivárgás, amely következtében területeket, utakat kell lezárni, lehet esetleg földrengés, árvíz, vulkánkitörés, erős havazás vagy éppen nagy kiterjedésű erdőtüz. Ezek bárhol a világon bármelyik pillanatban bekövetkezhetnek, hiszen a természet

ereje jóval nagyobb az emberi tudásnál. Jó példa erre, hogy a világ legnagyobb és egyik legfejlettebb gazdaságában az Amerikai Egyesült Államokban is a Katrina hurrikán okozta gátszakadás következtében 2005 augusztusában napokra ellátás és segítség nélkül maradt New Orleans és környékének több milliós katasztrófa sújtotta lakossága. De például az időjárási szélsőségektől a Kárpátok hegyvonulata által jól védett hazánkban is előfordult már többször olyan hevesességű havazás, amely után a Magyar Honvédség alakulatait és lánctalpas járműveit is be kellett vetni egyes települések alapvető (élelmiszer-, gyógyszer- stb.) ellátásának megoldásához.

Az állami működés elégtelenségéből adódó ellátási problémák az információhiányos helyzetekhez hasonlóan jellemzően alulfejlett országokban vagy úgynevezett bukott államokban jellemzők, azonban fejlettebb országokban is előfordulhatnak. (Jó példa erre a nápolyi szemétháborúk esete.) A bukott államokban a közhatalom megszűnik, vagy csak látszólagossá válik. Ennek következtében az államigazgatás működése leáll, az általa betöltött funkciók nem működnek, az általa nyújtott szolgáltatások megszűnnek. Ilyenkor alapvető ellátási problémák alakulnak ki, hiszen hiány lesz mindenféle közszolgáltatásból, védelmi, egészségügyi, oktatási szolgáltatásokból, közműszolgáltatásokból, közösségi közlekedési szolgáltatásból stb. Ugyanígy gyakran előfordul alulfejlett országokban, hogy az állami működés olyan fejletlen, hogy nem képes egyes állami feladatot ellátni az ország egészében vagy egyes régióiban. (Az oka lehet szervezetlenség, pénzhiány, alacsony színvonalú infrastruktúra stb.) Ennek következménye szintén az lesz, hogy a lakosság nem jut hozzá alapvető fontosságú állami és magánszolgáltatásokhoz, javakhoz. Az emberek nem kapnak egészségügyi ellátást vagy oktatást, nem tudnak eljutni munkába, esetleg nem lesz áram stb. Így végül a gazdasági ágazatok is leállnak, s az ország (vagy annak valamely régiója) összeomlik. Hiszen az állam által nyújtott szolgáltatások a vállalati szektor működéséhez is inputként szolgálnak. Így ahol nincsen állami működés, ott komoly vállalati működés sem lesz. (Vagy előfordulhat, hogy a vállalatok saját hatáskörben állítanak elő egyes állami szolgáltatásokat. Például polgárháborús vagy bukott állam területén működő nyugati – jórészt bányaiipari – vállalatok saját maguk állítanak elő különböző

magán-biztonságicégek segítségével „biztonságot, rendet”, vagy éppen saját maguk oldják meg a dolgozók minden szintű, teljes körű egészségügyi ellátását.)

Nápolyi szemétháború

A 90-es évek óta szinte napjainkig húzóódó probléma Nápolyban a kommunális szolgáltatások ellátásának (leegyszerűsítve: a háztartási szemét elszállításának) kérdése. Többször is előfordult, hogy hetekre leállt a szemétszállítás, és a felgyülemlett háztartási szemét hegyekbe halmozódva rohadt a mediterrán forróságban az utcákon. Ez a városra minden egyes alkalommal patkányok, rágszálók és rovarok millióit szabadította, ami a súlyos közhigiéniai kockázatokon túl a településnek komoly bevételi forrást jelentő turizmusnak is jelentős károkat okozott.

A problémát az okozta, hogy folyamatosan megoldatlan a város környékén a szemét tárolása. A korábbi szeméttelepeket már bezárták, újakat pedig nem tudtak nyitni. Ezt elsősorban lakossági tiltakozások akadályozták meg, azonban ezek hátterében a híres nápolyi maffia állt, amelynek nem érdeke ezen új szeméttelpek megnyitása, ugyanis sokkal nagyobb üzlet a szemét „szállíttatása”. Ez nagyon jól jövedelmez, mivel a piacot erőből, monopol-szerűen uralják a maffia cégei. Ezért minél messzebb szállíttatják a szemetet, az alvilágnak annál jobb.

Így mivel a maffia – a korruppt politikusok és állami hivatalnokok segítségével – blokkolta a szeméttelpek nyitását, a kommunális szolgáltatások ellátási láncja összeomlott. Ez pillanatok alatt olyan súlyos helyzetet tudott teremteni (volt, hogy az egyik fő turisztikai látványosságot, a nápolyi dóm bejáratát sem tudták a turisták a szeméttől megközelíteni), hogy általában a város vezetői kénytelenek voltak engedni a maffia zsarolásának, és cégeiket megbízni a szemét más, általában távoli északi tartományokba történő elszállítására. (Pont ezért nem érdeke a maffiának a szelektív szeméthyűjtés elterjedése sem – s ezért ezt is sikerült blokkolnia.)

A szemétháború rendszeresen kiújul, amikor egy-egy városi politikus megpróbálja felvenni a harcot a maffiával. A helyzet a mai napig nem rendeződött. Sőt, a 2010-es évek végén már több olasz nagyváros kényszerült arra, hogy

a háztartási szemetet hajókkal külföldre – például Hollandiába – szállíttassa. Természetesen mindezt nagyon komoly költségekért.

A nápolyi szeméthyelyzet jó példa arra, hogy az állami szektor elégtelen működése – jelen esetben ez a maffia által korrumpált olasz állami hivatalokat jelenti – még fejlett országokban is közvetlen kiváltó oka lehet egyes ellátási láncok összeomlásának.

A 2014-es Ebola-járvány

Az állami működés elégtelenségéből eredő információhiány nagymértékben hozzájárult a 2014-es nyugat-afrikai Ebola-járvány kialakulásához is. A betegség Guinea és Sierra Leone határvidékén bukkant fel, ahol az egészségügyi humán erőforrás és infrastruktúra rendkívül módon hiányos és fejletlen. Ekkoriban mindkét országban 0,1 doktor jutott 1000 emberre (a Világbank adatai szerint fejlett országokban ez átlagosan 3,7, de még a legkevésbé fejlettek esetében is 0,3), és a két ország határvidéke még a helyi viszonyokhoz képest is elmaradott és ellátatlan volt. Ennek következtében az állami hatóságok közel fél éven keresztül nem vették észre a betegség megjelenését, az emberek ellátatlanok maradtak, a szükséges szigorú védőintézkedéseket nem hozták meg. Mire – nemzetközi segítséggel – sikerült detektálni a kórt, addigra oly mértékben elterjedt, hogy megállíthatatlanná vált, és több tízezer ember halálát okozta.

Politikai vagy diplomáciai tényezők is okozhatják az ellátási láncok funkcionálásának leállását. Ilyen lehet, amikor két ország vitája odáig fajul, hogy korlátozzák vagy leállítják az egymás közötti kereskedelmet (Oroszország és Ukrajna példája), vagy amikor országok egy csoportja vagy maga az ENSZ Biztonsági Tanácsa gazdasági embargót hirdet egy ország vagy másik ország-csoport ellen (az ENSZ Észak-Koreával és Iránnal, valamint az Európai Unió Oroszországgal szembeni embargója tartozik például ide). Ekkor az adott ország nem vagy csak sokkal nehezebben, drágábban és szűkösebb mennyiségben jut hozzá a számára szükséges importtermékekhez. Ilyen esetben kérdés, hogy mennyire és milyen gyorsan képesek gazdaságának egyes ágazatai és ágai

a kieső importot helyettesítő jószágok előállítására átállni. Ha csak nagyon lassan vagy egyáltalán nem képesek átállni, akkor ellátási problémák merülnek fel. Ez esetben a háztartások nem jutnak hozzá egyes fogyasztási cikkekhez, az állam a működéséhez szükséges egyes jószágokhoz (többek között ez a fő célja az embargónak), illetve a vállalati szektor a termeléshez szükséges anyagokhoz, félkész vagy késztermékekhez, technológiához. Emiatt a gazdasági teljesítmény visszaesik, az ország ereje lecsökken, az állam és a politika mozgástere beszűkül. Így az ellátási lánc megszakításának ezen következményein keresztül érheti el a nemzetközi közösség (vagy a konfliktusban részt vevő fél) akaratának érvényesülését és a másik fél magatartásának megváltozását.

Súlyos problémákat okozhat az ellátási láncok működésében az úgynevezett ostorcsapás-effektus és a *piaci turbulencia* együttes megjelenése. Az ostorcsapáshatás azt jelenti, hogy az ellátási láncban a fogyasztótól a kereskedőkön keresztül a termelők felé haladva egyre inkább ingadozik a rendelési mennyiségek nagysága (PAKURÁR 2012). Miközben egy adott termék esetében a vásárolt mennyiség lehet, hogy körülbelül azonosan oszlik meg az egyes napok között, addig a lánc túlvégén ugyanezen termékből a gyártó felé leadott megrendelések már óriási időbeli hullámzásokat mutatnak. Az ostorcsapás-effektus mögött több ok is áll a háttérben – nagy tételekben való rendelés, biztonsági készletezés, a fogyasztási igények nem megfelelő felmérése stb. –, azonban igazán súlyos negatív következményei akkor alakulnak ki, amikor piaci turbulencia idején egy ilyen ellátási lánc hirtelen megnövekvő kereslettel találkozik. A meglévő készletek gyors fogyása láttán a kereskedők óriási megrendelési tételekkel fordulnak a termelők felé, azok pedig a saját beszállítóik felé, akik pedig a saját beszállítóik felé, és így tovább, és az ellátási lánc nem lesz képes kielégíteni ezen megnövekvő keresletet, mert a láncolatban biztosan lesz olyan szűk keresztmetszeti elem, amely nem lesz képes rövid távon érdemben növelni kapacitásait.

Piaci turbulenciát pszichológiai tényezők is okozhatnak. Ilyen eset – amelyet spekulációs hatásnak nevez a közgazdaságtan –, amikor a lakosság valamely termék vagy termékcsoport jövőbeni elérhetőségét (ellátásbiztonságát) kockázatosnak tekinti, ezért jövőbeni vásárlásait előre hozza a jelenre, és készleteket halmoz fel az adott termékből. Ezt a helyzetet pánikvásárlásnak is szokta

nevezni a köznapi nyelv. Ilyen gyors keresletnövekedést az ellátási lánc áteresztő-kapacitásainak korlátozottsága miatt nem tud lekövetni, és ezért a pánikvásárolt termékből hiány alakul ki. Mivel itt az ellátásbiztonság összeomlását az emberi pszichében bekövetkezett változás okozza, ez hibrid hadviselési eszköz lehet az ellenséges ország gyengítésére, ellátási hiány és azon keresztül pánik kialakítására.

Covid-járvány és a mikrochiphány

A piaci turbulencia okozta ellátási nehézségekre a közelmúlt egyik legtipikusabb példája a Covid-járvány során kialakult globális félvezetőhiány. 2019 tavaszán, a járvány globális elterjedésének első hulláma során a társadalmak bezárkóztak, az emberek jelentősen visszafogták a vásárlásaikat. A termelőüzemek jelentős része bezárt: egy részük az állami korlátozások, más részük a csökkenő kereslet miatt.

Az emberek azonban rövid idő alatt alkalmazkodtak a járványhoz, amely gyors keresleti felfutást jelentett egyes termékek piacán. A bezárkózottság, a *home office* munkarend gyors elterjedése, a sokkal több otthon töltött idő és a korábban elhalasztott vásárlások újraindulása pillanatok alatt hatalmas keresletet generált az otthoni szórakoztatóeszközök, okosotthoneszközök, konyhai robotgépek, kerti munkagépek stb. iránt. Ezen piaci turbulencia ostorcsapás-effektust okozott a termékek ellátási láncain, amelynek végső, kezelhetetlenül nagy megrendelési hulláma a mikrochipgyártóknál csapódott le.

A félvezetőgyártás rendkívül technológia- és tudásigényes szakágazat, nagyon magasak a piaci belépési korlátok, ezért az új üzemek létesítése nagyon nehéz és lassú folyamat, így csak kevés országban van jelen. (Ekkoriban például a piaci kínálat 50%-át egyetlen tajvani cég adta [HEGEDŰS 2021].) Éppen ezért a kínálat képtelen volt reagálni a hirtelen megnövekvő keresletre, és globális chiphány alakult ki. Sok ágazatban állt le hosszabb-rövidebb időre a termelés, vagy éppen csökkentették a műszakok számát, a legrosszabbul azonban talán a globális járműipar járt. Ugyanis a járműgyártáshoz – annak

elektronikai vezérléséhez – is szükség van félvezetőkre, azonban mivel a járműgyártás darabszáma jóval kevesebb a szórakoztatóeszközökénél, ezért ez az ágazat a félvezetőgyártóknál az igénykielégítési (vevői) sorban hátrébb áll az utóbbinál, így a hiány is nagyobb mértékben itt csapódott le. 2022-ben, két évvel a piaci turbulencia kialakulása után még mindig műszakcsökkentések, hosszabb leállások jellemezték a járműipart, ideiglenesen megnövekvő munkanélküliséget, kieső jövedelmet és exportbevételt, valamint romló nemzetközi fizetési mérleget okozva több országnak.

Covid-járvány és a vécépapírhíány

A pszichológiai tényezők okozta piaci turbulenciára is a Covid-járvány idején történtek mutatnak tökéletes példát. A járvány terjedésének hírére és az esetleges lezárásoktól tartva az emberek pánikvásárlásokba kezdtek, amelyek során rengeteg – hosszú hónapokra, sőt évekre elegendő – tartós élelmiszer (lisztet, tésztát, cukrot) és fogyasztási cikket halmoztak fel. Az egyik, utólag leginkább megmosolyogtató eset – amely egyben a pszichológiai tényezők piaci hatásainak közismert példájává is vált – a vécépapír tömeges lakossági felvásárlása volt.

A pánikvásárlás – hiába próbálták nyugtatni a kedélyeket a gyártók és a kereskedők, hogy lesz elég áru a jövőben is – ugyanolyan járványként söpört végig a világon, mint maga a betegség, hiszen a tömeges vásárlásokról és az annak következtében kialakuló üres bolti polcokról szóló beszámolók még azokat is az áruházak megrohanására készítették, akik első körben nem a készletek felhalmozásával reagáltak a járványra. Így az önbeteljesítő jóslat most is működött (mint szinte mindig a gazdaságban): az áruhiánytól való félelem végül valóban áruhiányt okozott.

Arra, hogy miért pont vécépapírból kezdtek el a tömegek hatalmas mennyiséget felhalmozni, a mai napig nincs semmilyen racionálisabb válasz, ami jól mutatja azt, hogy a pszichológiai tényezők hatása a piacon erősen véletlenszerű és szinte teljes mértékben megjósolhatatlan lehet.

Ahogy arról még a későbbiekben bővebben lesz szó, *a gazdasági biztonság alrendszeri között szoros kölcsönhatások állnak fenn.* Amennyiben bármelyik alrendszer biztonsági szintje meginog, az negatív hatással lesz a többi alrendszerre is. Ez azt jelenti, hogy a kockázatok aktivizálódásának esélye más alrendszerekben is megnő. Különösen igaz ez az ellátásbiztonság esetében. Ugyanis könnyen okozhatnak ellátási problémákat a gazdasági biztonság más alrendszerében fellépő működési zavarok. Például ha a mozgósítási biztonság szintje alacsony, azaz az állam nem halmozott fel tartalékokat a kulcsfontosságú termékekből, infrastruktúra-elemekből stb., akkor egy katasztrófa esetén sokkal nagyobb eséllyel alakulnak ki ellátási problémák. Tehát a mozgósítási biztonság alacsony szintje növeli az ellátásbiztonsági kockázatokat. De ugyanez igaz a finanszírozási biztonság és az ellátásbiztonság kapcsolatában. *Ha a finanszírozási biztonság gyengül vagy összeomlik, mert például nem tud elegendő értékben termékeket és szolgáltatásokat exportálni a gazdaság, s nem jut elegendő külföldi valutához, akkor nem képes a termelés és szolgáltatás fenntartásához szükséges importinputokat megvásárolni külföldről.* Így a hazai kibocsátás s a gazdasági teljesítmény visszaesik az ellátási hiány miatt. Mint az például megtörtént 2016-ban Venezuelában.

Természetesen *a biztonság más dimenziójában bekövetkező változások is hatással lehetnek a gazdasági biztonság ellátásbiztonsági alrendszerére.* Magától értetődő, hogy külső vagy belső konfliktus, háború könnyen okozhat ellátási zavarokat. De ugyanez igaz egy kibertámadás vagy a már korábban említett természeti csapások, járványok esetében is. A politikai vagy a társadalmi biztonság összeomlása, az államhatalom meggyengülése szintén ellátásbiztonsági zavarokkal járhat.

Venezuelai hiánygazdaság – a finanszírozási és az ellátásbiztonság kapcsolata

A 2016-ban Venezuelában kialakult helyzet több szempontból is példaként szolgál a gazdasági biztonsági alrendszerek működésére. Az egyik ilyen folyamat, amely az ország kapcsán bemutatatható, hogy a finanszírozási biztonság összeomlása miként alakít ki ellátási problémákat és végül hiánygazdaságot.

Az országban az egyik legerőteljesebben monokulturális gazdaság alakult ki, amiben a világ legjelentősebb kőolajvagyonja mellett szerepet játszott a nemzetközítőke-ellenes szocialista gazdaságpolitika is. Az elmúlt időszakban a kőolaj szerepe az exportban odáig emelkedett, hogy 2015-re az exportbevételek több mint 92%-át adta. Így a kőolaj világpiaci árának drasztikus csökkenése után az ország exportbevétele összeomlott. Az exportbevétel hiányában nem jutott hozzá elég külföldi valutához, amely az importtermékek megvásárlásának fedezéséhez (kifizetéséhez) szükséges. Az ország nemzetközi fizetési mérlegében az exportbevételek lecsökkenése után drasztikus hiány jelentkezett. A termeléshez szükséges importalapanyagok hiányában szinte minden ágazatban leállások következtek be. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés összeomlása, valamint az importkésztermékek elérhetatlensége következtében áruhiány alakult ki, s a boltok polcai kiürültek, az éttermek bezártak. Az ország a hiánygazdaság klasszikus képét mutatta. Szinte minden, amihez valami importra volt szükség, elérhetetlenné vált.

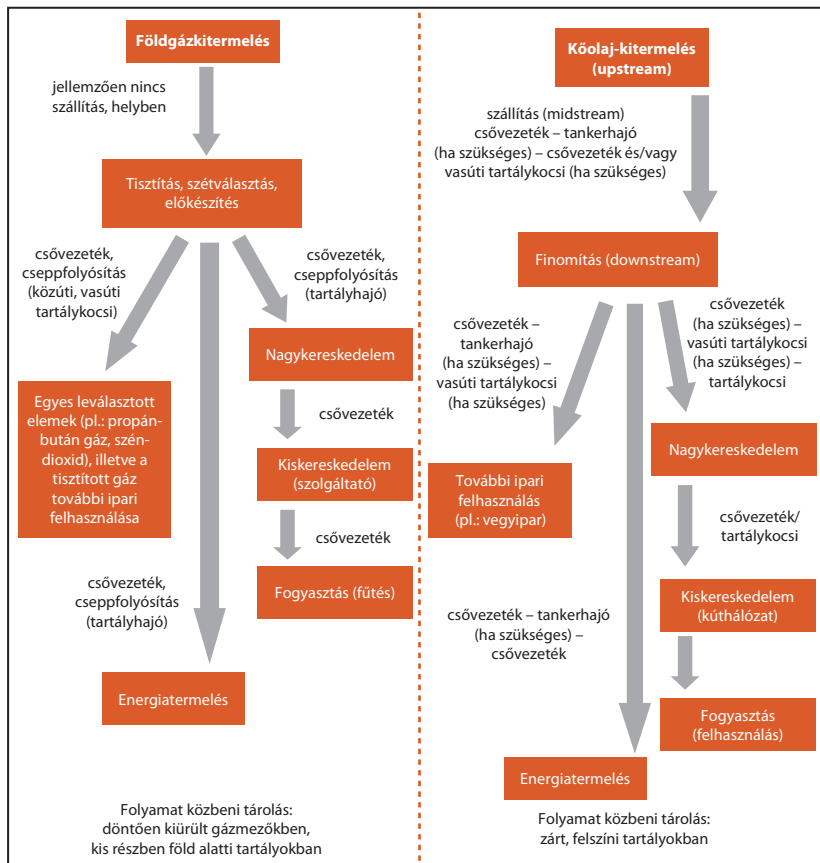
A visszaeső termelés és export miatt az állami bevételek is drasztikusan csökkentek, aminek következtében a 2006-ban még többletet mutató költségvetés 15% feletti hiánnyal zárt 2015-ben. Mivel a hazai megtakarítások ezt a hiányt nem fedezték, s a külföldi – jórészt kínai – hitel sem volt elegendő, a központi bank kénytelen volt pénzkibocsátással biztosítani az állam működőképességének fenntartását. A csökkenő termelés és kínálat, valamint az említett állami pénznyomtatás következtében az árak rohamosan emelkedni kezdtek, s még a hivatalos infláció is több mint száz százalék felettire nőtt. A valós és a feketepiaci áramemelkedés pedig ezt is bőven felülmúlta, talán az 1000%-ot is elérte 2016 végére. Ugyanez a valutaárfolyamon is meglátzott. Míg 2016 márciusának elején 206 bolivart kellett adni egy dollárért a nem létfontosságú kereskedelmi termékek importja kapcsán, addigra ez 2017 júniusára 2600 fölé kapaszkodott, miközben a feketepiacon már 8000 bolivart is elkértek egy dollárért.

Az egyetlen kiváló tényező, az olaj világpiaci árának csökkenése következtében összeomló ellátás- és finanszírozási biztonság két alapvető gazdasági törvényszerűsége hívja fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a monokulturális

gazdasági szerkezet mindig sérülékennyé teszi az országot. Amennyiben a csökkenő világpiaci kereslet vagy növekvő kínálat következtében a kizárólagos exporttermék ára lemegy, akkor az ország azonnal súlyos problémákkal szembesül. A másik fontos megállapítás pedig az, hogy egy kulcsfontosságú erőforrás vagy nyersanyag birtoklásából önmagában nem gazdagodik meg egy ország. Hosszú távon sosem a nyersanyagot, hanem a tudást és a technológiát birtokló társadalmak lesznek a legfejlettebbek.

*Az energiabiztonság mint az ellátásbiztonság
egyik kritikus szegmense*

Az energiabiztonság az ellátásbiztonsági alrendszer része, azonban az energiának az emberi létben és a gazdasági teljesítményben betöltött kulcsfontosságú szerepe kapcsán érdemes vele röviden külön is foglalkozni. Nagyon egyszerűen megfogalmazva energiabiztonság alatt az energiaellátási rendszer működésének biztosítottságát értjük. Az energiaellátási rendszer alatt az energiahordozók kitermelését, szállítását, feldolgozását s a feldolgozott termék elosztását, azaz a vásárlókhoz történő eljuttatását értjük. Az energiahordozó is lehet sokféle, mint például fosszilis (szén, kőolaj, földgáz), hasadóanyag (urán) vagy éppen megújuló (víz, szél, biomassa, nap, ár-ápany, geotermikus stb.). Ebből adódóan a feldolgozott termék is többféle lehet a villamosenergiától az üzemanyag-típusokon keresztül a különböző gáz halmazállapotú termékekig. S ennek következményeként az elosztórendszer is lehet stacioner vezetékes hálózat (magasfeszültségű vezeték, csővezeték) vagy éppen stacioner és mobil elemek együttese (például szállítóeszközök és üzemanyagkutak). (A 6. ábrán a kőolaj-, valamint a földgázellátási rendszer látható a rendszer elemeivel, fázisaival, szereplőivel és a közöttük lévő szállítási módzatokkal.)

6. ábra: Kőolaj- és földgázellátási rendszer

Forrás: a szerző szerkesztése

Az energiabiztonság tehát ennek a komplex rendszernek a megbízható működését jelenti, s nemcsak az energiahordozók beszerzésének biztosítottágát. Jól mutatja ezt az is, hogy a nagy áramkimaradások is jellemzően az átviteli és elosztóhálózatban, és nem a termelésben keletkező problémák következtében alakulnak ki. Ennek oka az az egyszerű törvényszerűség, hogy a villamosenergia nem tárolható váltakozó áramú formában, ezért az adott időpillanatban

lévő fogyasztást az adott időpillanatban keletkező termelésnek kell az átviteli hálózaton keresztül kielégítenie. Így az átviteli (elosztó-) rendszerben keletkező műszaki problémák kritikusak az ellátás szempontjából. Ezért fontos az energiaellátás biztonsága szempontjából a diverzifikáció, azaz az egyes (nemzeti) hálózatok minél több ponton történő összekapcsolása, a párhuzamos átviteli utak kialakítása, a tartalék kapacitások fenntartása a rendszerben. (Természetesen ezeknek a költsége jelentős, illetve azzal a kockázattal is jár, hogy az adott ország energetikai rendszerére egy másik országban keletkező hiba lehet hatással, mint történt az több észak-amerikai vagy nyugat-európai *blackout* esetén.)

Nagy észak-amerikai áramkimaradások

Észak-Amerikában a három legjelentősebbnek tartott áramkimaradás (angolul: *blackout*) 1965-ben, 1977-ben és 2003-ban történt. Sajnos mindhárom alkalommal az áramkimaradás közvetlen következményeként előfordultak halálesetek is, az anyagi kár pedig minden esetben meghaladta a több száz millió vagy éppen milliárd dolláros szintet.

Az okok változatosak voltak, de minden esetben a továbbító- és elosztó-hálózatban volt a hiba forrása (NYE 2010). 1965-ben egy elektromos relé hibája következtében maradt 14 órára a két észak-amerikai ország területén 128 000 km² áram nélkül, 1977-ben egy villámcsapás következtében megsérült távvezeték okozta New York sötétbe borulását, a 2003-as nagy leállás – amelynek következtében 50 millió fogyasztó maradt fél-másfél napra áram nélkül – pedig túlfeszültség, a riasztórendszer hibája, valamint emberi mulasztások összefüggésében kialakuló rendszerösszeomlás következménye volt.

Venezuelai áramhiány

Kevésbé fejlett országokban előfordul, hogy az elégtelen villamosenergia-előállítás miatt akadozik az áramellátás és a gazdaság általános működése. Ez általában olyan esetekben áll elő, amikor túlságosan egyoldalú az ország villamosenergia-termelési szerkezete (azaz túlságosan egy energiahordozóra épül), vagy túlságosan koncentrált (döntően egy óriási erőmű termelésén

alapul, s ennek esetleges kiesése nem pótolható), az ország energiahálózata nem összekapcsolt a szomszédos országokéval (így az adott esetben kieső termelést nem tudja a szomszédos hálózatokból átvett villamos energiával pótolni), vagy az országnak nincsen elég pénze villamos energiát vásárolni a szomszédos hálózatokból.

Ez játszódott le 2016-ban Venezuelában. Az ország a jelenlegi becslések szerint a világ legnagyobb kőolajkészletével rendelkezik, mégis súlyos áramhiánnyal kellett szembesülnie, aminek következtében nagyon komoly intézkedéseket és korlátozásokat kellett bevezetnie. Korlátozták egyes gyárak üzemidejét és termelését, az államigazgatásban a munkaidőt heti két napra csökkentették, s minden saját tartalék energiát termelő rendszerrel rendelkező céget köteleztek azok üzemeltetésére, sőt még óráatállítást is végrehajtottak.

Az áramhiány oka itt is a szocialista típusú gazdaságirányítási rendszer hibája volt. Abból a célból, hogy csökkentsék az ország kőolaj-felhasználását, és így minél nagyobb mennyiségben exportálhassák azt, az ország villamos-energia-termelését szinte teljes mértékben vízenergia-alapúra cserélték. Az El Niño időjárási jelenség következtében beálló tartós szárazság azonban a tározók vízszintjét drasztikusan lecsökkentette, s ez lett a közvetlen kiváltó oka az energiahiálynak. Ráadásul itt is tetőzte a problémákat az elégtelen műszaki szint és a beruházások elmaradása az átviteli rendszerben.

Mindazonáltal a feldolgozásnak és az elosztásnak alapvetően technológiai-műszaki és finanszírozási követelményei vannak. Amennyiben egy gazdaságban a technológiai színvonal rendelkezésre áll, s a vásárlók jövedelme (fizetőképessége) megfelelő, úgy az energiaellátási rendszer feldolgozási és elosztási területén a kockázatok mérsékelt szinten tarthatók. Ellenben az energiahordozók kapcsán a hozzáférésnek, a beszerzésnek politikai kockázatai is lehetnek. A világ legtöbb országa valamilyen energiahordozó-típusból szinte biztosan importra szorul. S több olyan energiahordozó is van, amelynek legfőbb forrásai politikailag instabil vagy kockázatos térségekben találhatók. (Például kőolaj, földgáz.) Ezért is szoktak az elemzők az energia-biztonságon belül az energiahordozóhoz történő hozzáférés kockázataival

kiemelten foglalkozni. (Természetesen azokban az országokban, amelyekben nincsen meg a megfelelő technológiai színvonal, ott a feldolgozott termékek beszerzése sem kockázatmentes. Nagyon jó példa erre, hogy jó pár kőolajexportőr ország a feldolgozott üzemanyagot már importálja, mivel nem rendelkezik megfelelő finomítási technológiával.)

Azonban fontos az olvasó figyelmét felhívni arra, hogy az energiabiztonság több az energiahordozó beszerzésének biztonságánál, s az egész energiaellátási rendszer működési biztonságát jelenti. Ráadásul nem az energiahordozók a legkoncentráltabban és legkockázatosabb földrajzi területen elhelyezkedő nyersanyagok. Sok egyéb nyersanyag van – például egyes ritkaföldfémásványok, amelyek felhasználása nélkülözhetetlen a napjainkban már kulcsfontosságú információtechnológiai eszközökben –, amelyek előfordulása és kitermelése jóval koncentráltabb, s ezért sokkal könnyebben fordulhatnak elő politikai akadályok az ellátási láncuk működésében.

Az élelmiszerlánc-biztonság mint kritikus fontosságú ellátási lánc

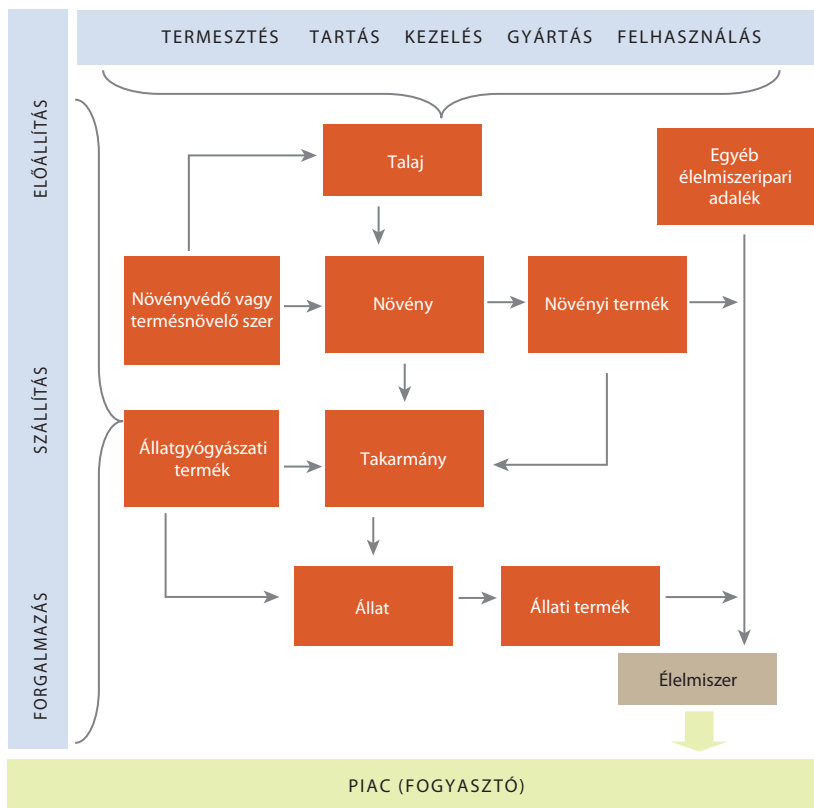
Az élelmiszerlánc-biztonság azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy biztosítva legyen nemcsak az, hogy a háztartások asztalára megfelelő mennyiségű élelmiszer kerülhessen, hanem az is, hogy ez az élelmiszer biztonságos, egészséges legyen. Mivel ez kulcskérdés, röviden ezzel is kell foglalkoznunk egy külön alfejezetben.

Ahogy az energiabiztonság több, mint az energiahordozóhoz történő hozzáférés biztonsága, úgy az élelmiszerlánc-biztonság több, mint önmagában az élelmiszerbiztonság. Ahogy Magyarország 2013–2022 közötti *Élelmiszerlánc-biztonsági Stratégiája* is fogalmaz, az élelmiszerlánc egy olyan összetett rendszer, amely magába foglal minden, az élelmiszerre közvetlen vagy közvetett hatású tevékenységet, terméket és szereplőt. A szabályzó törvény a következő tevékenységeket és hozzá kapcsolódó szereplőket sorolja ide: talajvédelem; agrár-környezetvédelem; növénytermesztés; növényegészségügy és növényvédelem; engedélyköteles termék és állatgyógyászati termék előállítása, forgalomba hozatala és felhasználása; élelmiszer- és takarmány-előállítás, -szállítás, -tárolás,

-forgalombahozatal és -felhasználás; állat tartása, szállítása, forgalomba hozatala; állategészségügy; növényi és állati eredetű melléktermékek kezelése, tárolása, szállítása, forgalomba hozatala és felhasználása. Egy ilyen bonyolult lánc kockázatmentes üzemeltetése – akárcsak bármely más ellátási lánc vagy gazdasági biztonsági alrendszer esetében – lehetetlen, tehát a cél, hogy a létező kockázatokat minimalizáljuk, és társadalmilag elfogadható szintre szorítsuk le. Ehhez a legmegfelelőbb eszköz itt is a prevenció, azaz a megelőzés. Vagyis a lánc szereplőinek tudatos viselkedésének formázása egyrészt a képzésen, tudásbővítésen, másrészt a folyamatok megfelelő felépítésén és szabályozásán keresztül. Látható, hogy az élelmiszerlánc rengeteg különböző tudományterülethez kapcsolódó tevékenységet és szereplőt, szakembert foglal magába. Így ugyan a fizikai biztonság szempontjából jóval rugalmasabb, mint mondjuk az energiarendszer (egy fokkal kevésbé fizikai infrastruktúrához kötött, ezért jobban léteznek benne párhuzamos ellátási megoldások, ami a biztonság szintje szempontjából hasznos), de annál sokkal komplexebb, és ezért nehezebben, több szakterület szereplőjének együttműködésével működtethető.

Ebből a komplexitásból, valamint az emberi egészségre és a társadalom biztonságára gyakorolt közvetlen és erős hatásából adódik, hogy az élelmiszerlánc a legtöbb ellátási láncnál általában jóval szigorúbb állami kontroll alatt van, és biztonságos működését az állam nem bízza a piac szereplőire s a kereslet, azaz a fogyasztók értékítéletére. Hiszen bármilyen ellátási lánc esetében a piac önmagában kiszűri a rosszul teljesítő láncszemeket. Például a tévégyártás ellátási láncán, ha valamelyik beszállító hibás alkatrészeket gyárt és ad át az összeszerelő cég számára, vagy a tévékészülék a kiszállítása során megrongálódik, esetleg nem megfelelő a szervizellátottság, akkor a fogyasztó ítéletet fog mondani: nem fog legközelebb ettől a márkától vásárolni, így az eladások visszaesnek. Hogy ezt elkerülje, a márka tulajdonosa a visszajelzések alapján le fogja cserélni a problémás ellátási lánc szereplőit: a hibás alkatrész beszállítóját, a sérülést okozó logisztikai céget vagy a szervizhálózat üzemeltetőjét. Így egy átlagos ellátási lánc esetében a piaci kontroll teljesen jól működik. Azonban az élelmiszerlánc kapcsán a hibás láncszem (amennyiben valamilyen folyamat közbeni vagy láncszemek közötti ellenőrzés ki nem szűrja) az emberi

egészségben okoz – akár tömeges méretben – károsodást. Ez után már késő visszacsatolni, és a hibás láncszemet (szereplőt) kiiktatni a rendszerből. Ezért az állam nem bízta a piac szereplőire (és esetlegesen túlzottan kockázattvállaló magatartásukra) a biztonság szavatolását, hanem a fenn érintett területeken szigorú kontrollt gyakorol. Ami amúgy – ahogyan erről majd a globalizációról szóló fejezetben szó is lesz – a transznacionalizáció, az értékláncok nemzetközi feldarabolódásának korában nem is olyan egyszerű feladat.

7. ábra: Az élelmiszerlánc egyes elemei és tevékenységei
 Forrás: Élelmiszerlánc-biztonsági Stratégia 2013–2022 2013

Az ellátásbiztonság szintjének mérése

Nem vagyunk könnyű helyzetben, amikor meg akarjuk vizsgálni, hogy egy országban milyen az ellátásbiztonság szintje. Ugyanis minden végterméknek és végszolgáltatásnak önálló érték- és azon belül ellátási lánc van, ezért az ellátásbiztonság szintje különböző jószágok esetén eltérő. (Lehetséges például, hogy az adott országban az energiaellátás biztonsági szintje magas, ellenben mondjuk a gyógyszerellátásé alacsony.) Így általánosságban nehezen jelenthető ki bármi is az ellátásbiztonsággal kapcsolatban, ezért érdemes a kulcsfontosságú termékek és szolgáltatások ellátási láncaira fókuszálni, aminek kapcsán két alapvető tényezőt kell mindenképpen vizsgálni:

- milyen mértékű az ellátási lánc importfüggősége;
- milyen mértékű az előállítás és az elosztás koncentráltága.

Ahogy arról már volt szó, az *importbeszerzés általában kockázatosabb a hazai előállításnál* (kivétel, amikor a hazai előállítás technológiailag sokkal alacsonyabb színvonalú). Ennek oka, hogy a szokásos környezeti, technológiai, műszaki akadályok mellett politikai kockázatok is jelentkezhetnek az importellátással kapcsolatban a már említett gazdasági szankciók, embargók formájában. Ráadásul ellentétben a hazai szakasszal az ellátási lánc külföldi szakaszának technológiai színvonalára, műszaki biztonságára nem tudunk hatással lenni, ami szintén növelheti a kockázatokat. Itt olyanra kell gondolni, hogy például egy állam a saját országhatárain belül előírhatja a vezetékek műszaki karbantartásának paramétereit, s ezzel csökkentheti annak meghibásodásának esélyeit, de ugyanennek a vezetékeknek az országhatáron túli szakaszára már semmilyen ráhatással nincsen. Amennyiben a másik ország nem határoz meg ugyanolyan szigorú paramétereket, akkor a példánkban szereplő ország hiába szigorú a saját szakaszával kapcsolatban, könnyen lehet, hogy ellátásbiztonságát a felségterületén kívüli szakasz meghibásodása fogja veszélyeztetni. De ugyanilyen kockázatok merülhetnek fel mondjuk az élelmiszerlánc egészségügyi biztonságával kapcsolatban is. Hiába szigorúak egy országban az élelmiszeripari szabályzók, ha

az alapanyagok forrásországáiban nem azok. Éppen ezért a kulcsfontosságú javak ellátásbiztonsági vizsgálatokor az importfüggőség kapcsán meg kell nézni, hogy

- mekkora az import aránya az összes fogyasztott (felhasznált) jószágon belül;
- képes-e az adott esetben kieső import helyettesítésére a hazai gazdaság (megvan-e hozzá a technológiája, hozzáfér-e az ellátási láncokhoz);
- mennyire diverzifikált az importbeszerzés (döntően egy országból érkezik, vagy sok partner van);
- politikailag mennyire kockázatos országokat érint az ellátási lánc importszakasza.

Minél magasabb az import aránya a felhasználáson belül, annál nagyobbak a kockázatok. Különösen igaz ez, amennyiben a hazai gazdaság nem képes importhelyettesítő jószágok előállítására. Ennek a képességihiánynak lehet oka technológia- és tudáshiány (a gazdaság nem rendelkezik a megfelelő technológiával, illetve azt kezelni tudó szakemberekkel), vagy az, hogy az előállításához szükséges alapanyagokhoz nem fér hozzá. Az is nagy kockázatot jelent, ha az importunk döntően egy országból érkezik. Ilyen esetben diplomáciai bonyodalmak vagy műszaki problémák sokkal könnyebben okozhatnak ellátási zavarokat, mint diverzifikált (több országból érkező) import esetén. Valamint egyáltalán nem mindegy, hogy országunknak milyen a kapcsolata az import forrásországával, valamint a tranzitországokkal. Kiegyensúlyozott diplomáciai kapcsolat, egyenlő felek partnersége esetén kisebb az esélye, hogy a nemzetközi kereskedelem áramlása (illetve annak akadályozása) politikai fegyverré váljon, s így az ellátásbiztonságot veszélyeztesse.

A hazai előállítás és elosztás ellátásbiztonsági vizsgálatokor szintén a *koncentrációdiverzifikáció* kérdésre kell helyezni a hangsúlyt. Az ellátásbiztonsági kockázatok akkor magasabbak, amikor létezik egy-két olyan előállító (termelő vagy szolgáltató), illetve elosztási csatorna, amely kiesése súlyos problémát okoz az ellátási lánc működésében. Lehet ilyen az ország egyetlen olajfinomítója, nagy piaci részesedéssű kereskedelmi bankja, egyetlen nemzetközi repülőtere

vagy kulcsfontosságú vasúti hídja, gerincvezetéke. Bármelyik kiesése – legyen szó műszaki hibáról, balesetről vagy szándékos célzott támadásról – azonnali ellátási zavarokat okozhat. (Különösen akkor, ha nincsenek ilyen helyzetekre előírt és begyakorolt protokollok. Erről majd a mozgósítási biztonság alfejezetben lesz szó.) Éppen ezért egy gazdasági ág vagy szakágazat ellátásbiztonsági elemzésekor koncentrációvizsgálatot érdemes végezni:

- 1000 főre vetítve mekkora a termelő- (szolgáltató-) üzemek száma;
- az összes termelő- (szolgáltató-) üzemben belül mekkora azok aránya, akik termelési értéke az össztermelésen belül nagyobb egy meghatározott küszöbértéknél;
- az előző üzemek termelési (szolgáltatási) értéke mekkora az össztermelésen belül.

Az adott gazdasági ágban minél nagyobb az 1000 főre vetített termelő- (szolgáltató-) egységek száma, annál diverzifikáltabb az előállítás, és annál kisebb eséllyel okoz ellátási problémákat egy-egy üzem kiesése. (Például Budapesten aligha okozna ellátási problémát, ha egyik reggel nem nyitna ki valamelyik pékség, ellenben mondjuk a legnagyobb hazai kereskedelmi bank internet-bankjának vagy bármelyik mobiltelefon-szolgáltatónak a leállása, a Liszt Ferenc repülőtér vagy a Déli összekötő vasúti híd kiesése azonnal éreztetné gazdasági hatását.) Önmagában azonban ennek vizsgálata még nem elégséges, mert lehet, hogy ugyan sok termelőüzem van az ágban, de ezek többségének termelési mennyisége jelentéktelen az össztermelésen belül, s annak döntő hányadát egy pár vagy éppen egy üzem állítja elő. Ilyen esetben egyetlen jelentős szereplő kiesése is ellátási zavarokat okozhat. Ezért fontos megvizsgálni (és beazonosítani), hogy hány ilyen „kritikus tömegű” vagy más megfogalmazásban „rendszerszintű” szereplő van. Ezen szereplők szabályozásának, azaz működési biztonságuk növelésének fontos állami feladatnak kell lennie.

Ugyanez a helyzet az ellátási lánc infrastrukturális paraméterei kapcsán, azaz meg kell vizsgálni, hogy az elosztáshoz használt infrastruktúra mennyire diverzifikált.

Mindazonáltal a koncentrációt nem elég országos szinten vizsgálni. Előfordulhat (különösen kevésbé fejlett országok esetén), hogy egy-egy országrész, régió válik – például egy természeti katasztrófa, rossz infrastruktúra vagy éppen belső konfliktus következtében – elérhetetlenné, s így csak azok az ellátási források jöhetnek szóba, amelyek az adott régióban találhatók. (Legyen szó éppen pékségekről vagy gyógyszerárakról.) Így a fenti koncentrációvizsgálatot érdemes régióként is elvégezni, hogy pontosabb képet kapjunk az ellátásbiztonság szintjéről. (Különösen igaz ez egy természeti vagy ipari katasztrófa, esetleg belső konfliktus által nagyobb eséllyel veszélyeztetett régió esetében.)

Amennyiben egy rövid összefoglalót akarunk írni *az ellátásbiztonság általános törvényszerűségeiről*, akkor azt mondhatjuk, hogy *minél kisebb az importfüggőség a kulcsfontosságú javak és erőforrások kapcsán, minél diverzifikáltabb az importbeszerzés, minél magasabb a gazdaság általános technológiai színvonala, földrajzilag minél diverzifikáltabb a hazai termelés és elosztás, annál kisebbek az ellátásbiztonsági kockázatok.*

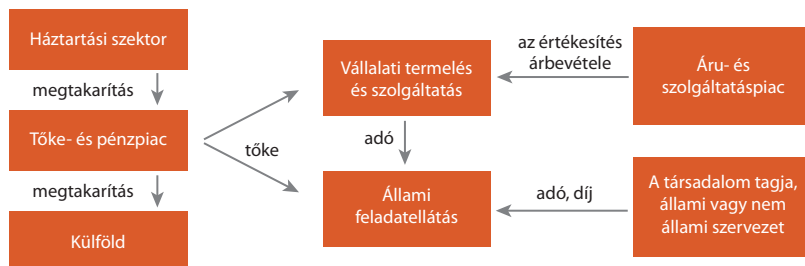
Közép-európai olajfinomítók kálváriája 2022-ben

A termelés koncentrációja mint kockázati tényező különös hangsúllyal jelenik meg az energiabiztonság területén az olajfinomítók képeben. A kőolaj-finomítás rendkívül technológia-, tudás- és tőkeigényes tevékenység. Éppen ezért a késztermékek gazdaságos szállítási távolságán belül, illetve kisebb országok esetében az országhatáron belül általában egy finomító működik, ami kvázi monopolhelyzetet jelent. Mivel a késztermék kvázi homogén, azaz nem igazán különbözik az „A finomító” által előállított benzin/dízel/kerozin stb. a „B finomító” által előállítottaktól, ezért nem érdemes a finomítóknak egymással versenyezniük a fogyasztókért. A kiskereskedelmi láncok (benzinkutak) szinte mindig a legközelebbi finomítótól vásárolnak, mert az éri meg a legjobban (a legalacsonyabb szállítási költség révén). Éppen ezért a kőolaj-finomítás koncentrációja kiugróan magas, és egy-egy üzem kiesése önmagában súlyos ellátási problémákat tud okozni.

Ez történt 2022-ben Kelet-Közép-Európában. Előbb június 3-án az osztrák OMV schwechat-i finomítójában (amely a térség legnagyobbja) történt súlyos üzemi baleset. Ez teljes leálláshoz vezetett. Majd június 14-én a MOL százhalombattai finomítójában ütött ki tűz, ami komoly teljesítménycsökkenést okozott hetekig, aztán július 20-án a lengyel Orlen cég csehországi (Litvinov) finomítójában történt robbanás (VG 2022). Mindamellett, hogy ez gyanúsán sok baleset rövid idő alatt egy magas üzembiztonsággal működő ágazatban, pont akkor, amikor az EU-szankciók miatt eleve hiányoztak az orosz finomított olajtermékek a piacról, az, hogy Közép-Európa öt finomítója közül három rövidebb-hosszabb ideig részben vagy teljesen leállt, jelentős ellátási gondokat okozott. Ez gyorsan növekvő árakban, illetve azokban az országokban, ahol árszabályozást vezettek be, üres üzemyagutakban és hosszú sorokban jelentkezett.

FINANSZÍROZÁSI BIZTONSÁG

A finanszírozási biztonság tartalma és a potenciális kockázatok elemzése

8. ábra: A finanszírozási biztonság tartalma

Forrás: a szerző szerkesztése

Mivel minden tevékenységnek megvan a finanszírozási szükséglete, azaz semmilyen vállalati termelés, szolgáltatás vagy állami feladatellátás nem működik tőke nélkül, ezért a finanszírozási biztonságnak is kiemelt szerepe van a gazdasági biztonságon belül. A finanszírozási igénynek – a szervezet vállalkozási vagy állami jellegétől függetlenül – két alapvető formája van:

- a likviditás finanszírozása;
- a beruházások finanszírozása.

A likviditás finanszírozása a szervezet napi működéséhez, rövid távú kötelezettségeinek (kiadásainak) teljesítéséhez szükséges pénzmennyiség meglétét jelenti. Hiszen egy szervezetnek folyamatosan akadnak kiadásai, amelyeket teljesítenie kell, ellenkező esetben extra költségei (például késedelmi kamat vagy bírság) merülnek fel, sőt akár működése is veszélybe kerülhet (eljárást kezdeményezhetnek ellene azon természetes vagy jogi személyek, akik felé nem teljesítette kötelezettségeit). Éppen ezért fontos egy szervezetnél a likviditási képesség fenntartásának tervezése, hiszen hiába rendelkezik egy vállalkozás nagy értékű megrendelésekkel, ha azok teljesítésének még csak a gyártási fázisában van, s jelentős bevételei majd csak a távoli jövőben realizálódnak, ellenben kiadásai jelen pillanatban állnak fenn. Ilyen esetben egy sikeresnek tűnő cég is pillanatok alatt a megszűnés határára kerülhet. (És a helyzet fordítva is igaz. Ha a vállalkozás a jelenben jut hozzá nagyobb bevételhez, de a jövőben keletkeznek majd jelentősebb kiadásai, akkor hiba a pénzt a vállalat bankszámláján „parkoltatni”, hanem a kiadásokig esedékes időtartam alatt érdemes a pénzpiacra „megforgatni”, hiszen az is bevételt hoz a vállalat számára. Ez is a likviditástervezés része.)

A beruházások finanszírozása a beruházási tevékenység tőkeszükségletének előteremtését jelenti. Beruházás alatt a termelés és a szolgáltatás jövőbeni szintjének fenntartása vagy növelése érdekében végzett tevékenységet értjük. Mivel a termelőeszközök (gépek, berendezések, járművek, ingatlanok stb.) idővel elhasználódnak, elkopnak, elavulnak (ezt nevezzük együttesen amortizációnak), így időközönként szükségessé válik karbantartásuk, felújításuk, modernizálásuk, lecserélésük. Amennyiben ez nem történik meg, akkor

előbb-utóbb a termelés és a szolgáltatás akadozni fog, majd leáll. (Ugyanez igaz az állam működésére is.) Amennyiben pedig a termelés, szolgáltatás leáll, úgy a vállalati szektor nem termel már jövedelmet, s nincs miből megélniük a háztartásoknak (és az államnak). Éppen ezért a nemzetgazdaság és a társadalom jövője szempontjából a vállalatok (és az állam) beruházási tevékenysége kulcsfontosságú tényező. A beruházások finanszírozása jellemzően jóval hosszabb távú, nagyobb összegű és jelentősebb bizonytalansággal együtt járó tervezési folyamat, mint a likviditás tervezése.

A finanszírozás két alapvető forrásból történhet:

- saját forrás;
- külső forrás.

Saját forrás alatt a vállalat és az állam saját megtakarításait értjük. Ez egy vállalat esetében azt jelenti, hogy az értékesítésből keletkező múltbeli vagy jelenbeli profitját (vagy annak egy részét) használja fel likviditási igényeinek vagy beruházásainak finanszírozására. Azaz profitját nem vagy nem teljesen fizeti ki osztalékként tulajdonosai felé. Saját forrás lehet még a vállalkozásoknál az amortizáció értékcsökkentő hatásaként elszámolt költség. Ezen költség mögött nincsen tényleges kiadás, így finanszírozási forrásként szolgál. (A valós célja az amortizáció költségként történő elszámolásának pont a beruházások finanszírozása. A cég elszámolja költségként a termelőeszközök folyamatos értékcsökkenését, de ez kiadással nem jár számára. Így úgymond „félrerakja” ezt a pénzt arra, hogy ha majd fel kell újítani vagy le kell cserélni a termelőeszközt, akkor ennek finanszírozási forrásaként szolgál. Természetesen ezt az összeget nem „félrerakja”, „parkoltatja”, hanem visszaforgatja jövedelemtermelésbe.) Az állam esetén a belső forrás az állami (önkormányzati) költségvetés bevételeit jelenti.

Külső forrásként más gazdasági szereplők által nyújtott finanszírozást értünk. Ennek rengetegféle módszere van a szállítói hiteltől a kötvény- vagy részvénykibocsátásig. A gazdasági biztonság szempontjából a legfontosabbak azok a megtakarítások, amelyek a pénzpiacon és a tőkepiacon (a 2. ábrán összefoglaltan Bankszektorként jelölve) keresztül jutnak el a felhasználóhoz

(a kölcsönvevőhöz). A rövid távú, jellemzően likviditási források kereskedelme (azaz kölcsönadása és kölcsönvétele) a pénzpiacon, a hosszú távú, jellemzően beruházási források kereskedelme a tőkepiacon történik.

A vállalatok likviditási igényének kezelése sokkal könnyebben történhet tisztán belső forrásból, mint a jelentős finanszírozási igényű beruházásoké. Ez utóbbihoz a legtöbb esetben külső, tőkepiaci forrást is fel kell használni. Éppen ezért könnyen megérthető *a finanszírozási biztonság lényege: amennyiben a tőkepiacon nincsen elegendő és megfelelő áron elérhető finanszírozási forrás, úgy a vállalatok beruházásai elmaradnak. És ha a vállalatok beruházásai elmaradnak, akkor a termelés és a szolgáltatás szintjének jövőbeni fenntartása vagy növelése, azaz a háztartások és az állam jövőbeni jövedelmének fenntartása vagy növelése lehetetlenné válik.* Mivel – ahogy az a 2. ábrán is látszik – a vállalati szektor a beruházások jelentős finanszírozási igénye miatt a tőkepiacon a keresleti (azaz a nettó hitelfelvevő) oldalon áll, ezért a kínálati oldalon a többi szektornak kell megjelennie. (Amennyiben ez nem így van, és a vállalatoknak nincsen hiteligényük, az azt jelenti, hogy alacsony a beruházási hajlandóságuk, ami szintén a fenti, jövővel kapcsolatos problémákat vetíti előre.) Vagyis a beruházások külső forrásigényét a háztartási és az állami szektor megtakarításainak kell fedezniük. Amennyiben azonban – mint ahogy az a világ nagyon sok országa esetében fennáll – a teljes államháztartás költségvetési egyenlege negatív, azaz kiadásai nagyobbak, mint bevételei, úgy az állami szektor megtakarításai negatívak, vagyis az államháztartás is a tőkepiac keresleti oldalán helyezkedik el. Így ilyen esetben az állam nem megtakarításaival segíti a vállalati szektor beruházásainak finanszírozási igényének fedezését, hanem ő maga is mások megtakarításait használja fel negatív költségvetési egyenlegű működésének fenntartásához. Ilyenkor a háztartási szektor megtakarításainak kell önmagukban fedezniük a vállalati szektor beruházásainak, valamint a költségvetési hiánynak a finanszírozását. A háztartási szektor ezen megtakarításai csak a külföldről beáramló megtakarításokkal (tőkével) egészülhetnek ki (8. ábra). Ez utóbbi esetben, azaz amikor több a beáramló külföldi tőke, mint amennyi elhagyja az országot, a vállalati szektor és azon keresztül a nemzetgazdaság működését részben a külföldi tőke tartja fenn.

Röviden még szólni kell arról is, hogy egy gazdasági szereplő nem mindig képes lejáró adósságát újabb hitel felvétele nélkül törleszteni. A korábban leírt likviditástervezésnek az is feladata, hogy a lejáró adósság finanszírozását és az adott esetben ehhez szükséges újabb hitelfelvételeket tervezze. Különösen igaz ez az államháztartások esetében. Az egy-egy ország (például hazánk) esetében folyamatosan látható nagy értékű állampapír-kibocsátások háttérben általában nem a jövőben elindítandó óriási állami beruházások forrásigényének biztosítása áll, hanem a lejáró adósság (állampapírok) visszafizetéséhez szükséges források bevonása. Azaz az újonnan kibocsátott állampapírokból befolyó összeget döntően vagy teljesen a korábban felvett hitelek (kibocsátott állampapírok) visszafizetésére fordítódnak. Ezt nevezzük adósságmegújításnak. (Természetesen ez a metódus a vállalati szektorban is jelen van.)

Az eddigieket összefoglalva tehát elmondható, hogy *a finanszírozási biztonság megléte azt jelenti, hogy a nemzetgazdaság a termelési és szolgáltatási folyamatok fenntartásához és fejlesztéséhez, valamint – amennyiben fennáll – a költségvetési hiány és az államadósság finanszírozásához elegendő megtakarításhoz képes hozzájutni a tőke- és pénzpiacokról.*

A finanszírozási biztonság megingását, a kockázatok erősödését tehát a következő folyamatok okozhatják:

- nincsen elegendő megtakarítás a tőkepiacon;
- a finanszírozási források árának gyors emelkedése;
- a külföldi finanszírozási források hirtelen és nagymértékű megszűnése;
- valamely szektor finanszírozási igényének hirtelen megnövekedése;
- értékesítési gondok;
- az állam adóbeszedéssel kapcsolatos problémái.

A fenti folyamatok között természetesen szoros összefüggés van, hiszen a tőkepiac működésére is érvényesek az alapvető piaci mechanizmusok (a kereslet-kínálat-ár törvényszerűségei).

Alapvető finanszírozási biztonsági probléma lehet, ha *nincsen elegendő megtakarítás a piacon*. Például azért, mert az állami költségvetés egyenlege negatív, a háztartásoknak magas a fogyasztási határhajlandóságuk (alacsony

a megtakarítási határhajlandóságuk), vagyis jövedelmükhöz képest aránytalanul magas fogyasztási szintet tartanak fenn, s a külföldi tőke sem lát gazdasági hasznot a helyi tőkebefektetésben. Ebben az esetben a tőkepiac kínálati oldala nagyon szűkös, s a vállalatok nem jutnak elegendő forráshoz beruházásaikhoz. Sőt akár a költségvetési hiány finanszírozása és a lejáró államadósság megújítása is problémába ütközhet. Ilyen kínálati hiány esetén a vállalati beruházások és ezzel együtt a gazdasági növekedési potenciál visszaesik az országban. Mindemelllett a beruházások, karbantartások, felújítások elmaradása előbb-utóbb napi működési problémákat fog okozni a cégeknek. Az állam akaratán kívül költségvetési megszorításra, a költségvetési hiány lefaragására vagy eltüntetésére kényszerül. Súlyosabb esetben, amennyiben nem képes lejáró államadósságát megújítani, államcsőd is bekövetkezhet. Ezek mind elég fajsúlyos és hosszan tartó hatású következmények. Éppen ezért hosszú távon az erősebb megtakarítási hajlandósággal rendelkező társadalom mindig nagyobb gazdasági növekedést és jobb életszínvonalat ér el.

Már csak azért is így van, mert jellemzően a finanszírozási források kínálatoldali szűkossége okozza a *források árának emelkedését* is. Ilyen esetben elérhetőek tőkepiaci források, azonban azok ára (reálkamata) magas. A magas forrásköltségnek viszont kettős következménye lesz. Egyrésztől jóval kevesebb beruházás valósul meg emiatt, hiszen a vállalatok sok beruházási tervről lemondanak, mivel azok nem termelnék ki a magas forrásköltségeket, vagy ha ki is termelnék, nem lenne elég jövedelmező a beruházás megvalósítása. Ezért a magas forrásköltség mindig a beruházások csökkenéséhez s ezáltal a gazdasági növekedés visszaeséséhez vezet. A másik következmény az, hogy a dráguló forrásköltségek miatt a beruházás megvalósítása is megdrágul. Ennek következménye az előállított termék és szolgáltatás eladási árának emelkedése lesz. A dráguló beruházási költséget így tudja emelkedő bevétellel kompenzálni a vállalat, s fenntartani jövedelmezőségét. Viszont drágábban nehezebben tudja eladni a jószágot a vállalat, különösen napjaink egyre fokozódó világgpiaci versenyében. A dráguló finanszírozási források következtében tehát romlik a vállalat versenyképessége, aminek következtében egyre több vállalat szorul ki a piacról, és egyre kevesebb termel jövedelmet. Az állam esetében a dráguló forrásköltség az államadósság

(az állampapírok) után fizetendő kamatok növekedésében jelenik meg. Ahogy nő az ár a tőkepiacon, úgy kell az államnak egyre nagyobb és nagyobb kamatot fizetnie az újonnan kibocsátott állampapírok (felvett hitelek) után. A kamatkiadások a költségvetés kiadási tételei közé tartoznak, így növekedésük azt jelenti, hogy az államnak vagy növelnie kell a beszedett adó mértékét, vagy kisebb összeget fordíthat az állami feladatok (az oktatástól a honvédelemig) ellátására. Minél nagyobb az államadósság mértéke és minél rövidebb annak átlagos lejárata (azaz minél gyakrabban kell azt újra és újra megújítani), annál nagyobb terhet jelent a kamat minden egyes százaléknyi emelkedése. Éppen ezért a finanszírozási biztonság szempontjából az a kevésbé kockázatos, ha minél kisebb a költségvetés hiánya, minél kevesebb az államadósság, minél hosszabb az állampapírok átlagos futamideje és minél kisebb azok átlagos kamata. De még fontosabb, hogy a hazai tőkepiacon rendelkezésre álljon elegendő, olcsó finanszírozási forrás.

A költségvetési hiány finanszírozásának megdrágulása a Covid-járvány után

A 2008-as válság után gazdaságélénkítés céljából a központi bankok jelentősen csökkentették az alapkamatot világszerte. Ezzel soha nem látott mélységbe csökkentek a hitelkamatok az egész világon. 2019-ben a világadósságának több mint 20%-a, 11 000 milliárd dollár negatívan kamatozott, azaz a kölcsönadó kevesebbet kért vissza, mint amit kölcsönadott.

Ebből a hitelbőségből rengeteget profitáltak az államok is, hiszen így a korábbi időszakokhoz képest jóval alacsonyabb kamattal (akár negatív kamattal) tudtak államkötvényt kibocsátani, azaz hitelt felvenni. Ezen alacsonyabb kamatkiadásból eredő megtakarítás 2008 és 2018 között Görögország esetében elérte a GDP 30%-át, amely hihetetlenül magas összeg, de Ciprus, Olaszország és Franciaország esetében is meghaladta annak 15%-át. Magyarország esetében is nagyon jelentős volt ez az összeg, csak 2013–2021 között körülbelül 5800 milliárd forint. Az ebben az időszakban zajló gazdaságfejlesztési programoknak vagy éppen a Zrínyi Honvédelmi és Haderőfejlesztési Programnak jelentős részben ez a megtakarítás volt a fedezete.

Igen ám, de 2020-tól ez a trend gyökeres fordulatot vett. A későbbiekben ismertetendő okok miatt az infláció világszerte drasztikusan megnőtt, amire a jegybankoknak az alapkamatok emelésével kellett reagálniuk. Ez jelentősen megdrágította a hitelkamatokat (főleg, hogy még a kereslet is megnőtt a hitelek iránt, mivel a járvány alatt jelentősen nőtt a költségvetési hiány a legtöbb országban), és az olcsó (kvázi ingyen) hitel időszaka véget ért. A források drágulása eltérő módon, de szinte mindenhol jelentkezett. (Magyarországon például az állam éves kamatkiadásai a 2018-as mélyponthoz képest 2023-ra megduplázódtak, és ez a növekedés a prognózisok szerint 2024-ben további 1000 milliárd forintos emelkedéssel folytatódik [BEKE 2024].) Ezt az egész világon jelentkező hatalmas összeget az államoknak vagy a gazdasági szereplőktől kell elvonniuk adónövelés formájában, vagy a saját feladatellátásaikon kell megspórolniuk, de akárhogy is döntenek, a gazdasági biztonság szintje rövid és hosszú távon is csökken.

A tőkepiaci kínálat egy része származhat *külföldi forrásokból* is. A külső források bevonásának az az előnye, hogy kiegészítheti, megnövelheti a hazai kínálatot. Ezáltal a vállalatok (és az állam) számára több forrás nyílik meg. Növekedésnek indulhat a beruházási ütem. Ráadásul a kínálat növekedése jellemzően csökkenti a piaci árat is, így a külföldi források megjelenésének árleszorító hatása is lehet, ami a vállalatok számára olcsóbb beruházást, az állam számára olcsóbb finanszírozást tesz lehetővé. A külföldi finanszírozási forrásoknak viszont az a nagy hátrányuk, hogy bizonytalanok. Viszonylag rövid idő alatt elapadhatnak. Ez azt jelenti, hogy egyik pillanatról a másikra megszűnik a tőkeáramlás az adott ország felé. Ezzel szemben olyan nem igazán szokott előfordulni, hogy a háztartások egyik pillanatról a másikra tömeges mértékben úgy döntsének, hogy nem a saját országuk tőkepiacán kamatoztatják megtakarításukat (értsd: nem a hazai bankszektorban helyezik el, nem a hazai tőzsdén forgatják). Ezért a háztartások megtakarítása viszonylag stabil forrásnak tekinthető. (Természetesen van példa a háztartások megtakarításainak nagyarányú külföldre helyezésére, mint például Görögországban történt a válság eszkalálódása során. Bár összegben nagyon magas volt a külföldre kivitt pénz, a teljes görög

megtakarítási állománynak még mindig csak egy alacsony hányadát tette ki.) Az állampapírok piacán is a belföldi befektetők megújítási aránya jellemzően sokkal magasabb, mint a külföldi szereplőké. Ezzel szemben a külföldi befektetők magatartása rövid idő alatt (napjainkban szinte pillanatok alatt) változhat. A rengeteg, adott országban elhelyezett megtakarítást azok gyors kivonása követheti. Erről a globalizáció gazdasági biztonságra gyakorolt hatásainál bővebben lesz szó, de már itt is leszögezhető, hogy nem szerencsés, ha egy gazdaság túlságosan rászokik a külföldi finanszírozási forrásokra. Ez a gazdasági biztonsági kockázatokat növeli. Ugyanígy kockázatonövelő, ha a költségvetési hiány és az államadósság megújításában magas a külföldi befektetők aránya. Ez esetben ráadásul a gazdaságpolitikai mozgástér is beszűkül, hiszen a gazdaságpolitika csak olyan döntéseket hozhat, csak olyan lépéseket tehet meg, amelyek megnyerik és vonzzák a külföldi tőkepiaci befektetőket. (Erről majd részletesen a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonsága alrendszernél lesz szó.)

A finanszírozási biztonsági kockázatokat növeli az is, ha nem a kínálati oldal értéke csökken, hanem a *keresleti oldal igénye nő meg hirtelen*. Általában azt nem tekintjük problémának, ha a vállalatok beruházási kedve növekszik, és ezért nő a finanszírozási források iránti igény. Azonban még ilyenkor is felmerülhetnek kockázatok. Előfordulhat, hogy túlhevül, „tűlpörög” a gazdaság. Ilyenkor különböző okoknál fogva indokolatlanul sok beruházást hajtanak végre a vállalatok. Túlkínálat alakul ki az áru- és szolgáltatás piacon (vagy akár az ingatlan piacon). A termékek egy része eladhatatlanná válik, s így a beruházások nem mindegyike térül meg. A beruházó vállalat csődbe menetele viszont a neki kölcsönző bankszektorra is (és rajta keresztül a háztartásokat is) érinti. Így a tömeges csődök a tőkepiaci szereplők megingását és az egész gazdasági rendszer összedőlését okozhatják. Ez történt 2007–2008-ban az Amerikai Egyesült Államokban, ahol az ingatlanpiaci lufi kipukkanása előbb pénzügyi, majd realgazdasági válsággá alakult át. Bár következményei súlyosak lehetnek, ilyen szintű túlhevülés szerencsére viszonylag ritkán történik.

A túlhevülésnél gyakoribb probléma a tőkepiacon, amikor a rövid idő alatt megnövekedő költségvetési hiány következtében az állam finanszírozási

igénye, kereslete növekszik meg viszonylag hirtelen. Ez egyrészt a kamatok megnövekedésével jár mind a vállalatok, mind az állam számára. Másrészt ezen esetben a tőkepiacon lévő forrásokat elszívhatja az állam a beruházások elől. Ilyenkor az állam a vállalati beruházások kárára, azok kiszorításával finanszírozza saját magát. Harmadrészt az is előfordulhat, hogy a hirtelen megnövekedő állami finanszírozási igényt nem képes teljesíteni a kínálati oldal, s ilyenkor a költségvetési hiány pénznyomtatással történő fedezése következik be. Mivel az állam nem tud elég kölcsönhöz jutni, ezért kiadásait bankópréssel, azaz pénzkibocsátással fedezi. Ez hosszú távon mindig magas inflációhoz, súlyos esetben hiperinflációhoz vezet.

A 8. ábrán látható, hogy finanszírozási problémákat okoz az is, ha a vállalatok nem képesek értékesíteni az általuk előállított jószágokat az áru- és szolgáltatáspiacon, s így nem jutnak bevételhez, amelyből fenntarthatnák további működésüket. Ezért a piachoz jutás is nagyon fontos a finanszírozási biztonság szempontjából. Az ezzel kapcsolatban felmerülő különböző kockázatokat az értékesítési biztonság alrendszerénél tárgyaljuk meg.

Viszonylag könnyen belátható, hogy az állam működésének finanszírozási kockázatait módfelett nagy mértékben növelik az *adóbeszedéssel kapcsolatos problémák* is. Vagyis az, ha nem képes, vagy nem eléggé hatékonyan képes a működéséhez szükséges adók és egyéb bevételek (illetékek, járulékok, díjak, bírságok) beszedésére. Az úgynevezett „bukott államok” esetében a válságból történő kilábalás lehetetlenségét általában pontosan ez az ördögi körforgás okozza, amikor a működésképtelen állam nem képes az adót beszedni, így viszont nincsen finanszírozási forrása ahhoz, hogy működőképessé tegye az államigazgatást, amelynek a feladata lenne többek között az adók beszedése is.

Az adóbeszedés hatékonyabbá válása Magyarországon

Hogy a finanszírozási biztonság milyen mértékű erősödésével járhat az adóbeszedés hatékonyságának javulása (illetve fordított módon annak romlása), azt jól mutatják Magyarország 2010-es években elért eredményei ezen a területen. A gazdaságpolitika olyan kötelezően használandó rendszereket vezetett be,

mint az online pénztárgépek, az elektronikus közúti áruforgalom-ellenőrző rendszer, az online számlázó és készletnyilvántartó program, amelyek segítségével a fekete gazdaság arányát a GDP-n belül 25%-ról 20%-ra, a be nem szedett általános forgalmi adó arányát (áfarés) 22%-ról 4,5% körülire csökkentette. Ez önmagában évi 300–500 milliárd forint plusz adóbevételt eredményezett a 2010-es évtized második felében a költségvetésnek (CSIKI 2023), amely a kamatkiadások csökkenése mellett a másik fő finanszírozási forrása volt az ezen időszakban végrehajtott fejlesztési programoknak.

A finanszírozási biztonság szintjének mérése

A finanszírozási biztonság szintjének vizsgálatakor érdemes megvizsgálni a teljes nemzetgazdaság finanszírozási helyzetét, valamint az állam működőképesége fenntarthatóságának kritikus fontossága végett külön az államháztartás finanszírozási kockázatainak szintjét is. A helyzet tisztázása szempontjából le kell szögezni, hogy az előbbi, a nemzetgazdasági helyzet vizsgálata a 8. ábra alapján magába foglalja az összes szektort, így az állami szektort is. Mivel azonban az államháztartás esetleges csődje olyan súlyosságú folyamatok láncolatát indítja el, amely a többi szektor helyzetének drasztikus romlásával jár, ezért szokás az állami szektor finanszírozási biztonságát külön kiemelve is vizsgálni.

A nemzetgazdaság finanszírozási biztonságának vizsgálatához a következő indikátorokat kell megnevezni:

- a nemzetgazdaság GDP-arányos nettó finanszírozási képessége;
- a nemzetgazdaság GDP-arányos bruttó külső adóssága;
- a devizataralékok értéke az egy éven belül lejáró külföldi adóssághoz képest;
- a közvetlen külföldi beruházások exportjának és importjának mérlege;
- GDP-arányos beruházási ráta;
- a valutaárfolyam volatilitása.

Az állami szektor finanszírozási biztonságának vizsgálatához pedig a következő mutatókat kell figyelni:

- az államháztartás nettó finanszírozási képessége;
- az államháztartás bruttó finanszírozási igénye;
- a bruttó államadósság GDP-arányos értéke;
- az államadósság után fizetett kamatkiadások GDP-arányos értéke;
- az államadósság devizamegoszlása;
- az államadósság forrásmegoszlása;
- az államadósság átlagos futamideje.

A mutatók megértéséhez mindenképpen tisztában kell lennünk a nemzetközi fizetési mérleg definíciójával és felépítésével.

Egy ország *nemzetközi fizetési mérlege* az országnak (nemzetgazdaságnak) a külfölddel (más nemzetgazdaságokkal) lebonyolított összes gazdasági tranzakcióját mutatja ki adott időszakra vonatkozóan. Bár tagolását tekintve különböző módszerek vannak, de felépítése, logikája és tartalma mindig a következő:

	Tartozik	Követel
1. Folyó fizetési mérleg		
1/A Árukereskedelem	import	export
1/B Szolgáltatáskereskedelem	import	export
1/C Jövedelemáramlás	külföldre átutalt jövedelem	külföldről átutalt jövedelem
1/D Transzferek	külföldre irányuló átutalások	külföldről érkező átutalások
Folyó fizetési mérleg egyenlege	1/A–D Összesen	1/A–D Összesen
2. Pénzügyi (tőkeforgalmi) mérleg		
2/A Közvetlen beruházások	export	import
2/B Portfólióberuházások	export (külföldön vásárolt értékpapír)	import (külföldről vásárolt értékpapír)
2/C Bankhitelek, kölcsönök	export (nyújtott hitel)	import (kapott hitel)
Pénzügyi (tőkeforgalmi) mérleg egyenlege	2/A–D Összesen	2/A–D Összesen
Fizetési mérleg egyenlege	1–2 Összesen	1–2 Összesen

3. Hivatalos tartalékeszközök mérlege		
3/A Külföldi központi bankok hazai hivatalos értékpapírokban és nemzeti valutában lévő tartalékainak változása	tartalékok csökkenése	tartalékok növekedése
3/B Hazai központi bank tartalékainak változása	tartalékok növekedése	tartalékok csökkenése
Hivatalos eszközök egyenlege	3/A–B Összesen	3/A–B Összesen
Számla egyenlege	1–3 Összesen	1–3 Összesen

9. ábra: Egy ország nemzetközi fizetési mérlegének felépítése

Forrás: a szerző szerkesztése

A tartozik oldalon vannak azok az összegek, amelyek valamilyen tranzakció keretében elhagyják az országot. Ezek egy hazai gazdasági szereplőtől (lehet vállalati, háztartási, állami, nonprofit stb. szektor tagja) egy külföldi gazdasági szereplőhöz kerülnek. A követel oldalon az ellenkező irányú pénzmozgások találhatók. Ezek valamilyen tranzakció keretében a külföldi gazdasági szereplőtől hazai gazdasági szereplőhöz kerülnek.

A folyó fizetési mérlegben (1) vannak a nemzetközi áru- és szolgáltatás-kereskedelemmel, a munka- és tőkejövedelem nemzetközi áramlásával, valamint az egyoldalú transzferáramlással kapcsolatos tranzakciók. Például ha egy „A” országbeli vállalat értékesít valamilyen terméket egy „B” országbeli vállalatnak, akkor annak értéke „A” ország folyó fizetési mérlegének követel oldalán lesz, a vevő vállalat országánál pedig a mérleg tartozik oldalán szerepel ugyanez az összeg. Vagy ha egy turista érkezik „B” országból „A” országba, akkor az általa utóbbi helyen elköltött összeg szintén a követel oldalon szerepel „A” ország folyó fizetési mérlegében és a tartozik oldalon „B” országéban. Ugyanígy ha „B” országból egy bank kamatot fizet egy „A” országbeli banknak korábbi kölcsöne után, vagy egy „B” országban lévő leányvállalat hazautalja (repatriálja) profitját „A” országbeli anyavállalatának, ezek a tételek is a folyó fizetési mérlegben lesznek, mégpedig a követel oldalon „A” országban (ahova

a pénz érkezik), és a tartozik oldalon „B” országban (ahonnan a pénz érkezik). De az egyoldalú jövedelemátutalások (transzferek) is itt szerepelnek, legyen szó háztartási szektorról (külföldön dolgozó hazautalja a jövedelmét családjának) vagy hivatalos transzferről (ilyen például az EU-támogatások odaadása). Miután minden, a folyó fizetési mérlegben lévő tétel értékét összegeztük a követel, valamint a tartozik oldalon, akkor megkapjuk az ország folyó fizetési mérlegének egyenlegét. Amennyiben a követel oldalon lévő összérték nagyobb, mint a tartozik oldalon lévő, úgy a folyó fizetési mérleg többletéről, amennyiben kisebb, úgy a folyó fizetési mérleg hiányáról beszélünk az adott ország esetében. Egyenlőség esetén az ország folyó fizetési mérlege egyensúlyban van.

A pénzügyi mérlegben (2) a tőke nemzetközi áramlásával kapcsolatos tételek szerepelnek. A követel oldalon van a tőkeimport, amikor külföldi tőke érkezik az országba (vagy hazai jön vissza), a tartozik oldalon van a tőkeexport, amikor a tőke elhagyja az országot, azaz hazai tőkebefektetés történik külföldön, vagy a külföldi tőke távozik az országból. Például ha egy „B” országbeli vállalat beruházást hajt végre „A” országban, vagy megvásárol egy vállalatot ott, akkor a beruházás vagy a vásárlás összege „A” ország pénzügyi mérlegében a követel, „B” ország pénzügyi mérlegében a tartozik oldalon szerepel. Ugyanígy ha bármilyen „B” országbeli gazdasági szereplő „A” országbeli értékpapírt (kötvényt, részvényt) vásárol, vagy „A” országbeli szereplőnek nyújt kölcsönt, hitelt, akkor ez az összeg szintén a követel oldalon szerepel majd „A” ország esetében és a tartozik oldalon „B”-nél. Miután itt is minden tétel értékét összegeztük a követel, valamint a tartozik oldalon, akkor megkapjuk az ország pénzügyi mérlegének egyenlegét. Amennyiben a követel oldalon lévő összérték nagyobb, mint a tartozik oldalon lévő, úgy a pénzügyi mérleg többletéről, amennyiben kisebb, úgy a pénzügyi mérleg hiányáról beszélünk az adott ország esetében. Egyenlőség esetén az ország pénzügyi mérlege egyensúlyban van.

A harmadik rész a hivatalos tartalék eszközök mérlege (3). Ez leegyszerűsítve a külföldi központi bankok hazai hivatalos értékpapírokból és nemzeti valutában lévő tartalékjainak változását, valamint a hazai központi bank nemzetközi tartalékjainak (deviza, SDR, arany stb.) változását tartalmazza.

A nemzetközi fizetési mérleg tehát minden, az országot elhagyó és az országba érkező pénzüsszeget tartalmaz. Alapvető törvényszerűség, hogy a teljes mérleg két oldalán a végösszegnek (1–3) meg kell egyeznie. Azonban ahogy az előző leírásból látszik, egyáltalán nem biztos, hogy egy ország folyó fizetési mérlege és pénzügyi mérlege egyensúlyban van. Semmi nem garantálja, hogy az export értéke megegyezik az import értékével, a beáramló tőke értéke pedig kiáramlóéval. A folyó fizetési mérleg és a pénzügyi mérleg együttes eredményét, összegzését nevezzük fizetési mérlegnek. Ha a két mérleg együttes eredményeként a követel oldal nagyobb értéket mutat, akkor az adott országnak fizetésimérleg-többlete, ha a tartozik oldal a nagyobb, akkor fizetésimérleg-hiánya van.

Amennyiben tehát az ország fizetési mérlege nincsen egyensúlyban, akkor a mérleg egyensúlyát a hivatalos tartalék eszközökben bekövetkező változások fogják megteremteni. Ez döntően azt jelenti – különösen egy kis, nem világpénzfunkciót betöltő valutával rendelkező ország esetében –, hogy az ország központi bankjának tartaléka fog növekedni vagy csökkenni. *Amennyiben egy országnak fizetésimérleg-hiánya van, azaz a folyó fizetési mérlegben, valamint a pénzügyi mérlegben lévő tranzakciókon keresztül több pénz hagyja el az országot, mint amennyi beérkezik, úgy a központi bank nemzetközi tartaléka (deviza, arany, SDR) a hiány mértékének megfelelő értékben csökken. Amennyiben az országnak fizetésimérleg-többlete van, úgy a központi bank tartalékjai a többlet mértékének megfelelő értékben növekednek.* Például a Magyar Nemzeti Bank mindig rendelkezik eurótartalékkal, hiszen hazánk külgazdasági kapcsolatainak döntő részét euróban folytatja le. Amennyiben Magyarország fizetési mérlege pozitív, az leegyszerűsítve azt jelenti, hogy nagyobb értékben érkezik be hazánkba euróösszeg, mint amilyen értékben elhagyja. Ez a különbség végül a központi banknál, az MNB-nél csapódik le, így a többlet mértékének megfelelő értékben nő az eurótartalékja. Fizetésimérleg-hiány esetében pontosan fordítva történik, s a hiány mértékének megfelelő értékben csökken az MNB eurótartalékja. (Természetesen nemcsak euróban folytatunk le külgazdasági kapcsolatokat, de a más devizában lévő tételek különbsége is a jegybank eurótartalékjában fog lecsapódni.)

A nemzetközi pénzforgalomban, valamint tartalékolási rendszerben fontos szerepet betöltő valuták esetében úgy is kiegyenlítődhét a mérleg, hogy nem az adott ország jegybankjának más devizában fennálló tartalékjának értéke változik, hanem más országoknak az adott valutában fennálló tartalékjának értéke (3/A sor a 9. ábrán). Például az Amerikai Egyesült Államok fizetésimérleg-hiánya úgy is kiegyenlítődhét, hogy nem az USA arany- vagy devizatartalékjai csökkennek, hanem más országok központi bankjainak az USA-val szemben fennálló követelései nőnek. Például ha az USA fizetési mérlege negatív az Egyesült Királysággal szemben, akkor az Egyesült Királyság központi bankjának dollártartalékjai nőnek az USA szempontjából negatív, az Egyesült Királyság szempontjából pozitív mérlegeredmény értékének megfelelő módon.

Azonban az előbbi csak a nemzetközi gazdasági életben legjelentősebbnek számító valuták (dollár, euró, jen, svájci frank, angol font) esetében áll fenn. A legtöbb országnál a fizetési mérleget a 3/B sor, azaz a saját központi bankjának a devizatartalékjában bekövetkező változás fogja kiegyenlíteni. Ezért is kiemelkedően fontos a devizatartalék megfelelő szintje, ugyanis amennyiben nincsen elegendő tartalék, úgy a negatív fizetési mérleg fenntarthatatlan, mert nincs, ami kiegyenlítsé azt. Ilyenkor a fizetési mérleg automatikusan egyensúlyba fog kerülni. Ez kétféleképpen történhet. Vagy megnő a követel (a befolyó) oldal értéke, vagy csökken a tartozik (kimenő) oldal értéke. Mivel attól, hogy egy országnak elfogytak a devizatartalékjai még senki nem kezd el az adott ország termékeit jobban vásárolni, ezért jellemzően a folyó fizetési mérleg követel oldala hirtelen nem növelhető meg. Így általában a pénzügyi mérlegben növelhető a követel oldal, valamilyen külföldi tőke bevonásával. Ez történhet például privatizáció révén. Ilyenkor a 2/A soron keresztül közvetlen tőkebefektetés áramlik az országba, és ez egyensúlyozza ki a fizetési mérleget. Ha nem sikerül privatizálni, vagy nincs mit, és egyéb módon sem lehetséges közvetlen külföldi beruházások becsábítása, akkor vagy államkörvények kibocsátásával (2/B), vagy közvetlen hitelek felvételével (2/C) kell az államnak saját magának egyensúlyba hoznia a mérleget, és így biztosítania forrást az importtermékek megvásárlásának fenntartásához. (Ezért szoktak például fizetésimérleg-válságba kerülő országok a Nemzetközi Valutaalaphoz fordulni hitelért. Ezért tett így

hazánk is 2008-ban.) Ugyanis amennyiben nem sikerül hitelhez jutni, azaz a pénzügyi mérleg követel oldalán keresztül kiegyenlíteni a fizetési mérleget, úgy az saját magát egyenlíti ki a folyó fizetési mérleg tartozik oldalán keresztül. Egyszerűen a gazdasági szereplők számára nem áll majd rendelkezésre elegendő deviza a külföldi termékek és szolgáltatások megvásárlásához. Így a vállalatok nem tudnak majd a korábbinak megfelelő mértékben külföldről beruházási javakat, a háztartások fogyasztási javakat, az állam pedig a működéséhez szükséges eszközöket vásárolni. Így a beruházások és a gazdasági teljesítmény automatikusan visszaesik, a lakosság életszínvonala csökken, az állam jelentős megszorításokra, egyes feladatainak megvágására kényszerül. Ezáltal csökken az import, csökken az országból kiáramló pénz mennyisége és egyensúlyba kerül a fizetési mérleg. Így már érthető az ellátási alrendszerrel taglalt összefüggés, hogy a súlyos finanszírozási probléma drasztikus ellátási problémát is fog okozni, mivel az importjavak jelentős részéhez nem fog hozzájutni az ország.

Azaz amennyiben egy ország nemzetközi fizetési mérlege negatív, és nem rendelkezik elegendő devizatartalékkal, akkor nagyon drasztikus életszínvonal-visszaeséssel kell rövid időn belül szembenéznie. És mivel egyetlen ország devizakészlete sem végtelen, hanem előbb-utóbb mindenhol képes elfogyni, ezért nagyon tartósan sehol nem állhat fenn fizetésimérleg-hiány. (Kivétel talán az Amerikai Egyesült Államok, ahol a tartós fizetésimérleg-hiány azt jelenti, hogy folyamatosan nő más országok dollártartalékja, azaz folyamatosan nő az USA-val szembeni követelésállomány.)

A fentiek megértéséből egyértelműen adódik, hogy a finanszírozási biztonság vizsgálata szempontjából egy ország legfontosabb mutatója a fizetési mérlegének eredménye. Ezt nevezzük az ország nettó finanszírozási képességének. Ennek mértékét a GDP-hez szoktuk viszonyítani, hiszen így állapítható meg reálisan, hogy az ország finanszírozási hiánya vagy többlete milyen jelentőségű a nemzetgazdasági teljesítményhez viszonyítva. Ezért a *GDP-arányos nettó finanszírozási képesség* a finanszírozási biztonság, a pénzügyi stabilitás legfontosabb mutatója. (4-5%-os hiány vagy többlet már jelentősnek tekinthető.) A fizetési mérlegen belül külön szokták figyelni a folyó fizetési mérleg alakulását is, mivel ez tartalmazza a kereskedelem és a jövedelemáramlás egyenlegét.

Amennyiben ez pozitív, úgy nagyobb értékben értékesít az ország, mint amilyen értékben vesz külföldről. Ilyen esetben általában stabilnak tekinthető a gazdaság teljesítménye.

A nemzetközi fizetési mérleggel van összefüggésben a *nemzetgazdaság bruttó külső adóssága* is. Ez tartalmazza az összes szektor (vállalati, állami, háztartási, bankszektor) külföldi gazdasági szereplők felé fennálló adósságának értékét. Ezt szintén a nemzetgazdaság teljesítményéhez (GDP-hez) viszonyítjuk, hiszen így érzékelhető, hogy mennyire jelentős ez az érték. Például a 100% azt jelenti, hogy egy nemzetgazdaság teljes éves kibocsátásának (azaz az összes előállított terméknek és szolgáltatásnak) az eladási értékével megegyező a gazdasági szereplők külföld irányába fennálló adóssága. A két mutató között az összefüggés az, hogy amennyiben a fizetési mérlegen belül a pénzügyi mérleg pozitív (azaz több tőke áramlik be, mint ki), úgy jellemzően a bruttó külső adósság nő, amennyiben a pénzügyi mérleg negatív, úgy jellemzően a bruttó külső adósság csökken. (Létezik a nettó külső adósság mutatója is. Ennél a bruttó külső adósságból levonjuk a külföldi gazdasági szereplők részéről hazai gazdasági szereplő irányába fennálló adósságot. A finanszírozási biztonság szempontjából azért a GDP-arányos bruttó külső adósság mutatóját vesszük inkább figyelembe, mert a hazai szereplők felé fennálló tartozás kamata, lejárat, realizálhatósága stb. egyáltalán nem biztos, hogy megegyezik a kifelé fennálló adósság karakterisztikájával. Ezért nem tekinthetünk a velünk szemben fennálló adósságra úgy, mint ami feltétlenül növeli a mi adósságaink visszafizetésének esélyét.)

Ugyanígy a nemzetközi fizetési mérleg logikájából következik, hogy a finanszírozási biztonság szempontjából egyáltalán nem elhanyagolható tényező, hogy mekkora tartalékokkal rendelkezik egy ország központi bankja. A tartalékok viszonyításához, az optimális tartalékszint megállapításához többféle mutatót és képletet használnak. Az egyik legrégebben és leggyakrabban használt viszonyítási alap a Guidotti–Greenspan-szabály, amely szerint a devizatartalékoknak fedezniük kell az ország egy éven belül lejáró külföldi adósságát. Ezért erre a szabályra alapozva az ország finanszírozási biztonságának vizsgálatakor *a devizatartalékok értékét kell összehasonlítani az egy éven belül lejáró külföldi adósság értékével* (CSATH et al. 2014). Amennyiben ez a mutató legalább 100%,

akkor a finanszírozási biztonság stabilnak tekinthető, hiszen ez azt jelenti, hogy amennyiben az ország nem jut semmilyen külső finanszírozási forráshoz, akkor is egy teljes éven keresztül képes importszintjét, lejáró adósságának finanszírozását, azaz összességében életszínvonalát fenntartani. Vagyis egy teljes éve van a (gazdaság)politikának, hogy az ország az adott esetben felmerülő finanszírozási problémáját megoldja.

Amennyiben egy ország negatív folyó fizetési mérlegét a pozitív pénzügyi mérleg finanszírozza, akkor érdemes megnézni, hogy milyen típusú tőkebeáramlás formájában történik ez. Közvetlen külföldi beruházások (2/A), portfólióberuházások (2/B) vagy kölcsöntőke (2/C) formájában. Amennyiben a külföldi finanszírozás beruházási tőke formájában érkezik, akkor a gazdaság-nak a jövőben reális esélye lehet növekvő külső adósságának a visszafizetésére. Hiszen a beruházások növelik a jövőben előállítandó termelési és szolgáltatási értéket és az ebből kapott jövedelmet. Amennyiben viszont a finanszírozó tőke szinte csak portfólió vagy hiteltőke formájában jelenik meg, akkor egyre növekvő és egyre nehezebben visszafizethető adósságállománnyal néz szembe a gazdaság, s egyre nagyobb eséllyel kerül adósságszpirálba. Ezért a finanszírozási biztonság vizsgálatakor érdemes megnézni *a közvetlen külföldi beruházások exportjának és importjának mérlegét*, azaz azt, hogy az országot elhagyó beruházási tőke értékéhez képest milyen értékű érkezik be külföldről. A pozitív érték a beruházások és a jövőbeni gazdasági teljesítmény fellendülését vetíti elő (és ezáltal a bruttó külső adósság könnyebb visszafizethetőségét), a negatív eset az ellenkezőjét.

Végül magát a beruházások alakulását is meg kell vizsgálni. Előfordulhat, hogy egy ország nettó finanszírozási képessége pozitív, ami elsőre stabil finanszírozási pozíciót jelent, azonban azért pozitív ez az érték, mert a vállalatok beruházási kedve alacsony, és nem terveznek beruházásokat különböző okok miatt. (Nem bíznak a jövőben, kiszámíthatatlan a gazdasági környezet stb.) A vállalatoknak tehát nincsen szüksége forrásokra, így a gazdaság a folyó megtakarításait külföldre adja kölcsön (vagy a külföld felé fennálló tartozásait csökkenti belőle.) Ilyen esetben az ország rövid távú finanszírozási biztonsága valóban stabil, azonban beruházások hiányában a hosszú távú növekedésnek

nagyon nagy kockázatai vannak. Azaz a gazdasági biztonság hosszú távú, növekedési biztonsága ingott meg. Hogy ezt a helyzetet felismerjük, s a nettó finanszírozási képesség pozitív értékéből ne vonjunk le téves következtetéseket, mindig meg kell vizsgálni a beruházások alakulását. Ezt úgy tesszük, hogy a beruházások értékét a nemzetgazdasági teljesítményhez viszonyítjuk. Ez a *GDP-arányos beruházási ráta*, s ennek értékét a korábbi időszaki értékekkel összehasonlítva láthatjuk, hogy az ország pozitív finanszírozási pozíciója valóban a stabil gazdasági helyzetnek s a jelentős értékű megtakarításoknak köszönhető, vagy csak a visszaeső beruházási kedvnek. (A normálisnak tekinthető érték gazdaságiszervezet-függő, de a 20%-nál jelentősen és tartósan alacsonyabb GDP-arányos beruházási ráta már problémákat jelent. Azonban ezzel kapcsolatban is két dolgot szükséges látni. Egyrészt hiába magas a GDP-arányos beruházási ráta, ha az pazarló, hatékonytalan költségeket takar, akkor igazából komoly kapacitásnövelő hatása nincsen. Másrésztől fontos megjegyezni, hogy a legtöbb fejlett országban a humán beruházások már jelentősebb és fontosabb szerepet töltenek be a gazdaságban, mint a fizikai tőkébe irányuló beruházások.)

Legutoljára érdemes megvizsgálni az ország *valutájának volatilitását*, azaz azt, hogy mennyire ingadozó a valutaárfolyam értéke. A valutaárfolyam túlzott ingadozása ugyanis kiszámíthatatlansága miatt extra költségeket okoz a külkereskedelmet folytató vállalatoknak, s ez rontja a teljes nemzetgazdaság versenyképességét. Emellett abban az esetben, amikor a nemzetgazdaság adósságának számottevő része külföldi devizában áll fenn, a túlzottan ingadozó valuta gyors leértékelődést is produkálhat, amely növeli a fennálló adósság hazai devizában (hazai gazdasági teljesítményben) mért értékét. (Ahogy az történt Magyarországon esetében is 2008–2009-ben.) Ez növeli a hazai gazdasági szereplők adósságtörlesztésre fordítandó jövedelemarányát, s ezáltal kevesebb jut fogyasztásra, megtakarításra, ami rövid távon az életszínvonal, hosszú távon a gazdasági növekedés visszaeséséhez vezet.

Fizetésimérleg-válságok

A legtöbb olyan gazdasági válság, ahol egy-egy ország vagy régió gazdaságának és életszínvonalának hirtelen, drasztikus visszaesését látjuk,

fizetésimérleg-válságnak tekinthető. Ilyen esetekben a válság háttérében a fizetési mérleg tartós hiánya áll.

Fizetésimérleg-problémától szenvedett a Franco-éra spanyol gazdasága, a brit gazdaság a 70-es években, a magyar gazdaság a 80-as években, de a fizetési mérleg összeomlása van az 1982-es latin-amerikai válság, az 1994-es mexikói tequilaválság, az 1997-es orosz és távol-keleti válság, a 2001-es argentin válság, a 2022-es Sri Lanka-i válság, valamint rengeteg afrikai gazdasági összeomlás mögött is. De ugyanígy fizetésimérleg-válságnak tekinthetők az eurózóna perifériás országainak – beleértve Görögországot is – 2008 utáni folyamatos gazdasági problémái, valamint a kelet-közép-európai országokban – kiemelten Magyarországon és Romániában – 2008-ban elszenvedett súlyos gazdasági visszaesések is.

A fizetésimérleg-hiány háttérében többféle ok is állhat. A legtöbb esetben közös az ország versenyképességének romlása, vagyis az, hogy az adott nemzetgazdaság termékei egyre kevésbé keresettek vagy eladhatók külföldön. A folyó fizetési mérleg hiány háttérében álló leggyakoribb okok a következők:

- A hazai termelés valamilyen oknál fogva – egy importalapanyag árának emelkedése, a munkaerőköltségek emelkedése, az adókölségek emelkedése stb. – megdrágul, és ezért kevésbé eladhatóvá válik külföldön. Ez történt az eurózóna perifériás országaival 2008 előtt.
- Az ország szempontjából romlik a cserearány: az általa importált termékek ára a világpiacra megemelkedik, míg az általa exportált termékeké lecsökken. Így egyre többet kell fizetni az importért, miközben egyre kevesebbet kap az exportért, és így alakul ki a folyó fizetési mérleg hiánya. Ez gyakran megyesik főleg a primer szektorra – mezőgazdaságra és bányászatra – szakosodott afrikai országokkal, de ez történt – valahol kisebb, máshol nagyobb gazdasági visszaesést okozva – a kőolaj-exportálásra szakosodott országokban is 2015–2016-ban.
- A folyó fizetési mérleg hiánya az ágazatok életciklusával is összekapcsolódhat. Az ágazat, amelyre az ország szakosodott, hanyatló fázisba lép, és nincsen helyette új, felfutó ágazat, amely felszívna a tőkét és a munkát. Így az országnak nem lesz külföldön értékesíthető terméke, mivel a hanyatló és drága

low-tech termékek iránt jellemzően nincsen magas kereslet. (Ez történt a rendszerváltás idején az átalakuló szocialista országokkal.) Drasztikusabb esetben monokulturális gazdaságoknál előfordulhat, hogy valami technológiai újítás rövid időn belül kiszorítja az ország fő exporttermékét a világcipiacról, és ilyenkor a gazdaságsszintre teljes exportjövödelme megszűnik. A folyó fizetési mérleg így kialakuló hiányát gyakran egy ideig finanszírozza a beáramló tőke, azonban ez egy idő után valamilyen politikai, gazdasági vagy egyéb oknál fogva megszűnik. Ekkor alakul ki a finanszírozási probléma. Devizatartalékok hiányában (vagy azok elfogyásakor) ilyenkor a folyó fizetési mérlegnek, azaz az import és azon keresztül a fogyasztás és az életszínvonal csökkenésének kell kiegyenlítenie a fizetési mérleget. Ez történt 1982-ben Latin-Amerikában, 1994-ben Mexikóban, 1997-ben a Távol-Keleten, 2001-ben Argentínában, valamint 2008-ban Kelet-Közép-Európában, benne hatványozottan Magyarországon.

Már említettük, hogy a finanszírozási biztonság kapcsán a nemzetgazdaság általános helyzetén belül külön meg kell vizsgálni az állami szektor finanszírozási helyzetét, annak kockázatait is. Ehhez a két legjobb mutató az államháztartás GDP-arányos nettó finanszírozási képessége, valamint az államháztartás GDP-arányos bruttó finanszírozási igénye.

Az első mutató, az *államháztartás GDP-arányos nettó finanszírozási képessége* a kormányzati szektor bevételeinek és kiadásainak konszolidált egyenlegét mutatja. Ez a pénzügyi biztonság szempontjából azért jobb indikátor, mint a GDP-arányos költségvetési egyenleg, mert utóbbi eredményszemléletű, míg előbbi pénzforgalmi. Ez a különbség azt jelenti, hogy a költségvetési hiányba nem tartoznak bele olyan kiadások, amikor az állam valami vagyontárgyat (például vállalatot vagy részesedést) vásárol, hiszen ilyen esetben az állami vagyon értéke nem változik, csak készpénzformátumból részvényformátumba alakul át. Azaz ha X összegért vásárol az állam egy X összeget érő vagyontárgyat, az nem növeli a költségvetési hiányát, hiszen az eredménykimutatásban X kiadás mellett a bevétel oldalon X összegű vagyon keletkezik. A finanszírozási igény viszont pénzforgalmi szemléletű, azaz a bevételek és a kiadások alakulását

méri. Azaz ebben az esetben a kimutatásban csak X összegű kiadás keletkezik, bevétel nem. (Az majd csak akkor, amikor eladja a vagyontárgyat az állam. Akkor viszont csak bevétel keletkezik, ami javítja a pénzforgalmi egyenleget, ellentétben az eredményszemléletű egyenleggel, ahol a bevételnövekedést a vagyonsökkenés kiegyensúlyozza.) A költségvetési egyenleg vizsgálatakor teljes joggal az eredményszemléletet használják, mert ez mutatja meg, hogy hogyan is alakul az állam gazdasági helyzete. Az állam pénzügyi sérülékenysége szempontjából viszont az a mérvadó, hogy az állam adott időszaki bevételei hogyan viszonyulnak adott időszaki kiadásaihoz. Minél nagyobb a különbség a kiadások javára, annál nagyobb mértékű forrásbevonásra szorul, és annál nagyobb a kockázata annak, hogy ez nem sikerül. Ugyanis az államnak nemcsak a költségvetési hiányát kell tudnia finanszírozni egy adott évben, hanem azonfelül azokat a vagyonszárlásokat is, amelyeket – különböző politikai, szakpolitikai célokból – végre kíván hajtani. Amennyiben a piaci finanszírozás megszűnik, akkor az állam nemcsak a költségvetési hiányát nem képes finanszírozni, hanem a vagyonszárlásait, jövőbeni kötelezettségvállalásait sem. (És ez igaz fordítva is, azaz vagyoneledásból nulla piaci vagy egyéb finanszírozás nélkül képes valamilyen mértékű költségvetési hiányát fedezni.) Ezért amennyiben egy állam rövid távú pénzügyi sebezhetőségét és kockázatait mérjük, az éves finanszírozási igényét kell megvizsgálni. Az államháztartás GDP-arányos nettó finanszírozási képessége azt mutatja meg, hogy a bevételek és a kiadások különbségének egyenlege mekkora nagyságú a nemzetgazdaság teljes teljesítményéhez képest. Amennyiben az érték pozitív, az azt jelenti, hogy az államnak az adott időszakban több bevétele volt, mint kiadása. Ekkor az államháztartás működőképességével kapcsolatban rövid távon nem állnak fenn kockázatok. Amennyiben az érték negatív, úgy az államnak feladatai ellátásához forrásokat kell bevonnia a piacról. Minél nagyobb ez a forrásigény a gazdaság teljesítményéhez viszonyítva, annál nagyobb a kockázat, hogy ezen források bevonása nem jár sikerrel. (Különösen igaz ez, ha az ország – előzőekben vizsgált – GDP-arányos finanszírozási képessége is negatív, azaz a teljes gazdaság külső, külföldről érkező forrásbevonásra szorul. Ilyenkor az állam működése is valamilyen mértékben a külföldi befektetőktől [államkötvény-vásárlóktól] függ.)

Az állami szektor finanszírozási kockázatainak vizsgálatához még hasznosabb és pontosabb mutató *az államháztartás GDP-arányos bruttó finanszírozási igénye* (CSATH et al. 2014). Ez az indikátor ugyanis nemcsak a költségvetési hiány (többlet), valamint a költségvetési hiányt nem növelő állami vagyonszerzések finanszírozási igényét méri a gazdaság teljesítményéhez képest, hanem az adott időszakban lejáró államadósság megújításához szükséges forrásbevonás mértékét is. Nagyon fontos megérteni, hogy az államnak nemcsak a költségvetési feladatok, valamint a tervezett vagyonszerzések kapcsán akadnak folyamatosan kiadásai, hanem a lejáró kölcsönök értékét is vissza kell fizetni a kölcsönadóknak. Ez folyamatos tevékenység, hiszen folyamatosan jár le a korábban kibocsátott állampapírok futamideje. Az államháztartás vagy költségvetési bevételeiből fizeti ezeket vissza, vagy újabb állampapírokat bocsát ki, azaz újabb hiteleket vesz fel, és ezekből fizet. Amennyiben magas az adósságállomány és sok a lejáró kötvény, akkor lehetetlen folyó bevételekből fedezni a visszafizetéseket, és mindenképpen szükséges újabb kötvények kibocsátása. Márpedig az állam számára mindig kockázatként merül fel, hogy a lejáró államadósságot képes lesz-e megújítani, lesz-e olyan, aki megvásárolja az újonnan kibocsátott államkötvényeket. Minél nagyobb a bevonandó forrás mértéke, annál nagyobbak a kockázatok és annál nagyobb a sérülékenység. Ezt a 2008-as pénzügyi-gazdasági világválság is tökéletesen megmutatta jó néhány államháztartás esetében.

Magyarország finanszírozási sérülékenysége

Hazánk finanszírozási biztonságában a korábbi eladósodásának következtében hosszabb ideje az egyik fő kockázatot az állami szektor kiemelkedően magas finanszírozási szükséglete jelenti. Erre nagyon jól rámutat az államháztartás GDP-arányos bruttó finanszírozási igénye mutató. Az IMF, valamint az Államadósság Kezelő Központ adatai alapján Magyarország esetében ez a finanszírozási igény a 2008-as válság utáni időszakban rendre 20–24% között alakult. Azaz a magyar államnak minden évben a teljes gazdasági teljesítménye ötödének-negyedének megfelelő értékben kell bevonnia forrásokat

a tőke- és pénzpiacról. Ez a másik három visegrádi tagország esetében 5–10% közötti érték körül volt ebben az időszakban.

Jól látható tehát, hogy a magyar állam finanszírozási sérülékenysége (kockázata) jóval magasabb a többi kelet-közép-európai országnál. Ezért kisebb a gazdaságpolitikai mozgásteret is, hiszen rászorultabb, hogy sokkal inkább a tőkepiaci szereplők kedvének megfelelő gazdaságpolitikát folytasson. Ráadásul, ha jelentős részben a hazai háztartások megtakarításaiból kívánja ezen finanszírozási szükségleteit kielégíteni, úgy ez forrásokat vonhat el a vállalati beruházások elől.

Kijelenthető, hogy amennyiben olyan gazdaságpolitikát folytat egy ország, amelynek következménye a jelentős eladósodás, úgy az előbb-utóbb biztosan megemeli a finanszírozási biztonsági kockázatokat.

Az államháztartás GDP-arányos bruttó finanszírozási igénye tehát a legjobb indikátor az állami szektor finanszírozási sérülékenységének méréséhez. A mutató értéke nagyban függ a *GDP-arányos bruttó államadósság mértékétől és az államadósság átlagos futamidejétől*. Minél több az államadósság, annál nagyobb összeg jut egy-egy időszakra, amelyet meg kell újítani (visszafizetni az újonnan kibocsátott állampapírok bevételeiből). Legalább ugyanilyen fontos az állampapírok átlagos futamideje. Minél rövidebb a futamidő, annál gyakrabban járnak le a papírok, annál gyakrabban kell megújítani őket. GDP-arányosan ugyanakkora államadósság mellett egészen eltérő lehet két ország államháztartásának GDP-arányos bruttó finanszírozási igénye. A rövid lejáratú papírokkal rendelkező országban sokkal nagyobb értékű lesz az adott időszakban lejáró és megújítandó állampapírok értéke, s ezáltal a finanszírozási igény. Így kijelenthető, hogy *nemcsak az államadósság növekedése, hanem az állampapírok átlagos futamidejének csökkenése is növeli a finanszírozási biztonsági kockázatokat*.

Az államadósság átlagos kamatszintje ugyanilyen fontos mutató. Hiszen alapvetően a kamat az a különbség a kapott és a visszafizetett hitel értéke között, amelyet a gazdasági szereplőknek az állami költségvetés bevételein keresztül ki kell termelniük. Minél nagyobb a kamat, annál nagyobb ez a különbség.

Ezért előfordulhat az is, hogy „A” ország GDP-arányosan jóval nagyobb államadóssága kisebb terhet ró „A” ország költségvetésére és adózóira, mint „B” ország alacsonyabb GDP-arányos államadóssága „B” ország költségvetésére és adófizetőire. Egyszerűen azért, mert „A” ország adósságának alacsonyabb a kamatterhe, s ezért kisebb jövedelmet kell költségvetéséből kamatfizetésre fordítania. Ezért a gazdasági biztonság (különösen a hosszú távú növekedés lehetőségeinek vizsgálata) szempontjából sokszor fontosabb azt vizsgálni, hogy adott országnak GDP-arányosan mennyit kell az államadósságának kamatfizetésére fordítania, mint azt, hogy mekkora is GDP-arányos államadóssága. Ugyanis a kamatterhe az, ami forrást von el a költségvetésből más területek – például az oktatás, az egészségügy, az infrastruktúra, a szociális kiadás vagy éppen a honvédelem stb. – elől. Akinek magasabb a kamatterhe, az kevesebbet tud ezen területekre fordítani. Mivel ezen területek egy része kulcsfontosságú a versenyképesség szempontjából, ezért aki itt kevesebbet költ, az lemarad a versenyképességi versenyben. A másik lehetőség, ha az állam a magasabb kamatterhek mellett ugyanannyit akar költeni ezen területekre, mint mások, akkor (GDP-arányosan) több adót kell beszednie. Ez viszont a vállalatainak növeli az adóterheit, ami szintén a versenyképesség romlásához vezet. Látható tehát, hogy a magas kamatterhe egy olyan ördögi kör, ami mindenképpen problémát okoz, és nagyon nehéz belőle kikecmeregni. Ez a probléma alapvetően a gazdasági biztonság hosszú távú értelmezéséhez, a fejlődés biztonságához tartozik, de itt is meg kell említenünk, mivel a magas kamatterhe növeli az állam nettó és bruttó finanszírozási igényét is, hiszen ez is költségvetési kiadásként jelentkezik. Így a finanszírozási biztonsághoz is kapcsolódik. Ráadásul ebből adódóan, mivel a magas kamatterhe nagyobb kamatkiadást is jelent, növeli a költségvetés hiányát, így tovább növeli az adósság értékét – így teremtve újabb ördögi kört, fenntarthatatlan államadósságszintet. (Fontos megjegyezni, hogy ugyanezen okoknál fogva hangsúlyos a nemzetgazdaság külső adósságának átlagos kamatszintje is, hiszen nemcsak az állami szektor, hanem a külföld felé tartozó többi szektor kamatjait is ki kell termelni. Ez a kamatfizetés a háztartások esetén a fogyasztásra és megtakarításra, vállalatok esetén a beruházásokra fordítható összeg értékét csökkenti.)

Kamataggodalom az olasz államadósság kapcsán

2011-re Olaszország államadóssága GDP-arányosan közel került a 120%-hoz. Ez a második legmagasabb érték volt ekkor az Európai Unióban, de önmagában ez még súlyos problémákat nem okozott, mivel az ország államadóssága ugyan növekvő pályán volt, de az adósság átlagos kamatértéke az eurózónához történő csatlakozás következtében alacsony, 4,15% volt. Ennek az volt az oka, hogy már nem kellett félni az olasz valuta leértékelődésétől, s így az olasz valutában történt befektetés elértéktelenedésétől. Az euró mögött az eurózóna teljes gazdasága, köztük az óriási fizetésimérleg-többlettel rendelkező Németország gazdasága áll, s így az ebben a valutában eszközölt befektetésnél a befektetők nem számítanak fel leértékelődés elleni kockázati kamat-felárat. (Ezért volt lehetséges az is, hogy Görögország jóval magasabb államadósság-érték mellett még 2008 nyarán is alacsonyabb kamaton tudott euró-államkötvényt értékesíteni, mint mondjuk forintkötvényt Magyarország.)

Azonban 2011 második felében több külső (például likviditáshiány a piacokon, görög adósságleírás miatt óvatosabbá váló befektetők) és belső (például politikai válság, jelentős állampapír-megújítási igény a 2012-es évre) oknál fogva az államkötvényhozamok átlépték a kritikusnak tekintett 7%-ot. Ez azért okozott pánikot, mert amennyiben ez az érték tartósan fennmaradt volna, s az újonnan kibocsátandó állampapírokat csak ezen a kamatértéken lettek volna hajlandók megvenni a piaci szereplők, úgy az ekkora adósság-állomány mellett annyira megemelte volna az állam kamatkiadásait, hogy az a költségvetési hiány elszállásához s azon keresztül az államadósság drasztikus növekedéséhez, majd hosszú távon államcsödhöz vezetett volna. (Az akkori államadósság-érték mellett végzett számítások szerint 1%-os kamatnövekedés a GDP mintegy 0,5%-át kitevő éves kamatkiadás-növekedést okozott volna. Ez éves szinten tízmilliárd eurós tételt jelentene.)

Az eseményeknek gyors következményei lettek. Az olasz miniszterelnök lemondásra kényszerült, és az újonnan felálló kormánynak szigorúbb reformokat, hosszú távú kiadáscsökkentési intézkedéseket kellett meghoznia. Az Európai Unió vezetői pedig sürgősen döntöttek az Európai Központi Bank

jogkörének kiterjesztéséről. Így az EKB vásárlóként jelenhetett meg az eurózóna perifériás országainak – köztük Olaszország – államkötvénypiacán. Mindezek hatására az olasz államkötvényhozamok visszacsökkentek a kritikus szint alá.

Később a hozamok a nemzetközi tőkepiacokon kialakult forrásbőség következtében tovább csökkentek. Azonban Olaszország adósságállománya is tovább nőtt, s egyre nyomasztóbban nehezedik az olasz gazdaságra. Ennek következtében (is) a növekedés teljesen eltűnt a világ nyolcadik legnagyobb gazdaságából, és ha megvizsgáljuk, hogy az Európai Unió tagországai hogyan álltak talpra a 2008-as pénzügyi-gazdasági világválság után, akkor azt látjuk, hogy tíz évvel később Olaszország a harmadik legrosszabb eredményt mutatta Görögország és Horvátország után, és gazdasági teljesítménye még másfél évtized múlva sem érte el a potenciális szintet.

Végül az államháztartás finanszírozási biztonságának vizsgálatakor érdemes megvizsgálni *az államadósság forrásainak szerkezetét*. A hazai gazdasági szereplők jellemzően sokkal nagyobb eséllyel újítják meg a lejáró államkötvényeket. Ezért megint csak előfordulhat, hogy ugyan „A” ország államháztartásának jóval nagyobb az államadóssága és a bruttó finanszírozási igénye is, mint „B” ország államháztartása esetében, mégis „A” országban magasabb a finanszírozási biztonság szintje, mivel az ő adósságának finanszírozása döntően hazai szereplők kezében van, míg „B” ország esetében a finanszírozást külső gazdasági szereplők végzik, akik piaci viselkedése jóval kevésbé kiszámítható.

Külső finanszírozás kontra belső finanszírozás

Az államháztartás jelentős külső finanszírozási igénye következtében volt például 2008-ban nagyon sérülékeny Magyarország, ahol ekkor a GDP-arányos államadósság 73% volt, de ennek kevesebb mint 50%-a volt hazai szereplők kezében. (S ez is nagyrészt a hazai kereskedelmi bankokat jelentette, amelyek forrásuk egy jelentős részét ekkoriban külföldi anyabankjuktól szereztek.)

A lakosságnál közvetlenül lévő állampapírok az adósság mindössze 3%-át tették ki. Így amikor a pénzügyi válság kitörése után a befektetői hangulat abszolút kockázatkörülővé vált, s a nemzetközi befektetők nem újították meg a lejáró magyar államkötvényeket, a magyar államháztartás egészen súlyos finanszírozási problémákkal szembesült. Mivel pénzügyi tartalékjai pár hét alatt elfogytak, s állampapír-kibocsátása többször is sikertelen lett (azaz nem vették meg a nemzetközi befektetők), kénytelen volt gyors pénzügyi segítségért, hitelért fordulni a Nemzetközi Valutaalaphoz és az Európai Unióhoz.

Ezzel szemben Japán már ekkor is GDP-je 170%-ának megfelelő értékű államadóssággal rendelkezett, mégsem került egy pillanatra sem finanszírozási problémákkal szembe. Ennek oka, hogy adósságának finanszírozása több mint 90%-ban folyamatosan hazai kézben van. Mivel a saját háztartásai biztos finanszírozói a japán államnak, ezért folyamatosan növekvő értéke ellenére is mind a mai napig a japán államadósság megítélése a legkockázatmentesebb kategóriában van minden elemzőnél.

Az azóta eltelt időszakban a magyar államadósság forrásszerkezete sokat javult, 2021 végére a lakosság közvetlen részaránya meghaladta a 25%-ot, a teljes belföldi arány pedig a 65%-ot. Emellett jellemzően az állam készpénzállományból is magasabb szintet tart fenn, s így több hónapra elegendő tartalékjai vannak. (Azaz sokkal hosszabb időszakot kibírna sikertelen államkötvény-kibocsátások mellett.)

A fenti összevetésből látható, hogy a finanszírozási biztonság szempontjából hangsúlyos tényező az államadósság forrásmegoszlása. Fontos azonban megjegyezni, hogy az államadósság belső finanszírozását nem a szintén finanszírozási igénygel jelentkező vállalati szektor rovására kell javítani, azaz az államnak nem a vállalatok beruházásai elől kell elszívnia a háztartások megtakarításait, hanem a lakosság pénzügyi tudatosságának fejlesztésével, a hosszú távú gondolkodás és a megtakarítási hajlandóság növelésével kell erősíteni azt.

MUNKAERŐPIACI BIZTONSÁG

A munkaerőpiaci biztonság tartalma és a potenciális kockázatok elemzése

10. ábra: A munkaerőpiaci biztonság tartalma

Forrás: a szerző szerkesztése

A gazdasági biztonság tényezőinek vizsgálatakor vagy akár csak bemutatásakor gyakran elfelejtenek a munkaerővel foglalkozni. Holott a munkaerő is a termelés és a szolgáltatás olyan kritikus tényezője, amely nélkül a teljes folyamat leáll. Megfelelő képesítésű, tudású és motivációjú munkaerő nélkül a gazdasági folyamatok nem működhetnek.

A megfelelő tudású munkaerő hiánya általában hosszú távon jelentkezik kockázatként, s ezért különösen hosszú távon a gazdasági fejlődés biztonságát veszélyeztetheti. Azonban adódhatnak olyan helyzetek, amelyek kapcsán a munkaerőpiaci biztonság rövid távon inog meg, s a kibocsátás, a működés fenntartása kerül veszélybe. Ezért ezen fejezetben belül, a működés biztonságánál is beszélnünk kell röviden a munkaerőről.

Munkaerőpiaci biztonság alatt a megfelelően képezett munkaerő meglétét és újratermelődését értjük, amely segítségével a nemzetgazdaság kibocsátási szintje fenntartható és bővíthető. Míg az újratermelődés alatt a demográfiai folyamatokon túl az ország megfelelő színvonalú oktatási rendszere értendő, s ez általában hosszú távú hatásként vizsgálandó, addig a kibocsátási szint fenntartásához adott pillanatban rendelkezésre álló munkaerő megléte az a rövid távú kérdés, amelyet ebben a fejezetben elemzünk.

A működés biztonságát veszélyeztető, hirtelen fellépő munkaerőhiány legkönnyebben a következőképpen alakulhat ki a gazdaságban:

- normál működési időszakban kialakuló nagymértékű emigráció, kivándorlás esetén;
- normál működési időszakban bekövetkező nemzetgazdasági szintű általános sztrájk vagy egyes ágazatokat leállító ágazati szintű sztrájk esetén;
- természeti csapás, járvány következtében kialakuló munkaerőhiány;
- krízisidőszakban végrehajtott gazdaságmozgósítás kapcsán fellépő munkaerőhiány esetén;
- háborúban kialakuló munkaerőhiány következtében.

A középső két esetben a probléma alapvető oka a munkaerő heterogenitásában rejlik, míg az első és az utolsó esetben a munkaerő fizikai hiánya is megjelenik.

A munkaerő, illetve a munkaerővel szemben támasztott követelményrendszer nagyon heterogén. Az egyes munkakörök eltérő szakmai tudást, kvalitást, felkészültséget és tapasztalatot, fizikai, pszichológiai és egészségügyi állapotot kívánnak meg a betöltőjüktől. S ugyanígy a másik, a kínálati oldalon is eltérő az egyes emberek szakmai háttere s tapasztalata, munkaetikája, egészségügyi, fizikai vagy pszichés állapota. Éppen ezért a korábban vizsgált ellátás-, valamint finanszírozási biztonsággal szemben itt nehezen vagy egyáltalán nem helyettesíthetők egymással az elemek. Mert például az ellátásbiztonság területén az egyes termékek és szolgáltatások részben vagy teljesen helyettesítik egymást. Ha nincsen elég búza, de termett elég burgonya, akkor a táplálkozásban a kenyér vagyésztafogyasztás helyettesíthető burgonyafogyasztással. (Természetesen az élettani és élvezeti hatások eltérők.) Ugyanígy ha nem működik a vonalas telefonhálózat, a hírközlés még mindig megoldható más módszerekkel. S a finanszírozási biztonság esetén is szinte teljesen mindegy a gazdaság működésének fenntarthatósága szempontjából, hogy a finanszírozó tőke milyen forrásból érkezik. Lehet kanadai, svájci vagy éppen hazai, egy milliárd forintnyi tőke ugyanúgy egy milliárd forintnyi finanszírozási forrást jelent. Ha a svájci tőke elhagyja az országot, de jön helyette ugyanannyi kanadai, akkor igazából a helyzet semmit nem változott, a gazdaság működhet ugyanúgy tovább.

Ellenben a munkaerőpiacon nem ilyen könnyű a helyettesíthetőség. Az eltérő munkaköri igények és az eltérő tudás miatt könnyen előfordulhat, hogy hiába van rengeteg felhasználható munkaerő a gazdaságban (munkanélküliek, inaktívák), mégis olyan munkaerőhiány alakul ki, amely a gazdaság működését veszélyezteti. Hiszen egy orvos nem helyettesíthető egy kohással, egy villamosmérnök egy agrármérnökkel, egy villanyszerelő egy lövészkatonával. És ez persze fordított irányban is igaz. Éppen ezért nem is szükséges semmilyen speciális helyzet vagy krízisidőszak ahhoz, hogy egy gazdaságban egyszerre jelentkezzen munkanélküliség és munkaerőhiány. (Jó példa erre 2016-ban Magyarország, ahol a nagy inaktivitás s az aktív népességen belül közel 10%-ot kitevő munkanélküli, illetve közfoglalkoztatott állomány ellenére is egyre súlyosbodó munkaerőhiánnyal, több tízezer betöltetlen álláshellyel küzd a gazdaság.) Speciális vagy krízishelyzetekben pedig még könnyebben kialakulhat a munkaerő oldaláról eredő működési zavar.

Most vizsgáljuk meg a fentebb felsorolt, működési zavarokat okozó munkaerőhiánnyal összefüggő gazdasági helyzeteket! A *tömegesen* kialakuló *kivándorlás* például okozhat általános munkaerőhiányt, amely minden ágazatban jelentkezik, s minden ágazatban termelés-visszaeséssel jár, vagy okozhat hiányt egyes speciális ágazatokban. Általában ez utóbbi a gyakori, s ilyen esetekben az érintett ágazatok működése súlyos mértékben veszélybe kerül. A kivándorlásra általában az a jellemző, hogy nagyobb arányban érintett benne a felsőfokú vagy speciális szakképzettséggel rendelkező munkaerő-állomány, mivel ennek tagjai azok, akik értékes tudásuk révén könnyebben tudnak más országokban is munkát találni. (Ráadásul az idegen nyelvismeret mértéke is legtöbbször magasabb szintű a felsőfokú végzettséggel rendelkezők között, ami szintén segíti a külföldi munkavállalást, és erősíti adott esetben a kivándorlási hajlandóságot.) Márpedig pont ezek a felsőfokú vagy speciális szakképzettségű emberek azok, akik a legnehezebben helyettesíthetők. Így adott esetben hiába van egyensúlyban egy ország migrációs mérlege, azaz létszámban hiába helyettesítheti a bevándorló népesség a kivándorlót, az eltérő szerkezetű szakképzettség miatt súlyos munkaerőhiány alakulhat ki, amely egyes szektorok működésében zavarokat okozhat.

A *sztrájkok* esete szintén világos. Egy olyan általános vagy ágazati mértékű sztrájk, amelyben a munkavállalók jelentős hányada részt vesz, egyértelmű, hogy erős következményekkel jár a gazdaság működésére és a kibocsátásra. Komoly ellátási problémák alakulhatnak ki egyes javak kapcsán. Ezen ellátási problémák lehetséges következményei a gazdaság, a lakosság és az állami szervek kapcsán az apróbb kényelmetlenségektől a nagyon súlyos, akár emberéleteket veszélyeztethető helyzetekig változhatnak. (Ez utóbbira jó példa a – végül pont a lehetséges követelmények miatt megegyezéssel megelőzött – 2011-es szlovákiai orvossztrájk [fenyegetés] esete.) Minél speciálisabb képzettséget igénylő ágazatban lépnek sztrájkra munkások, annál nehezebb a munkaerő-piacon szabadon rendelkezésre álló munkaerővel helyettesíteni őket a sztrájk idején, és így annál erősebbek lesznek annak gazdasági hatásai. Éppen ezért azokban a szektorokban, ahol nagyon speciális tudású és éppen ezért nehezen vagy egyáltalán nem helyettesíthető munkavállalókat tömegesen alkalmaznak, illetve azokban, amelyek leállása súlyos következményekkel járna a gazdaság, a lakosság vagy az állam számára, a sztrájkba lépés, a munkabeszüntetés lehetőségét és feltételeit nagyon szigorúan szabályozzák vagy éppenséggel meg is tiltják. Ilyen általában a hon- és rendvédelem, az egészségügy, az energiatermelés, a közösségi közlekedés, az oktatás stb.

Orvossztrájk Szlovákiában

2011 szeptemberében a béremelési tárgyalások kudarca után egyszerre több mint 2000 orvos mondott fel Szlovákiában. Ez a teljes orvosi létszám több mint harmadát tette ki (FEINMANN 2011). A felmondási idő lejártá november vége volt, és világosan látszott, hogy ha addig nem sikerül megegyezni, akkor az ország egészségügyi ellátása összeomlik. Ami nemcsak a betegek életbiztonságára lenne azonnal súlyos következményekkel, hanem pillanatok alatt átterjedne a gazdasági teljesítményre is. (Beteg, ellátatlan emberek tömegei esnének ki a gazdasági teljesítmény előállításából.)

A felmondási határidő lejártának közeledtével még mindig nem születtek eredmények a tárgyalásokon. A kórházak egyre-másra halasztották el a decemberre tervezett műtéteket. A kormányfő több kórházban is különleges

helyzetet rendelt el. A szlovákiai haderőnél szolgáló katonaorvosokat mind szolgálatba helyezték.

A helyzet súlyosságát jelezte, hogy Szlovákia szomszédos országoktól kért humanitárius segítséget. Ennek keretében például a cseh haderő harminc katonaorvost küldött Szlovákiába. Magyarország is megerősítette az ország északi régióiban lévő tizenhárom kórházának dolgozói állományát, illetve a mentőszolgálat erőit, felkészülve a szomszédos országból esetleg tömegesen érkező betegek ellátására. Emellett a minisztérium felhívást tett közzé, amelyben orvosok jelentkezését várta, akik önkéntesen hajlandók a szlovákiai kórházakban kisegíteni a megfogyatkozó szakképzett egészségügyi dolgozói állományt.

A katasztrófát végül sikerült elkerülni a végső megállapodás megszületésével. Azonban a helyzet komolyságából jól látható, hogy a munkaerőhiány – különösen speciális képzettségű munkaerő esetében – nagyon gyorsan a gazdasági teljesítmény összeomlásához és akár az élet- és létbiztonság fenyegetéséhez vezethet.

A történelemben sokszor alakult ki munkaerőhiány *természeti csapás*, azon belül is leggyakrabban *járvány* következtében. Könnyen belátható, hogy természeti csapás következtében a rendelkezésre álló munkaerő mennyisége csökken, és ez a gazdasági teljesítmény visszaeséséhez vagy akár összeomlásához vezet. Az egészségügyi járványok hatása a munkaerőhiányra akár multiplikált is lehet. Ugyanis egyrészt a halálozás megnövekszik, másrészt az emberek próbálják kerülni a kontaktus lehetőségét a betegséggel, ezért elmenekülnek az adott vidékről, vagy csak egyszerűen nem mennek dolgozni. Míg korábban a történelemben (mint például a pestisjárvány idején) inkább az első hatás volt erősebb, addig a modern kori járványok (mint amilyen a Covid-járvány) idején az utóbbi hatás a jelentősebb azért, hogy az államok akár szigorúan is hajlandók korlátozni a mozgást, a munkába járást, a nemzetközi mobilitást is azért, hogy az adott járvány terjedését kordában tudják tartani, és elkerülhessék a tömeges megbetegedést és halálozást, az egészségügyi rendszer túlterhelődését.

A pestisjárvány okozta munkaerőhiány és társadalmi átrendeződés a középkorban

A bubópestisjárvány 1346-ban érte el Európa keleti peremét, és pár éven belül – először, de nem utoljára – letarolta az egész kontinenst, óriási pusztítást maga után hagyva. Több országban a népesség fele odaveszett, ami súlyos munkaerőhiányt és ellátási (élelmezési) gondokat hagyott maga után, hiszen az akkori technológiai fejlettség mellett a népesség körülbelül 90%-ának (a jobbágságnak) a mezőgazdaságban kellett dolgoznia, hogy saját maga mellett a maradék 10%-ot (nemesség, egyházi személyek, kézművesek, kereskedők) is el tudja látni élelemmel.

A jobbágyok tömeges halálózásával a földekről hiányzott a munkaskéz, és ezért az életben maradt jobbágság alkupozíciója sokat javult. Követelni kezdték, hogy csökkentsék a beszolgáltatás, a robotmunka és a bírságok mértékét, növeljék a bér munkáért fizetett összeget, illetve arra a földesúri vagy egyházi birtokra költöztek, ahol jobb feltételeket kínáltak számukra. Ellenreakcióként az elit érdekeit védelmező államok megpróbálták törvényileg útját állni a jobbágyok törekvéseinek, korábbi szinten rögzítették a béreket és a terheket, megtiltották a jobbágyok csalogatását, a költözésüket engedélyhez kötötték, vagy meg is tiltották. Ezen intézkedések ellenkező sikerrel jártak Európa nyugati és keleti felén.

Nyugaton a jobbágyok szervezettebbek voltak, sokkal erősebb nyomást tudtak kifejteni az elitre, és ezért helyzetük sokat javult, a növekvő szabadságjogaik következtében egyre többen váltottak foglalkozást, költöztek városokba vagy váltak tisztán bér munkássá. Ezzel szemben Kelet-Európában a nemesség szervezettsége volt erősebb, sikerült letörni a jobbágság törekvéseit, és még szorosabb ellenőrzés alá vonni azt. Itt kialakult a második jobbágság, amely rosszabb feltételeket biztosított, mint a pestisjárvány előtti időszak.

Ezzel az eddig egységes képet mutató Európa végérvényesen kettészakadt egy egyre inkább városiasodó és polgárosodó nyugati részre, amely iparcikkeket exportált keletre, és egy erősen feudális keletre, amely óriási földbirtokok révén mezőgazdasági termékeket exportált nyugatra. Nem véletlen, hogy néhány

évszázad múlva az ipari forradalom Angliában, és nem Lengyelországban vagy Oroszországban jelent meg. Az egész valahol itt, a pestisjárvány okozta munkaerőhiánnyal kezdődött el (ACEMOGLU–ROBINSON 2013).

A Covid-járvány okozta munkaerőhiány

A 2019-ben kitört Covid-járvány számos tényezőn keresztül is munkaerőhiányt okozott több országban is, ami aztán áttételesen a gazdasági biztonság más alrendszeire is hatott. A járvány Kínából indult ki, ahol annak detektálása után brutális mértékű korlátozásokat vezettek be annak megállítására érdekében. Egész városokat, tartományokat zártak le, ahol a kritikus infrastruktúrát és a rendet fenntartó munkaerő kivételével mindenkinek tilos volt a lakóotthonát elhagynia. Ezen a területen a gazdaság kvázi leállt. Kínának ez a zérótolerancia-politikája 2022-ig fennmaradt, amely folyamatosan újabb és újabb lezárási és leállási hullámokat hozott, súlyos problémákat okozva a globális ellátási láncokban. Ugyanis ezek a leállások annyira kiszámíthatatlannak (hiszen nem lehet előre kiszámolni, mikor, hol találunk fertőzöttet), hogy ezeket a megrendelések és termelési logisztika képtelen volt kezelni.

Az első hullám idején hasonló szigorral reagált a világ legtöbb országa, így szinte mindenhol komolyabb gazdasági leállás következett be a munkaerőhiány miatt.

A helyzetet tovább súlyosbította, hogy egy következő hullámban a globális ellátási láncok szinte teljes törést szenvedtek el, mert a tengeri szállítmányozás – amely, mint korábban leírtuk, a nemzetközi áruforgalom 90%-át bonyolítja – jelentős részben összeomlott (ALAMOUSH–BALLINI–ÖLÇER 2022). Ennek oka az volt, hogy a tengeri fuvarozásban a munkaerő-állomány több mint 40%-át indiai munkások teszik ki. Márpedig Indiában a mérhetetlenül alacsony színvonalú állami egészségügyi rendszer miatt teljesen kontrollálatlanul és detektálatlanul terjedt a járvány, ezért sok ország nem volt hajlandó beengedni kikötőibe sem az áruszállító hajókat, sem a hajók személyzetének váltására érkező munkásokat.

Mindezek mellett – ahogy azt későbbi esettanulmányokban látni fogjuk – a járvány a gazdaságok szerkezetét is átalakította, jelentősen megnőtt az egészségügyi, illetve a digitális szolgáltatások iránti igény, így ezeken a területeken is folyamatos munkaerőhiány alakult ki.

Gazdaságmozgósítás idején – ahogy erről a mozgósítási biztonság alrendszerénél szó lesz – a nemzetgazdaság szerkezete megváltozik. Egyes ágazatok, ágak és szakágazatok súlya és szerepe megnövekszik, másoké jelentéktelenebbé válik. (Például megnő egyes ipari ágak [védelmi ipar, építőipar, járműipar] súlya, az egészségügy, a logisztika, a telekommunikáció szerepe, míg más szolgáltatási szakágazatoké [turizmus-vendéglátás, szórakoztatóipar, szépségápolás stb.] csökken.) A módosulás, változás mértéke a mozgósítás szintjétől függ. Alacsonyabb szintű mozgósítás esetén a változás is kisebb, magasabb szintű mozgósításkor az átalakulás mértéke is nagyobb. Az eltérő gazdasági szerkezet, az eltérő ágazatok viszont eltérő képzettségű munkaerőt igényelnek. Így gazdaságmozgósítás esetén a munkaerőigény szerkezete is megváltozik. (Az előző példából kiindulva a védelmi ipar, a járműipar, az egészségügy más képzettséget és tudást igényel, mint a kereskedelem vagy a vendéglátás.) Ezért előfordulhat, hogy bár normál időszakban a gazdaság működése munkaerőpiaci oldalról teljes mértékben biztosított, gazdaságmozgósítási időszak esetén munkaerőhiány lép fel, s hiányszakmák alakulnak ki. Minél magasabb a gazdaságmozgósítás szintje, annál nagyobb eséllyel alakulhat ki munkaerőhiány, és minél nagyobb a munkaerőhiány mértéke, annál inkább veszélyeztetett a krízisidőszakai gazdasági tevékenység fenntartása, az ország működőképességének biztosítása.

A legvégső eset a *háborús időszak*, amikor már nem a munkaerő-állomány képzettségi szerkezete, hanem a mennyiségi hiánya okozza a problémát. Ilyenkor jellemzően a – korábban már mozgósított – gazdaság működése munkaerőoldaltól (is) fenntarthatatlan. A háború ugyanis rengeteg munkaerőt von el egyrészt katonai szolgálat keretében, másrészt különböző védelmi munkakötelezettség keretében, harmadrészt a hadigazdaság működtetése, a haderő kiszolgálása érdekében. Minél nagyobb intenzitású, minél hosszabban elnyúló a konfliktus,

annál nagyobb a munkaerő-elszívó hatása (annál több katona kell, s annál több munkaerő az élelmiszer-, hadianyag- stb. ellátásukra), s annál kevésbé fenntartható a többi ágazat működése, valamint a lakosság javakkal történő ellátása. Napjainkat szerencsére nem jellemzik a nagy intenzitású, tömeges katonai szolgálatot igénylő, hosszasan elhúzódó háborúk, valamint a hadigazdálkodás és a lakosság ellátása is egyre könnyebben kielégíthető szövetséges vagy importforrásból, s ezért nem igényelt annyira a totális hadigazdálkodásra történő áttérés. Ráadásul a nők egyre fokozottabb munkaerőpiaci aktivitása és szerepvállalása is csökkenti a tömeges katonai szolgálat okozta munkaerő-kiesést. Mindazonáltal egy háború mind a mai napig könnyen olyan munkaerőhiányt generálhat egy országban, amely a gazdaság működését veszélyeztetheti.

Különösen súlyos és elhúzódó lehet a gazdasági hatás, ha a háború vagy egyéb csapás nagy emberáldozattal jár, és tartósan lecsökken a munkaképes népesség létszáma. Ez történt a nagy pestisjárványok után Európában, s ezért nevezzük a válság évszázadának az egész Európát súlyos konfliktusokkal megterhelő 17. századot, valamint ezért is alakult ki éhínség még a már jóval fejlettebb és gépesítettebb technológia mellett is az I. világháború végére.

Élelmiszerhiány az I. világháború idején

A tömeghadseregek időszakának velejárója volt, hogy egy-egy elhúzódó háború jelentős munkaerőhiányt és ezzel kapcsolatban ellátási problémákat okozott a gazdaságban. Ennek legkiemelkedőbb példája a leghosszabb tömegháború, az I. világháború esete. A haderők alacsony fokú gépesítéséből és manőverező-képességéből adódóan kialakuló állóháború elképesztő mennyiségű élőerőt igényelt a frontokon. Ezt a munkaerőt a hadseregek a gazdaság elől szívták el, így a háború előrehaladtával egyre nagyobb munkaerőhiány alakult ki mind az iparban, mind a mezőgazdaságban. Mivel az ipari termelés prioritást élvezett a hadseregek hadianyaggal történő ellátása céljából (az állóháború elképesztő mennyiségű lőszer és tüzérségi lövedéket igényelt), a munkaerőhiány súlyosabban érintette a mezőgazdasági szektort. Ezt a nők (és a hadifoglyok) fokozatos munkába állításával sem sikerült pótolni. Ennek következményei a fokozatosan növekvő élelmiszer-ellátási problémák lettek.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában már 1915-ben jegyrendszert kellett kidolgozni a lisztvásárlásra, s már akkor bevezették a két hústalan napot, majd a kenyérgyrendszert is. Mindezt úgy, hogy háborús pusztítás szinte egyáltalán nem érte az ország területét (Galícia, Kárpátalja és később Erdély kicsi területének kivételével), mezőgazdasági termésben háborús kár nem keletkezett. A háború előrehaladtával a helyzet folyamatosan romlott, egyre kisebbekké váltak a fejadagok, és már a prioritást élvező hadseregben is felütötte fejét az éhínség. Magyarország szerencsés földrajzi adottságai révén kedvezőbb helyzetben volt, mint az örökös tartományok (és a kormánya is jól manőverezett), ezért ugyan nálunk nem vált tömegessé az éhezés, és éhhalál sem fordult elő oly mértékben, mint az örökös tartományokban, de a helyzet itt is nagyon súlyossá vált.

És természetesen nem csak a mezőgazdaságban okozott problémát a munkaerőhiány. A hadsereg szükségletei által kevésbé érintett ipari ágak – például könnyűipar – is súlyos termelési és ellátási problémákkal küzdöttek, és abszolút képtelenek voltak kielégíteni még a minimális háztartási igényeket is.

A munkaerőpiaci biztonság szintjének mérése

Az előző alfejezetben leírtakból látható, hogy a munkaerő-állomány nagyon heterogén szerkezetű. Ebből adódóan a munkaerőpiaci biztonság rövid távú szintje nagyon nehezen mérhető. Az előzőekben ismertetett munkaerőpiaci kockázatokat figyelembe véve a működés biztonsága szempontjából a következő tényezőket érdemes megvizsgálni:

- az ország migrációs mérlege;
- az emigráció mértéke a teljes népességhez viszonyítva;
- a migrációs mérleg struktúrája;
- a munkaerő-állomány struktúrája;
- a munkaerő-állományban lévő tartalék és annak struktúrája.

Az ország *migrációs mérlege* azt mutatja meg, hogy mekkora a kivándorlási és bevándorlási érték közötti különbség. A negatív eredmény azt jelzi, hogy több a kivándorolt, mint a bevándorolt, azaz a rendelkezésre álló munkaerő-állomány csökken. (Persze ez az emigrálók és imigrálók életkorától is függ.) Ez esetben a munkaerőpiaci biztonsági kockázatok növekednek. A pozitív migrációs mérleg bevándorlási többletet jelez, azaz ez esetben a gazdaság számára rendelkezésre álló munkaerő-állomány mennyisége nő.

Azonban ahogy arról szó volt, egyáltalán nem mindegy, hogy milyen a ki-, illetve bevándorló állomány képzettségi szintje, illetve képzettségének ágazati szerkezete. Pozitív migrációs mérleg esetén is súlyos működési problémák alakulhatnak ki egyes gazdasági ágakban, hiszen hiába a többlet, ha például a bevándorló népesség döntően alacsony képzettséget igénylő, mezőgazdasági munkakörből érkezik, míg a kivándorlók magas képzettséget igénylő, szolgáltatási szektorban lévő munkaköröket hagynak hátra. Ez esetben nem lesznek képesek az előbbieket az utóbbiakat pótolni. És akkor a nyelvi, kulturális stb. különbségek okozta problémákról még nem is beszéltünk. Éppen ezért fontos már *a kivándorlás teljes népességhez viszonyított értékét* is vizsgálni, mivel a nagymértékű emigrációt rövid távon nem lehet képes pótolni a bevándorlás, ezért önmagában nagy munkaerőpiaci biztonsági kockázatok hordoz magában.

Valamint ezért fontos *a migrációs mérleg struktúrájának* vizsgálata is. Amennyiben a ki- és bevándorló népesség képzettségi szintje és annak ágazati szerkezete hasonló (ráadásul nagy kulturális különbség sincs köztük), vagy a bevándorlók átlagos képzettségi szintje magasabb, mint a kivándorlóké, akkor a munkaerőpiaci biztonsági kockázatok aktivizálódásának esélye kisebb. Hiszen hasonló vagy magasabb képzettségi szinttel könnyebb a hátrahagyott munkaköröket betölteni. (Egy magasabb képzettségi szintű munkaerő sokkal könnyebben tud betölteni egy alacsonyabb képzettségi szintet igénylő munkakört, mint fordítva. Még ha nem is szívesen teszi azt.) Ellenben ha a bevándorló népesség átlagos képzettségi szintje alacsonyabb, vagy strukturálisan eltérő, azaz jellemzően más ágazatokból érkezik, illetve jelentősebb a kulturális különbség, akkor a munkaerőpiaci biztonsági kockázatok aktivizálódásának esélye jóval

magasabb. Ilyen esetben a gazdaság biztonságos működése nagymértékben függ a bevándorolt népesség át-, illetve továbbképzésének hatékonyságától és sikerétől. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a kulturális különbség a nyelv ismereten túl azért is vizsgálándó tényező, mert eltérő kulturális háttérrel rendelkező munkaerő eltérő munkaetikához, vezetési stílushoz, szervezeti működéshez és szervezeti kultúrához stb. szokott. Így minél nagyobb a ki- és bevándorolt népesség közötti kulturális különbség, annál kevésbé áll fenn a tökéletes helyettesíthetőség.)

A munkaerőpiaci biztonság szempontjából meg kell vizsgálni a munkaerő-állomány (az aktív népesség) munkaerőpiaci struktúráját, valamint az ezen belül, illetve ezen felül rendelkezésre álló tartalékokat. Ezek mind hirtelen fellépő kivándorlási hullám, mind általános vagy ágazati sztrájkok, mind gazdaságmozgósítási helyzetek következményei szempontjából vizsgálándók. (Bár tegyük hozzá, hogy egy gazdaságmozgósítási helyzet munkaerőigényét például nehéz tervezni.) A *munkaerő-állomány struktúrája* szempontjából meg kell nézni, hogy melyek azok a szakmák, szakképzettségek, illetve ágak, szakágazatok, amelyekben belül már jelenleg is hiány tapasztalható, vagy ugyan hiány nincsen, de a munkakörök betöltése csak nehézkesen, lassan oldható meg, és melyek azok a szakmák, szakképzettségek, illetve ágak, szakágazatok, amelyekben belül folyamatosan túlkínálattal, túljelentkezéssel szembesülünk. Előbbi ágazatokban a működési kockázatok aktivizálódásának veszélye nagynak tekinthető (például a már említett hirtelen fellépő kivándorlás, sztrájk vagy gazdaságmozgósítási helyzet esetén), utóbbiak esetén ez jóval kisebb.

Meg kell vizsgálni a *munkaerő-tartalékot és annak szerkezetét* is. Egyrésztről a munkaerőpiaci állományon, az aktív népességen belüli tartalékot, másrészt az azon kívüli tartalékot is. Előbbi a munkanélküli embereket jelenti, utóbbi a munkaképes inaktív népességet. Paradox módon a gazdaság működési biztonsága szempontjából az a jobb (a kisebb kockázat), ha magas a rendelkezésre álló munkanélküliek, illetve inaktívák száma. Hiszen ebben az esetben nagyobb a munkaerő-tartalék, amely a korábban felsorolt speciális helyzetekben bevethető, mozgósítható. (Még ha természetesen az ország és a társadalom

szempontjából alapvetően nem is jó a magas munkanélküliség és inaktivitás, s az inaktív népesség alkalmazhatóságának –motiválhatóságának és termelékenységének – szintje is eléggé kérdéses. Mindazonáltal például krízisidőszakban mozgósításuk a legtöbb országban jogilag egyszerűen leszabályozott kérdés.) Természetesen a munkaerő heterogenitása ebben az esetben is számít, ezért kell a munkanélküliek és inaktívak képzettségi struktúráját is vizsgálni. Amennyiben – s általában ez a ritka eset – e struktúra jól megfelel a munkaerőpótlási nehézségekkel rendelkező ágazatok vagy a gazdaságmozgósítás után megnövekedett szerephez jutó ágazatok igényeinek, akkor a gazdasági biztonság működési kockázatai alacsonyak. Minél nagyobb az eltérés a kínálat és a kereslet (az igény) struktúrája között, annál magasabbak a munkaerőpiaci biztonsági kockázatok.

**Munkaerőpiaci szerkezet okozta korlátok gazdaságmozgósítás idején:
az egészségügyi szakemberek hiánya a Covid-járvány alatt**

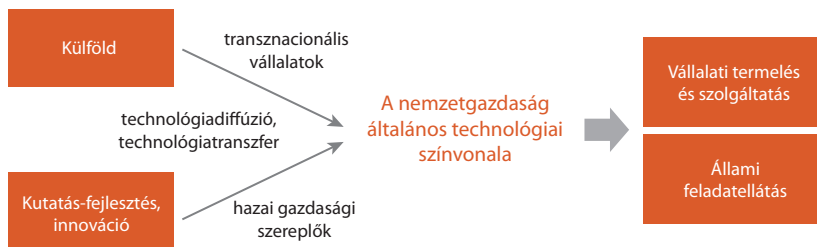
A Covid-járvány arra is tanulsággal szolgált, hogy gazdaságmozgósítás során mekkora átugorhatatlan korlátként jelentkezhet a speciális szakképzettséggel rendelkező munkaerő iránt megnövekvő kereslet kielégíthetetlensége.

A járvány brutálisan megnövelte az egészségügyi szolgáltatók leterheltségét, és ezzel párhuzamosan megnövelte az egészségügy tőke-, eszköz- és munkaerő-igényét. Azonban miközben a legtöbb ország gyorsan tudott nagy mennyiségű költségvetési forrásokat átcsoportosítani, és ezen forrásokból a viszonylag gyorsan felfuttatott gyártókapacitások segítségével eszközöket (maszkokat, gyógyszereket, lélegeztetőgépeket, oltásokat, mobil kórházakat stb.) vásárolni, addig a munkaerő végig szűk keresztmetszet maradt, és a vásárolt eszközök sokszor teljesen kihasználatlanul álltak. Ennek az az oka, hogy az egészségügyben meglévő munkakörök nagyon speciális tudást igényelnek, amelyeknek a képzési ideje az egyik leghosszabb és legjobban szabályozott, éppen ezért sem új képzéssel, sem átképzéssel nem volt idő a szakemberek mennyiségét érdemben növelni. Ráadásul mivel specialitásánál fogva normál időszakban is szűkös

a kínálat a munkaerőpiacon ilyen szaktudásból, munkaerőpiaci tartalékok (munkanélküli vagy nyugdíjasként aktiválható orvosok, ápolók) nem igazán álltak rendelkezésre. Ezért minden járvány által sújtott országban jelentős munkaerőhiány alakult ki, amelyre a meglévő munkaerő-állomány felhasználásának optimalizálásával próbáltak reagálni az államok. Ez olyan lépéseket jelentett, mint hogy kórházak és osztályok között csoportosítottak át munkaerőt, egyes egészségügyi szakmák között gyorsított át- és továbbképzéseket hajtottak végre (például intenzív osztályra, lélegeztetőgépek működtetésére), jelentős túlmunkákat rendeltek el, valamint igénybe vették a fegyveres szervek egészségügyi személyzetét is. A súlyosabb munkaerőhiánnyal küzdő országokban megtiltották az egészségügyi dolgozók felmondását, jelentősen korlátozták a magánegészségügyi rendszer működését és csökkentették a nem életfontosságú beavatkozások számát azért, hogy a személyzetet a covidos betegek ellátására koncentrálják. Ezen elmaradt kezelések hosszabb távon tovább növelték a járvány okozta többlethalálozást. Volt olyan ország (például az Egyesült Királyság), ahol a járvány kitörésének kezdetétől ösztönözték vagy kötelezték a munkanélküli segélyben részesülő embereket, hogy olyan gyorstalpaló képzésben vegyenek részt, amely segítségével a legalapvetőbb egészségügyi feladatokat el tudták látni. Az így mozgósított munkaerő legalább kis részben, például az oltások beadásánál képes volt tehermentesíteni a meglévő szakképzett állományt, amely a komolyabb tudást igénylő feladatok ellátására koncentrálni tudott, csökkentve ezzel a keletkező többlethalálozást.

A tapasztalat kettős. Egyrésztől mindig ismernünk kell a munkanélküliek képzettségi szerkezetét, hiszen hiába van egy adott országban sok munkanélküli, mégis könnyen kialakulhat munkaerőhiány. A másik tanulság az, hogy általában jóval egyszerűbb „pénzt és paripát” előteremteni, mint „lovast”, aki meg tudja ülni azt, azaz krízishelyzetben (is) leggyakrabban a magasán képzett munkaerő a legszűkebb keresztmetszet, és ennek elégtelen szintje okozza a legsúlyosabb gazdasági biztonsági kockázatokat. Ebből adódóan a magasabb képzettségű társadalmak esetében erősebb a reziliencia, a válságállóság.

TECHNOLÓGIAI BIZTONSÁG

A technológiai biztonság tartalma és a potenciális kockázatok elemzése

11. ábra: A technológiai biztonság tartalma

Forrás: a szerző szerkesztése

A gazdasági biztonság kapcsán a technológiai kérdések is alapvetően inkább a fejlődési biztonsághoz tartoznak, hiszen egy gazdaság technológiai színvonala a versenyképességének egyik legfontosabb alappillére, és ezen keresztül a világ-gazdasági rendszerben elfoglalt pozíciójának megalapozója. Mindazonáltal a technológiaihiány, a technológiához történő hozzá nem férés a gazdaság mindennapi működőképességét is veszélyezteti. Ezért itt, a rövid távú fejezetben a működés biztonságának vizsgálatakor is foglalkoznunk kell vele.

Mivel a termelési, szolgáltatási folyamatok számára nélkülözhetetlen a kor színvonalának megfelelő technológia megléte, így *a technológiai biztonságot a nemzetgazdasági kibocsátás fenntartásához és stabil növekedéséhez szükséges technológiai szint biztosíthatósága határozza meg*. Minél magasabb a gazdaságban meglévő technológia szintje, annál biztosítottabb a működés és a hosszú távú gazdasági fejlődés.

Ezért is nagyon fontos egy gazdaságban a technológiadiffúzió sebessége. A technológiadiffúzió a tulajdonos aktív közreműködése nélküli technológiaterjedést jelent. Ilyenkor a cégek saját stratégiai céljaikból vagy piaci érdekeikből adódóan fejlesztik működésük technológiai színvonalát. Ilyen

például az az eset, amikor egy magasabb technológiai színvonalú gazdaságból betelepülő külföldi tőke a korábbi működésnél jobb minőségi színvonalat követel meg a beszállítóitól, s így a hazai cégek különböző technológiai fejlesztésekre, beruházásokra kényszerülnek (a minőségbiztosítás, a folyamat- vagy termelésirányítás, a vezetési adatszolgáltatás stb. területén), hogy a beszállítói megbízásokat elnyerhessék. Hogy a magas színvonalú beszállítást garantálhassák, ezután ezt ők is elvárják a saját beszállítóiktól, azok hasonló célból a sajátjaiktól, és így tovább, s így a magasabb technológiai színvonal folyamatosan elterjed a gazdaságban. (Hasonló folyamat játszódik le, ha egy belföldi cég egy szigorúbb fogyasztóvédelmi előírásokkal működő külföldi piacra kíván betörni.) Ezt az elterjedést nevezik diffúciónak, a terjedés, az adaptálás gyorsaságát pedig a diffúzió sebességének. Minél nagyobb a sebesség, annál gyorsabb a technológia terjedése, azaz annál gyorsabban képesek az új technológiai tudást adaptálni a vállalkozások. Ezáltal a gazdaság versenyképességének javulása, a gazdaság és az életszínvonal felzárkózása is gyorsabb. Lassú technológiadiffúzió és alacsony tudás befogadó képesség (*absorptive capacity*) esetén viszont nem lesznek hazai beszállítók, s így a betelepülő transznacionális vállalat technológiai szigetként működik. Ez azt jelenti, hogy külföldi beszállítókat alkalmaz, s így az általa előállított értékláncfolyamat kapcsán nagyon kevés jövedelem marad az adott országban, s a jövedelem nagy része a külföldi beszállítókon keresztül külföldre távozik. Ráadásul kiemelkedő technológiája miatt a transznacionális vállalatnak a hazai vállalatokhoz képest kiemelkedő lesz a termelékenysége is. S mivel a bérszínvonal döntően a termelékenységi színvonaltól függ, ezért ez azt jelenti, hogy a transznacionális vállalat olyan kiemelkedő bért is tud majd kínálni a munkavállalóknak, amellyel technológiai hátrányuk miatt a hazai vállalatok nem versenyezhetnek. Ez először belső *brain drain*t fog elindítani, azaz a legtehetségesebb munkavállalók mind a transznacionális vállalatoknál fognak dolgozni. (Ami öngerjesztő folyamatként tovább növeli a termelékenységi különbséget és az ebből adódó bérezési különbséget.) Egy idő után ez a belső agyelszívás külső *brain drain* né alakul, hiszen a legjobb munkavállalóinak a transznacionális vállalat lehetőséget fog biztosítani más országban lévő leánycégeknél vagy az anyacégnél

dolgozni. Így tehát amennyiben lassú a technológiadiffúzió, azaz a hazai vállalkozások nem képesek adaptálni a legújabb technológiákat, úgy végső soron az ország elveszíti a legjobb munkaerjét, tudását, és egy öngerjesztő folyamat eredményeként lemaradása fokozatosan növekszik. Ezért is kulcs-tényező a technológiadiffúzió, valamint a társadalmi tőke általánosan magas színvonala, amely biztosítja a tudás gyors áramlását.

Rövid távon viszont inkább az okozhat problémát, ha úgymond technológiahiány lép fel a gazdaságban. Azaz az ország vállalatai – vagy éppen az államigazgatás szervei – nem rendelkeznek a kornak megfelelő színvonalú technológiával. Ez úgy lehetséges, hogy az ország nem képes a legújabb technológiák kifejlesztésére, nem jut azokhoz hozzá külföldről, vagy a technológiai tudás elhagyja az országot. A technológiahiány rövid időn belül működési problémákat generál. A vállalatok termelőeszközei, berendezései egyre kevésbé lesznek képesek ellátni feladataikat. Vagy az is előfordulhat, hogy a vállalatok egyáltalán nem is képesek modern eszközöket beszerezni vagy azokat működtetni, így egyes termelési és szolgáltatási funkciók és a hozzájuk tartozó ellátási láncok nem lesznek jelen az adott országban.

A technológiahiány oka lehet tehát az, hogy

- a gazdaságban nincsen elég kutatás-fejlesztési kapacitás, illetve lassú a technológia terjedése (a diffúzió sebessége);
- a gazdaság hirtelen technológiaváltásra kényszerül;
- az ország ellen technológiai embargó van életben;
- az ország nem vonzó technológiaintenzív ágazatok és befektetések számára;
- a technológiai tudás döntően transznacionális leányvállalatok kezében van, akik elhagyják az országot, és így viszik magukkal a technológiai ismereteket is.

Amennyiben az országban *nincsen elég kutatás-fejlesztési kapacitás*, akkor egyértelműen technológiainportra szorul. Ez egyrészt növeli a gazdaság külső függőségét és ezáltal a technológiai biztonsági kockázatokat, másrészt a technológiát megvenni mindig költségesebb, mint kifejleszteni. (Hiszen a kifejlesztő a fejlesztési költségeinek megfizetésén túl – jelentős – nyereséggel

fogja csak átadni, eladni a technológiát.) Így a technológiát importálni mindig többbe kerül, mint fejleszteni. Ez a plusz költség aztán megjelenik a termékek, szolgáltatások árában. Így azok drágábbak lesznek, ezáltal pedig nehezebben eladhatók. S ezért romlik az értékesítési biztonság is.

Előfordulhat, hogy a transznacionális vállalatok kvázi ingyen behozzák a legújabb – sokszor saját maguk által fejlesztett – technológiát a gazdaságba. Ebben az esetben viszont a gazdasági teljesítmény és a technológiai biztonság nagymértékben fog függeni ezen transznacionális vállalatok jelenlététől s az országhoz – mint termelési helyszínhez – való „hűségüktől”. Ha a technológiadiffúzió gyors, és a belföldi gazdasági szereplők gyorsan képesek átvenni ezen technológiai ismereteket, akkor különösebb probléma nincsen. Ha viszont a technológiadiffúzió lassú, akkor a technológiai biztonság területén magas kockázatokkal szembesülünk. Hiszen amennyiben a transznacionális vállalatok a távozás mellett döntenek, úgy a technológiai ismeret is távozik velük. Ezáltal a gazdaság technológiai színvonala, termelékenysége, versenyképessége és jövedelmezősége drasztikusan visszaesik, ami többek között az életszínvonal gyors és jelentős visszaesését is hozza magával.

Az elégtelen kutatás-fejlesztési tevékenység hatásai különösen fájdalmasan tudnak jelentkezni, amikor – jellemzően valami külső kényszerítő erő hatására – *a gazdaság gyors technológiaváltásra kényszerül*. Ilyenkor jelentős technológia- és tudáshiány alakul ki, amely üzemek leállításához, egyes állami funkciók működésképtelenségéhez vezethet. Ilyen külső kényszer okozta gyors technológiaadaptációs kényszerre több példát is átélhattünk napjainkban a Covid-járvány és a digitalizáció, valamint az orosz–ukrán háború és Európa energetikai függetlensége kapcsán.

Digitalizációs képesség a Covid-járvány idején

Ahogy az előző, munkaerőpiaci biztonsággal foglalkozó alfejezetben leírtuk, a 2019-es Covid-járvány munkaerőhiányt okozott a gazdaságban egyrészt a tömeges megbetegedések, másrészt azon kormányzati lépések miatt, amelyek próbálták korlátozni az emberek közötti kontaktusok számát.

Ezek így együtt cégek leállításához, oktatási intézmények bezárásához, egyes egészségügyi és államigazgatási funkciók elérhetetlenségéhez vezettek.

A helyzet egyértelműen óriási és nagyon gyors digitalizálási kényszerként nehezedett a gazdaságokra. Ahol képesek voltak a munkavállalók távoli munkakapcsolatát kialakítani, az online ügyfélkapcsolatot és vevőkiszolgálást megteremteni, a digitális távoktatásra és közigazgatásra átállni, ott a járvány sokkal, de sokkal kisebb gazdasági (és társadalmi) károkat okozott. (Jó példa erre, hogy a Központi Statisztikai Hivatal [2021] mérése alapján Magyarországon 2020-ban az összes gazdasági ágazat teljesítménye elég jelentős mértékben visszaesett, kivéve a pénzügyi és biztosítási szektorét, amely még növekedni is tudott, ugyanis ez volt az a szektor, amely szinte azonnal át tudott állni teljes mértékben digitális működésre.)

Természetesen a digitális átállás teljesen eltérő sebességgel és mértékben zajlott az egyes országokban. Azok az országok, ahol az információtechnológiai fejlesztésekre korábban is sokat költöttek, ahol bőségesen rendelkezésre állt képzett informatikus, ahol a cégek már korábban is sokkal nyitottabbak voltak a távmunkára, valamint a vezetői kultúra nem igényelte a beosztottak fölötti fizikai kontrollt, és ahol a társadalom általános digitális készségei magasabbak voltak, jóval sikeresebben (alacsonyabb halálozási többlettel, kevésbé túlterhelt egészségüggyel, kisebb gazdasági visszaesséssel) voltak képesek kezelni a járvány okozta kihívásokat. Sok közgazdász szerint a beruházásokért folytatott globális küzdelemben Kelet-Közép-Európa és Délkelet-Ázsia között a járvány ideje alatti jobb alkalmazkodás előbbi számára hozott versenyelőnyt.

Európa energetikai függetlenedése

2022-ben Oroszország Ukrajna elleni inváziójára válaszul az Európai Unió az orosz energiahordozók importjának korlátozására, illetve betiltására készült azért, hogy elvágja Oroszországot legfőbb bevételi forrásától, és ezzel drasztikusan csökkentsen annak háborúfinanszírozási képességét. Három alapvető energiahordozó jöhetett szóba: kőszén, kőolaj és földgáz. Ebből az első és a harmadik esete viszonylag egyértelmű volt. Az orosz kőszéntől

relatíve könnyű volt a függetlenedés, mert annak szállítása nem igényel speciális infrastruktúrát, a földgáztól pedig rövid távon lehetetlen. Így előbbi importja Oroszországból hamar tiltólistára került, utóbbié pedig nem igazán merült fel. Ezért a legnagyobb vita a kőolajjal kapcsolatban alakult ki.

Kőolaj és kőolaj között összetevőket tekintve ugyanis elég nagy a különbség attól függően, hol termelik ki, és milyen másik olajjal keverik össze. A volt kommunista országok finomítói eredendően orosz kőolajra voltak beállítva, azonban a rendszerváltást követő évtizedekben az egyes országok eltérő mértékű (és költségű) technológiai fejlesztéseket végeztek annak érdekében, hogy az orosz kőolaj finomítói bekeverési arányát csökkentse. A lengyel olajcégek például sokat költöttek erre, a MOL százhalombattai és pozsonyi finomítói viszont kevésbé voltak erre felkészítve. Egyértelmű volt, hogy az orosz kőolajról való függetlenedés technológiaváltási kényszerként jóval nehezebben megugorható műszaki és pénzügyi kihívásként nehezedett utóbbi országokra, mint a lengyelekre, és döntően meghatározta a feleknek a vitában elfoglalt álláspontját is, hiszen aki felkészültebb volt a technológiaváltásra, az könnyebben támogatta a szankciót.

A fentebb leírt technológiaimportőri pozíció azért is kockázatos, mert ha az országgal szemben *technológiai embargót* hirdetnek, akkor nem fog hozzájutni a létfontosságú technológiai ismeretekhez. A technológiai embargó azt jelenti, hogy a meghatározott területeken (ágazatokban, értékláncok mentén) tilos technológiát (licencet, *know-how*-t stb.) eladni az adott ország gazdasági szereplőinek, valamint tilos velük technológiaintenzív termékekkel kereskedni. Ezáltal megakadályozható, hogy az adott ország hozzájusson valamilyen technológiához és valamilyen termék vagy szolgáltatás előállításának képességéhez. Ez volt a célja a hidegháborús időszakban a COCOM-listának, valamint napjainkban a nukleáris technológiák terjedését korlátozó szabályzóknak.

COCOM-lista

A hidegháború idején a technológiatranszfer és a technológiadiffúzió korlátozásának eszközeként működött a COCOM (Coordinating Committee for

Multilateral Export Controls – Multilaterális Exportellenőrzést Koordináló Bizottság). Ez a bizottság Párizsban, az amerikai nagykövetségen működött. A célja az volt, hogy korlátozza a csúcstechnológiák exportját a kommunista blokk országaiba. Különösen azokat, amelyek fegyverek és hadiipari termékek előállításához is felhasználhatók voltak. (A kommunista blokk országai jelentős technológiai hátrányban voltak, ezért modern termékeik – beleértve a hadiipari termékeket is – gyártása elképzelhetetlen volt nyugatról importált technológia nélkül.) Idetartoztak tehát nemcsak a közvetlen hadiipari termékek, technológiák, hanem az úgynevezett kettős felhasználásúak is. (Ezek azok a termékek, beleértve a szoftvereket és egyéb technológiákat is, amelyek polgári és katonai célokra egyaránt felhasználhatók.) Természetesen a korlátozás a kommunista blokk technológiai fejlődésének lassításán keresztül tágabb értelemben ezen országok gazdasági fejlődését is lassítani kívánta. Gyakorlati működésének alapját egy közös embargós lista jelentette. Ezen a listán szerepeltek azok a termékek és technológiák, amelyek exportálása tilos volt a kommunista blokk államaiba vagy a velük élénk kereskedelmet fenntartó „semleges” országokba. A listát rendszeresen felülvizsgálták, és aktualizálták. Az elavultabb, már jobban elterjedt és ezért könnyebben beszerezhető termékek lekerültek róla (hiszen ezekhez már valószínűleg úgy is hozzáfért a keleti blokk, a kereskedelemtilalom viszont indokolatlanul nyereségtől fosztotta volna meg a nyugati cégeket), míg a technológiailag legújabb termékek felkerültek rá. A bizottságban minden részes állam vétőjoggal rendelkezett az exportengedélyek vonatkozásában. A hidegháború végével a COCOM-rendszer is megszűnt, de ez nem jelenti azt, hogy a katonai, illetve kettős felhasználású termékek kereskedelme teljesen szabaddá vált. Azóta is újabb és újabb egyezmények születtek ezen a területen.

A nukleáris technológiák elterjedésének korlátozása

A tömegpusztító fegyverek előállításához szükséges technológiák elterjedésének megakadályozása szinte már e technológiák megszületésének pillanatától

fontos célként merült fel. Ennek egyrészt stratégiai oka volt a technológiát kifejlesztő országok részéről, hiszen így biztosíthatták katonai csapásmérő képességbeli fölényük megmaradását, másrésztől komoly biztonsági célok is álltak (állnak) a háttérben, hiszen ezáltal érhető el, hogy ne kerüljenek ezek a technológiák illetéktelen kezekbe. A nukleáris technológiák elterjedésének korlátozása is idetartozik.

A már említett COCOM ezt a célt is szolgálta, de további egyezmények voltak és vannak is érvényben. A Wassenaari Megállapodás a hagyományos fegyverek és kettős felhasználású technológiák, az Ausztrália Csoport a vegyi és biológiai fegyverek, a Rakétatechnológiai Ellenőrzési Rendszer a rakéta-technológiák proliferációjának megakadályozására jött létre.

A nukleáris technológia területén erre az atomsorompó-egyezmény, majd a Nukleáris Szállítók Csoportjának létrehozása szolgált. Előbbi három alapvető célja között az egyik katonai célokat szolgáló technológia elterjedésének megakadályozása volt, miközben kijelentette a békés, polgári célokat szolgáló tudás bárki általi felhasználhatóságát. Az egyezmény intézményi háttere és a célok elérésének eszköze a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség lett, amelynek joga és feladata, hogy rendszeresen ellenőrizzen minden nukleáris intézményt, eszközt, illetve felhalmozott készletet. A két cél azonban eléggé nehezen összeegyeztethető volt. A nukleáris tudással nem rendelkező országok azzal vádolták a nagyhatalmakat, hogy az egyezményen keresztül kizárják a polgári tudáshoz történő hozzáféréstől is őket, miközben a technológiával rendelkező országok szerint a kettős felhasználású technológiákon keresztül sok kiskapu létezett a rendszerben. Ez utóbbit bizonyította India, illetve ellenséges szomszédjának, Pakisztánnak atomfegyver-fejlesztése is. Az Atomenergia Ügynökség működésének korlátja az, hogy az atomsorompó-egyezményt alá nem író országokban eszközei (jogköre) erősen behatárolt. Éppen ezért a Nukleáris Szállítók Csoportja létrehozásának célja az atomsorompó-egyezmény szigorú betartása lett, azaz az, hogy az atomfegyverrel nem rendelkező országok ne jussanak hozzá dústott urán és nehézvíz előállításához, a nukleáris fűtőanyag további feldolgozásához szükséges technológiákhoz. A csoport tagjai egymással nukleáris technológiai

kereskedelmet folytathatnak, a nem tagok viszonylatában azonban erre nincs lehetőségük. Ebben kivétel az USA, amely a nem tag, viszont atomtechnológiával rendelkező Indiával folytathat kereskedelmet. (Ennek célja, hogy India is „biztos, ellenőrzött” forrásból származó inputtal folytassa nukleáris programját.) A kereskedelem szabályozása kapcsán az irányelvek a következő csoportokat foglalják magukba (MINTÁL 2011):

- nukleáris anyagok;
- nukleáris reaktorok és ehhez szükséges felszerelések;
- a reaktorok működéséhez szükséges nem nukleáris anyagok;
- az erőművek működéséhez, anyagok újrafeldolgozásához, dúsításához és átalakításához, fűtőanyag- és nehézvízgyártáshoz szükséges nukleáris anyagok;
- technológiák, amelyek az előbbi csoportok bármelyikéhez kapcsolódnak.

Az iraki, iráni és észak-koreai atomprogram eredményeit nézve látható, hogy nem tökéletes ez a nonproliferációs rendszer (főleg a kettős felhasználású, polgári nukleáris energiatermelésben is használt technológiák miatt), de működése egyértelműen sokkal nehezebbé, lassabbá és költségesebbé teszi az ezen technológiához történő hozzáférést és a nukleáris fegyverek kifejlesztését.

Előfordulhat, hogy a gazdaság nem azért nem jut hozzá a kor színvonalának megfelelő technológiához, mert a hozzáférést korlátozzák, hanem mert egyszerűen nincsen pénze megvenni, *s nem is vonzó befektetési célpont a technológiaintenzív ágazatok számára*. Így sem közvetlenül vásárláson, sem közvetetten a transznacionális vállalatok megtelepülésén keresztül nem érkezik modern technológia a gazdaságba. Az ilyen ország menthetetlenül lemarad a világ gazdasági versenyben, s a legszegényebb társadalmak közé fog tartozni. Éppen ezt elkerülendő a fejlett országok, illetve egyes nem kormányzati szupranacionális szervezetek technológiasegélyben szokták részesíteni a legkevésbé fejlett országokat. Ingyen átadnak nekik technológiai ismereteket és tudást. (Jellemzően nem a legmodernebbeket, hiszen azok piaci értéke azért óriási, szinte felbecsülhetetlen.)

Végül a technólohihiány oka lehet az a korábban már említett eset, amikor az adott nemzetgazdaságban *a technológiai tudás* – saját kutatás-fejlesztés, innováció, valamint technológiadiffúzió hiányában – *döntően a transznacionális vállalatok kezében összpontosul, s ezen vállalatok rövid idő alatt nagy tömegben elhagyják az adott országot, s nem érkezik helyükre új közvetlen tőkeberuházás.* Ha a technológiaadaptáció nem volt megfelelő a hazai vállalkozások részéről, és technológiadiffúzió nem alakult ki, úgy a tudás távozik, s a technológiai biztonság összeomlik.

Hogyan tovább Belarusz Köztársaság a külföldi cégek nélkül?

A belarusz gazdaság sokáig érdekes képződményként működött Európa határán. Az olcsó orosz importnyersanyagokon működő, nem túl hatékony, szocializmusból megmaradt állami vállalatok és a jól képzett és olcsó munkaerőre támaszkodó globális technológiai és szolgáltatócégek alkotta egyveleg viszonylag tisztes gazdasági teljesítmény elérésére volt képes a 2000-es évek után. Ez az érdekes modell még az egyre inkább autokratává váló politikai rendszerben is működőképesnek bizonyult, azonban nagy kockázat volt a rendszerben folyamatosan: az igazán jelentős hozzáadott értéket és jövedelmet biztosító szolgáltatások és termékek előállításához szükséges tudással és technológiával a multinacionális cégek helyi leányvállalatai rendelkeztek (DEÁK 2020).

Ez a kockázat először akkor aktiválódott, amikor 2020-ban e cégek elkötelezettsége kezdett megingani, miután – a széles körű közvélemény szerint elcsalt – elnökválasztás után a hatóságok brutális erőszakkal válaszoltak a tüntetésekre (BESWICK–PÁLFI 2020). Majd 2022-ben, mikor Belarusz hozzájárult az orosz csapatok Ukrajna elleni támadásához, és ezért cserébe egyre több nyugati szankciót vezettek be az országgal és gazdasági szereplőivel szemben, több külföldi cég döntött az országból történő kivonulás mellett. Kérdés, hogy a belarusz gazdaság mennyire fogja akár rövid távon, akár hosszú távon megcsínyleni ezt az exodust, mivel ezek a kivonuló cégek (és sokszor velük együtt alkalmazottjaik is) rengeteg értékes tudást visznek el az országból. Ezen vállalatok exportja nélkül nehéz lesz az ország fizetési mérlegét egyensúlyban tartani. Erősen kérdéses, hogy a helyi cégek át tudják-e venni szerepüket, hiszen

ők nem rendelkeznek olyan szintű nemzetközi kapcsolati tőkével, termelési és értékesítési *know-how*-val, és nem ágyazódtak be annyira a nemzetközi értékláncokba.

Legvégül érdemes megjegyeznünk, hogy a technológiai biztonság az előzőkön túl van egy *műszaki oldala* is, amely *azt vizsgálja, hogy a gazdaságban a termeléshez, szolgáltatáshoz használt technológia mennyire biztonságos*. Hiszen hiába jó a gazdasági teljesítmény, magas az egy főre jutó jövedelem, ha az ennek előállításához használt technológia súlyosan károsítja a környezetet és az emberi egészséget. Ugyan ennek vizsgálata inkább a biztonság környezeti, mint gazdasági dimenziójához tartozik, de azért itt is meg kell röviden emlékeznünk róla.

A technológiai biztonság mérése

Az előzőekből kiindulva a technológiai biztonság szintjének vizsgálatakor a következő mutatókra kell összpontosítanunk:

- a nemzetgazdaság általános termelékenységi szintje;
- a GDP-arányos kutatás-fejlesztési kiadások, valamint azok ágazati és tulajdoni megoszlása;
- a nemzeti úton tett szabadalmi bejelentések száma;
- a technológiadiffúzió sebessége;
- a külföldi és hazai tulajdonú vállalatok termelékenységeinek aránya;
- az országgal szemben érvényben lévő technológiakereskedelmi embargók száma és (ágazati) szerkezete;
- az ipari balesetek gyakorisága és súlyossága.

A *termelékenység* azt mutatja meg, hogy egységnyi erőforrásból mennyi (milyen értékű) output előállítására képes a nemzetgazdaság. Ez a mutató nagyon szoros összefüggésben áll a nemzetgazdaság általános technológiai színvonalával,

s annak legjobb jellemzőjének tekinthető. Hiszen egyértelmű, hogy minél magasabb a technológiai színvonal, annál nagyobb lesz a termelékenység értéke. (Gondoljunk bele, hogy egy munkaóra alatt átlagosan mekkora értékű mezőgazdasági termék állítható elő kéziszerszámokkal, és mekkora értékű gépesítés esetén!) A termelékenységi mutatók közül a legjobb a teljes tényező-s termelékenységi mutató (*TFP – total factor productivity*), amely az összes felhasznált termelési tényező (munkaerő, természeti erőforrás, energia, tőke) összértékével osztja el a nemzetgazdaságban előállított összes outputértéket. Ennek kiszámítása azonban nagyon bonyolult, ezért ez a mutató gyakran nem áll rendelkezésre. A munkaerő-termelékenységi mutató azonban általában megismerhető, ezért a technológiai biztonság vizsgálatakor jól alkalmazható. Ez a mutató a nemzetgazdasági output értékét osztja el az összes felhasznált munka mennyiségével. Így kijön, hogy egységnyi munkára (egy főre vagy egy munkaórára) mekkora előállított érték jut. Minél nagyobb ez az érték, annál magasabb az alkalmazott technológia színvonala, valamint a technológiai biztonság szintje. (Természetesen az, hogy mi számít magas értéknek, az országok értékeinek egymáshoz történő viszonyításából állapítható meg.)

Mivel szó volt róla, hogy az a biztonságosabb (és olcsóbb), ha a nemzetgazdaság saját maga fejleszti ki az alkalmazott technológiáit, ezért meg kell vizsgálni, hogy az adott nemzetgazdaság mennyire képes erre. Ehhez a *kutatás-fejlesztési kiadások GDP-hez viszonyított értékét és annak ágazati és tulajdoni megoszlását* kell megnézni. Minél nagyobb ez az érték, annál inkább saját kutatás-fejlesztésre támaszkodik az ország, és annál kisebb a külsőtechnológia-függősége. A technológiailag élenjáró országoknál 3% feletti értékkel találkozhatunk.

A tulajdoni megoszlás kapcsán azt kell megvizsgálni, hogy a kutatás-fejlesztési kiadásokon belül mekkora a magánszektor, illetve az állami szektor aránya. Illetve ami még fontosabb, hogy a magánszektor (vállalati szektor) kiadásain belül mekkora a hazai tulajdonú, és mekkora a külföldi tulajdonú cégek aránya. Ez mutatja meg, hogy valóban a hazai gazdaság fejleszti a technológiát, vagy csak a betelepült transznacionális vállalatok hoztak be kutatási kapacitásokat. Utóbbival is nagyon jól jár az adott ország, de a technológiabiztonság még

erősebb lesz, ha a hazai cégek is erősek kutatás-fejlesztésben. Ekkor nemcsak az ország külső függősége csökken, hanem a transznacionális vállalatoktól való függősége is. Utóbbiak esetleges távozása nem rendíti meg a nemzetgazdaság technológiabiztonságát.

A kutatás-fejlesztési kiadások ágazati megoszlását is érdemes vizsgálni. Minden kutatás-fejlesztési tevékenység nagyon hasznos, azonban a hasznosság mértéke eltérő attól függően, hogy milyen ágazatban történik. A kulcságazatokban, *high-tech* szektorokban végzett kutatás-fejlesztés mindig nagyobb technológiai biztonságot (és magasabb megtérülési rátát) eredményez, mint a *low-tech* szektorban folytatott tevékenység. (Kulcságazatoknak nevezzük az adott időszakban a világgazdasági növekedés motorját képező *high-tech* szektorokat.) A *high-tech* szektorokban mindig gyorsabb a technológiafejlődés üteme. Ezért gyorsabb és költségesebb a lépéstartás. Így sokkal könnyebben előfordulhat, hogy ezen szektorok legújabb technológiáihoz nem jut, nem fér hozzá egy nemzetgazdaság. Ezért az az ország, amely ezen szektorokban folytat kutatás-fejlesztést, aki itt élen jár, biztos, hogy a legmagasabb szintű technológiai biztonsággal fog rendelkezni. (Röviden hozzá kell tenni, hogy a kutatás-fejlesztési tevékenységet lehet elemezni vállalati méret alapján is, valamint a kutatói munkakörökben foglalkoztatottak számának alakulása alapján is.)

Mivel a kutatás-fejlesztés csak egy tevékenység, s az eredménye az innovációban fog jelentkezni, ezért szükséges ezt az eredményt is mérni. Ezért érdemes vizsgálni *a nemzeti úton tett szabadalmi bejelentések számát*. Amennyiben ez növekvő pályán van, az azt jelenti, hogy egyre több kutatás-fejlesztési eredmény realizálódik. Csökkenő pálya esetén a technológiabiztonsági kockázatok erősödnek.

A külföldi és hazai tulajdonú vállalatok termelékenységének aránya azért fontos mutató, mert ez mutatja meg, hogy milyen mértékű a különbség a külföldi, illetve a hazai vállalatok által alkalmazott technológiák színvonalában. Minél nagyobb ez az arány, annál nagyobb mértékű különbséget jelez a mutató.

Jelentős különbség (például 2-3 vagy afeletti érték) esetén a gazdaság általános technológiai színvonala s ebből adódóan termelékenysége és jövedelmezősége a külföldi vállalatok jelenlétén alapul. Ilyen esetben a technológiabiztonsági kockázatok nagyon magasak, mert amennyiben ezen külföldi cégek elhagyják az országot, úgy az általános termelékenység és ezáltal a megszerezhető jövedelem s elérhető életszínvonal drasztikus mértékben visszaesik. Ez a mutató a *technológiadiffúzió sebességének* mérésére is alkalmas. Ha magas a mutató értéke, nagy a különbség a külföldi és hazai vállalatok termelékenysége között, akkor az azt jelzi, hogy a hazai vállalatok nem igazán képesek adaptálni a külföldről érkező technológiát. Ezáltal nem igazán képesek a nemzetközi értékláncban magas hozzáadott értékű tevékenységgel részt venni. Különösen igaz ez, ha azt tapasztaljuk, hogy ez a termelékenységi arányszám az idő előrehaladtával nem csökken, sőt adott esetben növekszik. Ilyen esetben kijelenthetjük, hogy a technológiadiffúzió sebessége alacsony, és ez a gazdaság leszakadó pályán van a világgazdaságban. Ebből is látszik, hogy ennek a mutatónak a vizsgálata kulcsfontosságú a technológiai biztonság szempontjából.

Mindenképpen fontos megvizsgálni, hogy vannak-e érvényben *technológiakereskedelmi embargók* az adott országgal szemben, és ha igen, akkor mely ágazatokat érintik. A gazdaság működése szempontjából minél fontosabb szektorokat érintik ezek a korlátozások, annál nagyobb lehet hatásuk a technológiai biztonságra. Annál inkább veszélyeztethetik a gazdaság működését és annál inkább lassíthatják annak növekedését azzal, hogy a legújabb technológiáktól esik el a gazdaság a kulcsfontosságú szektorában. Az alacsonyabb színvonalú technológia alkalmazása mindig rontja a versenyképességet, s ezzel kulcsfontosságú iparágban kerül nehéz helyzetbe a világpiacon versenyben az embargóval sújtott ország. Így a gazdasági versenyképesség romlásán keresztül tud komoly diplomáciai nyomást kifejteni a nemzetközi közösség az adott országra. Ezzel az eszközzel élt az Európai Unió is Oroszországgal szemben az orosz–ukrán konfliktus kapcsán.

Az Európai Unió szankciói és Oroszország technológiafüggősége

Kevesebbet lehetett hallani róla, de a Krím-félsziget annektálása kapcsán kitört orosz–ukrán konfliktus kapcsán az Európai Unió Oroszországgal szemben 2014-ben meghozott – egyébként nem túl szigorú – szankcióinak legsúlyosabb tétele az energetikai technológiák kiviteli tilalma volt Oroszország felé.

Ez azért súlyos szankció, mert Oroszország már régóta küzdött azzal, hogy nagyon jelentős volt a technológiai függősége a nyugati cégektől. Az orosz gazdaság ebben az időszakban sem mélytengeri, sem sarkvidéki, sem egyéb nehezítő körülményekkel terhelt környezetben nem volt képes saját technológiával olaj- vagy földgázkút fúrására. Ehhez minden esetben nyugati cégek tudását kellett igénybe vennie. Az orosz állam már külön programot is indított ezen (valamint a hadiipari) technológiafüggőség csökkentésére, azonban nagyobb sikert a program sokáig nem ért el.

Ezen technológiakereskedelmi szankciók azért is érintették hosszú távon súlyosan Oroszországot, mert technológia hiányában a fő exportbevételét és fő jövedelmét adó energiaszektorban maradhattak el azok a kulcsfontosságú beruházások és fejlesztések, amelyek a termelés jövőbeni szintjének fenntartásához vagy növeléséhez lennének szükségesek. Kérdés, hogy máshonnan (például Távol-Kelet) vagy kerülő úton képes volt-e hozzájutni az ország ezekhez a kulcsfontosságú technológiákhoz.

Az eset ráadásul arra is rámutat, hogy az olaj- és földgázkitermelés legnagyobb haszonélvezői nem feltétlenül maguk a kitermelő cégek, hanem azok, akik valamilyen speciális tudással vagy technológiával rendelkeznek. Ugyanis ők azok, akik – normál működési időszakban – szinte bármekkora árat kérhetnek tudásuk áruba bocsátásáért.

Az ipari balesetek gyakorisága a technológiai biztonság műszaki oldalát jellemzi, azaz azt, hogy milyen gyakran, milyen valószínűséggel fordulnak elő természeti környezetet és/vagy emberi egészséget veszélyeztető események a termelési, szolgáltatási folyamatok során. Az esetek számát természetesen a gazdaság méretéhez, az üzemek számához kell viszonyítani. Minél kisebb az érték, annál

biztonságosabbnak tekinthető az adott gazdaságban alkalmazott technológiák színvonala. Természetesen az eseményeket, a baleseteket hatásuk súlyossága alapján osztályozni kell, és a biztonsági szintet ezen osztályok alapján kell vizsgálni. Hiszen három-négy jelentéktlenebb tüzeset sem hasonlítható össze mondjuk egy vegyi üzemben vagy egy nukleáris reaktorban történt szivárgással, robbanással.

Műszaki biztonság: a kínai gazdasági növekedés sötét oldala

A kínai gazdaság erőltetett növekedésének egyik árnyoldala a technológiai biztonság alacsony műszaki szintje. Rendszeresen olvasni kisebb-nagyobb üzemi balesetekről, bányaszerencsétlenségekről. 2015 augusztusában a brutális erejű tiencsini raktárrobbanás lett igazán világhírű (amely kapcsán szokás szerint kiderült, hogy még a nagyon laza kínai biztonsági szabályokat is rengeteg módon megszegték), de azóta is számtalan erőműrobbanásról, bányarobbanásról, raktártűzről (mind-mind tucatnyi emberi áldozattal) halhattunk.

A kínai technológiai biztonság nagyon alacsony szintje azonban az ipari balesetek és az emberi áldozatok mellett a természet tönkretételében is megnyilvánul. A természeti környezet alacsony színvonaláról a nagy távolság ellenére is sokat hallhatunk. Szmog és lélegezhetetlen levegő a nagyvárosokban, arzénnal és nehézfémekkel szennyezett talaj, vegyi anyagokkal szennyezett folyók. Legendássá vált az az eset, amikor a hétvégén tűz ütött ki az egyik gyárban, és órákig nem vették észre, mert eleve annyira füstös a levegő, hogy az üzemi tűz nem volt feltűnő. De arról már kevesebb információnk van, hogy Nyugat-Kína ritka természeti értékeiben mekkora kárt tett a gazdasági növekedés fokozása érdekében végzett iparosítás.

Bár az utóbbi időben a helyzet tarthatatlanságát látva – valamint a zöldtechnológiákban rejlő gazdasági előnyöket is szem előtt tartva – a kommunista párt fokozta a környezet megóvása érdekében tett intézkedéseket. Az ország példája jól mutatja, hogy a GDP-növekedés egyáltalán nem egyenlő az életszínvonal- és életminőség javulásával. Hiába a jó gazdasági mutató, ha az életminőség közben romlik.

ÉRTÉKESÍTÉSI BIZTONSÁG

Az értékesítési biztonság tartalma és a potenciális kockázatok elemzése

12. ábra: Az értékesítési biztonság tartalma

Forrás: a szerző szerkesztése

A gazdaság működésének és jövedelemteremtő képességének fenntartásához szükség van nemcsak az eddig tárgyalt termelő-/szolgáltatófolyamatok működőképességének biztosítottására, hanem az értékesítési képesség meglétére is. Hiszen hiába képesek a vállalatok termékeket előállítani, amennyiben nem tudják azokat értékesíteni, akkor ugyanúgy nem keletkezik jövedelem a gazdaságban, mint ha az előállítási képesség hiányozna az eddigi alrendszereknél felsorolt valamilyen oknál fogva. Éppen ezért az értékesítési biztonság is a gazdasági biztonság egyik alrendszere, és azt jelenti, hogy a nemzetgazdaságban jelen lévő vállalatok képesek a hazai vagy külföldi piacon jóságaikat értékesíteni, és így finanszírozni saját tevékenységüket, valamint jövedelemhez juttatni a nemzetgazdaság szereplőit, a társadalom tagjait.

Annak, hogy a vállalatok nem képesek értékesíteni az előállított jóságokat, a következő okai lehetnek:

- rossz versenyképesség (versenyképtelenség);
- gazdasági (kereskedelmi) szankciók alkalmazása az országgal szemben;
- kereskedelempolitikai eszközök alkalmazása az ország termékeivel/ szolgáltatásaival szemben;
- a kereskedelmi kapcsolatok hiánya;
- az infrastruktúra fejletlensége;
- az ország környezetében lévő konfliktusok;

- az exportértékesítés egyéb nehézségei.

Láthatóan sokkal könnyebben jelentkezhetnek az értékesítési nehézségek külső piacon történő exportértékesítés esetén. Amennyiben a nemzetgazdaság cégeinek már saját, belső piacaikon is nehézséget okoz az értékesítés, annak hátterében biztos, hogy *versenyképességi problémák* állnak. A versenyképesség kérdését, annak tényezőit a növekedési biztonság vizsgálja, hiszen ez a hosszú távú gazdasági és társadalmi fejlődés alapja. Ezért ezt nagyon egyszerűen most úgy foglalkoztatjuk össze, hogy az értékesítési biztonság a versenyképesség oldaláról akkor magas szintű, ha az adott gazdaságban működő vállalatok nagyon magas színvonalon és/vagy nagyon olcsón képesek termelni, szolgáltatni. Ilyen formában az értékesítési biztonság nagyon szoros összefüggésben van a technológiai biztonsággal, mivel a magas színvonalú termeléshez (valamint az olcsó termeléshez is, amennyiben nem a munkabérek leszorításával akarjuk azt elérni) magas színvonalú technológiára van szükség. De természetesen összefüggésben van a munkaerőpiaci biztonsággal is, hiszen magas színvonalú termelés csak magasan képzett munkaerő rendelkezésre állása esetén képzelhető el.

Ha a gazdasági, társadalmi és ökológiai tényezők közül adódóan az ország versenyképessége alacsony, akkor a cégeknek nehézségei akadnak az értékesítéssel. Nem lesznek képesek eladni termékeiket, hiszen azok nem elég jók és/vagy nem elég olcsók. Így az ország nem lesz vonzó célpont telephely választásakor. Romló versenyképesség esetén ezért a transznacionális vállalatok helyi leányvállalataikat fokozatosan megszüntetik, a helyi nagyvállalatok tevékenységük/termelésük egyre nagyobb hányadát viszik külföldre, a helyi kkv-szektor pedig egyre inkább elsorvad, egyik oldalról a megrendelések hiányában (a nagyvállalati vevők elköltözése), másrésztől a külföldről, versenyképesebb gazdaságokból érkező jobb és/vagy olcsóbb import következtében. (A háztartások is inkább olcsóbb külföldi termékek megvásárlására fordítják jövedelmüket.) Mindezek következményeként rengeteg munkahely szűnik meg, s az állam bevételei folyamatosan csökkennek. Ezzel szemben a másik oldalon szociális kiadásai folyamatosan nőnek. Egyre kevesebb jut közszolgáltatásokra és a jóléti funkciók fenntartására. És ami az ördögi körhöz vezet: egyre kevesebb

forrás jut (mind az állami, mind a magánszektorban) a versenyképesség hosszú távú tényezőinek fejlesztésére.

A versenyképesség szempontjából nagyon fontos a nemzetgazdaság vállalatainak rugalmassága: az ár- és a termék rugalmasságuk. Az ár rugalmasság azt jelenti, hogy az adott szektor vállalatai mennyire képesek a termelési hatékonyságukat a világpiaci hatékonysághoz közelíteni, vagyis amikor a világpiacra valamilyen oknál fogva csökken a termék ára, akkor képesek-e ők is lejjebb szorítani áraikat, adott esetben például a költségek lefaragásával. A termék rugalmasság azt jelenti, hogy amennyiben – a belső vagy/és a világpiacra – módosulnak a fogyasztói igények, mennyire képesek a nemzetgazdaság egyes szektorai termék- és szolgáltatáspalettáikat a módosuláshoz hozzáigazítani. Mind a két rugalmasság döntő fontosságú az értékesítés szempontjából, és hosszú távon csak azok a szektorok és vállalatok – és ezen keresztül azok az országok – lehetnek sikeresek, amelyek rendelkeznek ezekkel a képességekkel. (És itt kell megjegyezni azt a törvényszerűséget, hogy a rugalmasság döntően az alkalmazott technológia színvonalától függ, ezért itt az értékesítési biztonság szempontjából megint csak nagyon fontos szerepe van a technológiai biztonság és a munkaerőpiaci biztonság magas szintjének.)

Ahogy a korábban leírt ellátásbiztonság, úgy az értékesítési biztonság kapcsán is jelentős problémákkal járhat, ha *gazdasági szankciókat* vetnek ki az ország ellen. Ez esetben a szankciókban részt vevő országok nem vehetik meg az adott, szankcióval sújtott országban készült termékeket, így ezen piacoktól esznek a vállalatok, azok irányába nem tudnak értékesíteni. A következmények súlyossága a következőktől függ: mennyi ország vesz részt a szankciókban, mennyire fontos kereskedelmi partnerek ezek, mennyire szélesen alkalmazott a szankció, azaz mennyi ágazat termékeire vonatkozik, illetve mennyire lehet baráti vagy semleges országokon keresztül megkerülni a szankciókat. Minél több ország vesz részt a meghozott szankciókban, illetve az ország számára minél fontosabb kereskedelmi partnerek a részt vevő és bojkottáló országok, annál súlyosabb károk érik az értékesítési biztonságot. Valamint minél több ágazatot érint a bojkott, annál több ágazatban csökkennek az értékesítési lehetőségek, így annál nagyobbak lesznek a nemzetgazdasági teljesítményben

és jövedelemben bekövetkező hatások. A szankcióval sújtott ország vállalatai gyakran megpróbálják kijátszani a korlátozásokat azáltal, hogy a világpiacon megpróbálják eltitkolni az általuk gyártott termékek származási helyét. Ezt úgy tudják megcsinálni, hogy a szankcióban részt nem vevő baráti vagy semleges országokba exportálják termékeiket, ott pedig átcsomagolják, úgy feltüntetve, mintha az ottani ország gazdasága állította volna elő azokat. (Esetleg valami extra műveletet, folyamatot elvégeznek a termékkel kapcsolatban, ezzel igazolva, hogy már ott készült a termék.) Így a termék már értékesíthetővé válik a szankciót alkalmazó országok piacain. Minél sikeresebben tudja ezt a közbeiktatott álcázó folyamatot alkalmazni a szankcióval sújtott ország, annál kisebbek lesznek annak negatív gazdasági hatásai. (Ezzel persze a közbeiktatott gazdaságok járnak igazán jól, hiszen olyan extrabevétélhez jutnak, amely amúgy nem náluk keletkezett volna.)

Egy ország vállalatai azért is elveszíthetik piacaikat, mert egy vagy több fontos exportcélország saját vállalatai védelmében *kereskedelepitolitikai eszközöket* vezet be, s így nehezíti a külföldi termékek bejutását saját piacára. Ezen kereskedelepitolitikai eszközöknek három nagy csoportja van: kereskedelmi, adminisztratív és pénzügyi eszközök. A kereskedelmi eszközök közé tartozik többek között a vám, a kvóta, a kötelező inputrészarány bevezetése vagy az állami vásárláskor a hazai beszállítók preferálása. Az adminisztratív eszközök közé tartoznak a különböző minőségi, környezetvédelmi, fogyasztóvédelmi, szállításbiztonsági stb. előírások, minőségbiztosítási garanciák. A pénzügyi eszközök közé tartozik a hazai termelők ár- vagy exporttámogatása vagy a hazai valuta leértékelése, amelytől a külföldi termékek drágábbá válnak a hazai piacon. Ezek az eszközök mind megnehezíthetik egy másik ország piacára történő bejutást. Minél fontosabb ez a piac a másik ország termelői számára, annál komolyabbak lehetnek ott az értékesítési biztonsággal kapcsolatos kockázatok.

Megint csak azt mondhatjuk, hogy minél rugalmasabbak a vállalatok, annál jobban tudnak reagálni a kereskedelepitolitikai eszközök okozta értékesítési nehézségekre. Árcsökkenéssel képesek lehetnek ellensúlyozni a vám, illetve a valutaleértékelés árnövelő vagy a helyi vállalatok ártámogatásából adódó árverseny generáló hatását. Technológiafejlesztéssel képesek lehetnek

teljesíteni a különböző adminisztratív előírásokat, vagy akár találhatnak új piacokat termékeik számára. Esetleg megkerülhetik úgy a kereskedelmi korlátokat, hogy a termék helyett a termelést viszik be a kereskedelmi eszközöket alkalmazó országba. Ilyenkor leányvállalatot hoznak létre az adott országban. A főbb alkatrészeket otthon legyártják, majd azokat exportálják a célországba, ahol összeszerelik a készterméket. Az összetevőkre, alkatrészekre általában nincsen kivette kereskedelmi korlátozás, így azokat könnyen bejuttathatják, a kereskedelmi korlátozás sújtotta késztermék pedig már a célországban készül el, így arra a korlátozás nem vonatkozik. Ehhez persze jelentős tőkével kell rendelkeznie a vállalatnak, és azért ez mindenképpen káros az anyaország számára, hiszen a termelési folyamat egy része (vagy akár egésze) a másik, célországba kerül át, és ott termel jövedelmet. De még mindig kevésbé rossz, mint teljesen elveszíteni egy fontos célpiacot.

Az amerikai transznacionális vállalatok esete az orosz kereskedelempolitikával

Oroszország szereti kereskedelempolitikai védelemben részesíteni alacsony versenyképességű vállalatait, hogy azok így felvehessék a versenyt a saját piacon a külföldről érkező importtal szemben. Különösen igaz ez a stratégiai fontosságúnak nyilvánított ágazatok esetében. Ilyen például a járműgyártás és a mezőgazdaságigép-gyártás is. Oroszország azonban akkora piacnak számít, hogy elvesztése nagy kiesés lenne a transznacionális vállalatok részére. Ezért több ilyen vállalat is inkább azt vállalta, hogy a gyártást viszi el Oroszországba, csak hogy értékesíteni tudja a termékeit az orosz piacon. (Ezt az orosz gazdaságpolitika is támogatja, hiszen így külföldi tőke, technológia és munkahely érkezik az országba.)

Így tett többek között a General Motors és a John Deere is. Előbbi a japán óriások mellett 2008-ban az elsők között érkezett az autógyártók közül Oroszországba, és nyitott üzemet Szentpéterváron, míg utóbbi 2010-ben kezdte meg helyi termelését Moszkvától délre. Végül egyik projekt sem lett a sikeres üzleti tervek tankönyvi példája, és igazából csak szenvedést hozott az évek

során. Oroszország abszolút híján volt (és még mindig az) megfelelő minőséget produkálni képes beszállítókból, valamint folyamatos hiány állt fenn képzett munkavállalókból is, így az üzemek nem tudtak tartósan nyereséges üzemvitelt folytatni. Annak ellenére sem, hogy ezekre a hiányokra készültek a cégek, és az üzemekben igazából csak – más nemzetgazdaságokban előállított – főbb alkotóelemek összeszerelését végezték. (Szinte az összes autógyár Szentpétervár környékére települt, aminek az volt az egyik oka, hogy így a balti-tengeri kikötőn keresztül könnyedén a gyárig szállíthatták a már majdnem teljesen kész autót, amelyen már csak a végső összeszerelési fázist kellett elvégezni.) Ráadásul azok a piaci prognózisok sem teljesültek, amelyek 2015 körül évi négymillió személygépkocsi oroszországi értékesíthetőségét jósolták.

Végül a GM a tervezett további bővítés helyett 2015-ben bezárta szentpétervári gyárát. Igazából a transznacionális autógyártók rájöttek, hogy érdemesebb azt a stratégiát követniük, hogy vegyes vállalatot hoznak létre helyi autógyártó cégekkel. Így meglesznek nekik azok a kereskedelmi kapcsolatok, amelyeken keresztül az országban könnyebben értékesíthetik máshol előállított saját márkás autóikat. Míg a vegyesvállalattal eltérő, külön az orosz piacra tervezett és gyártott, orosz márkájú gépkocsikat gyártanak helyben, amelyek esetében nem jelent akkora presztízavesztést a rossz beszállító vagy a képzetlen munkaerő következtében fellépő gyártási hiba. Hiszen így az orosz márkanév alatt keletkezik a hiba, és nem a globálisan ismert márkával ellátott gépkocsiban.

A John Deere még az orosz–ukrán háborúig fenntartotta a termelést a moszkvai üzemében. Igazából ez a cég is csak az Iowában elállított főbb komponensek összeszerelését végezte itt. A képzett munkaerőben jelentkező hiány miatt azonban ehhez is gyakran külföldi üzeméből hozott át ideiglenes jelleggel munkásokat. Még így is megérte számára az orosz piac nagysága és a kevés külföldi konkurens jelenléte miatt.

A két példából azonban látható az is, hogy egyáltalán nem olyan könnyű az értékesítést fenntartani a kereskedelempolitikai korlátok bevezetése után úgy, hogy a gyártást telepítjük a célországba.

Az előző két okból könnyen megérthetővé válik, hogy *a kereskedelmi kapcsolatok hiánya* úgy önmagában, minden egyéb tényezőtől függetlenül is komoly akadálya lehet az értékesítésnek. Az exportértékesítési lehetőség általában nem egyik pillanatról a másikra születik, nem a vállalatok ölébe hullik, hanem keményen meg kell dolgozni érte. Ha nem rendelkezünk kapcsolatokkal az adott országban, nem ismerjük a helyi viszonyokat, a helyi igényeket, a helyi piaci szereplőket, szokásokat és eljárásokat, akkor nemigen lesz lehetőségünk exportálásra. Ezért nagyon fontosak azok a már meglévő – állami vagy privát – kereskedelmi kapcsolatok, amelyek révén a többi vállalat is eljuthat az adott országba, az adott ország piaci szereplőihöz. Ráadásul minél erősebbek ezek a kapcsolatok, annál kevésbé valószínű, hogy az adott ország kereskedelempolitikai korlátozásokat vezet be vállalatainkkal szemben, vagy részt vesz az országgal szembeni gazdasági bojkottban. (Hiszen szoros kapcsolatok esetén saját gazdasági szereplői fognak ezek ellen lobbizni az államnál.)

Az exportértékesítés korlátja lehet az is, hogy egyszerűen olyan *alacsony a helyi infrastruktúra fejlettsége*, hogy megnehezíti vagy lehetetlenné teszi az előállított javak kijuttatását az országból a regionális vagy világpiacra. Ez természetesen igazán csak alacsony fejlettségű országokban fordul elő. A tömegáru szállítására alkalmas vasútvonalak hiánya vagy elégtelensége, a ritka, fejletlen vagy túlszűfolt közúthálózat, a vízi elérhetőség hiánya vagy megoldatlansága mind-mind akadálya vagy nehezítő, lassító és ezáltal drágító tényezője lehet az értékesítésnek – különösen ha az ország határain túlra szeretnénk eljuttatni a terméket.

Az exportértékesítésnek az is akadálya lehet, ha *az ország rossz politikai viszonyban van azokkal a szomszédos országokkal, amelyekben keresztül infrastrukturálisan eljuthat a világpiacra*. Vagy *a szomszédos országokban olyan konfliktusok dúlnak, amelyek fizikai akadályként tornyosulnak az ország és a világpiac közé*, elszigetelvéen az ország vállalatait attól. Előbbire jó példa Etiópia, míg utóbbi nehézség fennáll több tengeri kapcsolattal nem rendelkező afrikai ország esetében is.

Etiópia esete Eritreával és a világpiaccal

A világpiacra való kijutás földrajzi nehézségeire jó példa Etiópia és Eritrea esete. Eritrea 1993-ban, több évtizednyi polgárháború után vált függetlenné Etiópiától, kiszakítva annak északkeleti területét és a teljes tengerparti sávját. A konfliktus azonban nem jutott nyugvópontra, többször is újra fellángolt, és a két ország azóta is területi vitában áll egymással. Így a diplomáciai és gazdasági kapcsolatai a két félnek mélyponton vannak. Ezt Etiópia kereskedelmében is jól látni. Ugyanis Etiópia főbb exporttermékeinek (mint a kávé, az olajos magvak, az élő állatok, a bőrtermékek) legfontosabb piaca az Európai Unió, Kína, az USA és az Arab-félsziget államai. Ezek eléréséhez viszont tengeri szállításra van szükség, Eritrea függetlenné válásával azonban az összes kikötőjét elvesztette az ország. Ráadásul a rossz politikai kapcsolatok miatt ezek nem is igazán elérhetők számára. Ez nagy nehézségeket okoz az etióp cégeknek a világpiac elérésében. Igazából egyetlen kis köldökzsinórként Dzsibuti kikötője az, amin keresztül az etióp termékek nagy tömegben eljuthatnak a világpiacra. Így Dzsibuti városának kikötője, valamint az azt Etiópiával összekötő közlekedési hálózat az a kritikus infrastruktúra, amelynek elérhetősége, áteresztőképessége és működése meghatározza Etiópia értékesítési biztonságát.

Az ukrán gabona hosszú útja a háború során

A híresen jó termőtalajának köszönhetően Ukrajna a világ legnagyobb gabonaexportőr országai közé tartozik. Legjelentősebb vásárlói észak-afrikai és közel-keleti országok, ahová vízi úton jut el az áru.

Azonban a 2022-es orosz–ukrán háborúban Oroszország elfoglalta, lerombolta, illetve blokád alá vette Ukrajna kikötőit, így elérhetetlenné váltak az értékesítés céljára. Kerülő utas alternatívaként szóba jöhettek más európai kikötők – például a romániai Konstanca –, azonban a megoldás közel sem volt ilyen egyszerű.

Mint köztudott, a volt Szovjetunió (beleértve Ukrajnát is) területén más a vasúti nyomtáv, mint Európában. Így az ukrán búza Európai Unión keresztüli exportja vasúti nyomtáváltást igényelt, ami több szempontból is problémás volt. A nyomtáváltás két alapvető módja ugyanis a vagonok kerékpárjainak

kicserélése, illetve az átrakodás. Mivel cserélhető kerékpárokkal rendelkező gabonaszállító vagonok nemigen álltak rendelkezésre, csak az átrakodás jöhetett volna szóba. Ilyen mennyiségű gabona átrakodására alkalmas infrastruktúra azonban semelyik határszakaszon nem állt rendelkezésre, és egyik vasúttársaság sem rendelkezett ehhez méretezett vasútikocsi-állománnyal (vasútikocsi-flottával) sem. Ugyanis ilyen mértékű kapacitásra korábban nem volt szükség.

Ráadásul senki nem szándékozott sem az átrakodó, sem a gördülő infrastruktúra fejlesztésébe nagyobb összegeket investálni (és ezzel megoldani az ukrán export problémáját), hiszen egy ilyen mértékű beruházásnak évtizedes lehet a megtérülése, miközben mindenki úgy számolt, hogy ha véget ér a háború (és az bármikor véget érhet), akkor az élet visszatér a normál kerékvágásba, és az ukrán gabonaexport újra az ukrán kikötőkön keresztül jut majd el a célországokba. Ez esetben viszont soha nem térülnének meg az európai infrastrukturális beruházások.

Látható tehát, hogy szisztematikus lépésekkel Oroszországnak sikerült blokkolnia Ukrajna gabonaexportját, és fontos csapást mérnie az ország bevételeire, amelyek pedig rendkívül fontosak lettek volna az ország működőképességének és katonai erejének fenntartásához.

Végül az *exportértékesítésnek egyéb nehézségei* is adódhatnak. Például megváltozik a fogyasztók ízlése, és már nem kell nekik gazdaságunk fő terméke. Vagy a fogyasztók jövedelme csökken, és az elsők között a mi gazdaságunk termékeiről mondanak le, mert az áll leghátul a fogyasztói preferenciarendszerükben. Esetleg előfordulhat, hogy valami oknál fogva az exportpiacokon társadalmi elégedetlenség alakul ki nemzetgazdaságilag fontos vállalatunkkal vagy vállalatainkkal szemben, s ez civil kezdeményezésként vásárlói bojkottban nyilvánul meg. (Például alacsonynak tartják a vállalat társadalmi felelősségvállalását, vagy túlzottnak környezetkárosító tevékenységét stb.) Amennyiben ezen vállalat vagy vállalatok jelentős részaránnyal rendelkeznek az exporton belül, úgy ezen társadalmi elégedetlenség és bojkott kihat majd a foglalkoztatásra és a nemzetgazdaság egészére. Szintén problémákat okozhat a világpiacon, ha új, korábban

nem létező, versenyképes konkurenciája jelenik meg a termékeinknek. Így járt például Brazília a nyersgumipiacon.

Brazília: a gumifatermelés tündöklése és bukása

Miután Charles Goodyear az 1840-es években kidolgozta a vulkanizálás módszerét, és megjelent a modern értelemben vett gumi, Brazília amazóniai ősvadonja értékes befektetési célpont lett. Ez volt ugyanis őshazája s egyetlen előfordulási helye a gumifának, amelynek hancsából csöpögő szirupos nedve, a latex lett a gumigyártás alapanyaga. Különösen nagy konjunktúra alakult ki az autógyártás forradalma után. Óriási befektetések után óriási ültetvények és feldolgozók alakultak ki az Amazonas medencéjében. Így született meg a térség fővárosa is, Manaus, palotákkal, operaházzal, mérhetetlen luxussal s rengeteg munkahellyel. Brazília erősen védte monopol helyzetét, és tiltotta a gumifa kivitelét az országból. Végül Henry Alexander Wickhamnak sikerült 70 ezer gumifamagot Londonba csempésznie, s így lehetővé vált annak meghonosításával kísérletezni a brit gyarmatbirodalom különböző részein. Afrika egyes területei mellett Délkelet-Ázsia kiemelten alkalmas területnek minősült, és pár évtized alatt több millió gumifát ültettek ott. 35 év kellett ennek termőre fordulásához, de az 1910-es évekre már Délkelet-Ázsia uralta a világ latexpiacát. Ezt segítette az is, hogy ott nem található meg a gumifa ősellensége, a levélrozsdá, és emellett az európai gyarmati hatalmak a brazilnál magasabb hatékonyságú telepítési és termesztési módszerekre álltak át (MANN 2016).

Brazília addig busásan jövedelmező gumiipara összeomlott. Az ültetvények megszűntek, rengetegen veszítették el a munkájukat. Manaus megszűnt virágzó városnak lenni, és visszasüllyedt fáradt esőerdei várossá. Ami valószínűleg a természet és a bolygó szempontjából nagyon jó, de Brazília gazdasági biztonsága megsínylette. Ma a világtermelésből mindössze 3%-ot ad Dél-Amerika, 5%-ot Afrika, a többit mind Délkelet-Ázsia állítja elő, ahol sok területen ez a vidéki lakosság fő jövedelemforrása. Kérdés, hogy mi történik akkor, ha valamilyen formában – és ez a globalizációban egyre esélyesebb – a levélrozsdá megjelenik ezen a területen is.

Olyan problémák is fokozhatják az értékesítési problémákat, mint hogy valamilyen oknál fogva a vevők nem érkeznek meg az adott országba. Például a turisták elmaradása nagy bevételkiesést okozhat. A turizmus érzékeny dolog, nagyon rapszodikusán tud alkalmazkodni a világpiaci vagy helyi eseményekhez. Éppen ezért rengeteg esemény kiválthatja a turizmus bevételeinek kiesését (LI-YIN-SHI 2018).

Az értékesítési biztonsági kockázatok erősödése: a turizmus bevételeinek kiesése

Mivel rengeteg turisztikai célpont található világszerte, ezért a turizmus mértéke és az abból fakadó bevételek értéke nagyon gyorsan reagál a világpolitikai vagy helyi eseményekre. Néhány példa az elmúlt évekből a turizmus bevételeinek gyors visszaesésére:

- Görögország: előbb a gazdasági válság okozta társadalmi elégedetlenség (erőszakos tüntetések stb.), majd a tömeges menekülthullám megjelenése egyes turisták által közkedvelt területeken (például Lesbosz szigetén) csökkentette az országba érkező turisták számát.
- Észak-afrikai országok (Egyiptom, Tunézia, Líbia): a terror- vagy egyéb, a fennálló államhatalmat megdönteni szándékozó csoportoknak régóta alkalmazott fegyvere, hogy az ország gazdaságának destabilizálásával akarják a regnáló hatalmat gyengíteni. Ehhez jó lehetőség a turisták elriasztása és a turizmusból származó jövedelem megszüntetése. Egyiptomban ez – inkább kevesebb, mint több sikerrel – régóta alkalmazott eszköze volt a helyi fundamentalista muszlim (például Muszlim Testvériség vagy a szalafista csoportok) szervezeteknek, azonban az ISIS megjelenése új szintre emelte ezt a taktikát. Az Iszlám Állam deklaráltan ilyen céllal hajtott végre robbantást Tunéziában is, illetve a nem Magreb-országnak számító Törökországban is.
- Kenya: az afrikai szafarik legkedveltebb célpontországában a fenti céllal hajtott végre több merényletet is – többek között a turisták által látogatott

tengerpartokon, illetve bevásárlóközpontokban – a szélsőséges szomáliai Al-Shabaab iszlamista csoport, ezzel bosszút állva Kenya szomáliai beavatkozásáért.

- Nepál: az ország gazdasága nagyon jelentősen függ a Himalája különböző csúcsait meghódítani vágyó hegymászócsoportok helyi kiadásaitól. Ezért volt nagy veszteség az ország számára, hogy szinte a teljes 2014-es mászószezon kimaradt a munkájukért meg nem fizetett serpák általános sztrájkjából adódóan, majd 2015-ben a teljes szezon törlődött a nagyon súlyos károkat okozó földrengés következményeként. A két év bevétele nagyon hiányzott a nepáli gazdaságból, különösen úgy, hogy a földrengés utáni helyreállítás jelentős költségeket emésztett fel.
- Nyugat-afrikai országok: a 2013 és 2016 között tomboló Ebola-járvány szinte teljesen megszüntette a Nyugat-Afrikába irányuló turizmust, pedig a megelőző időszakban ez egyre fontosabb bevételi forrásává vált ezen elmaradott országoknak.

Az eddigieket összefoglalva jól látható, hogy *az értékesítési biztonság szempontjából az az előnyös, ha minél diverzifikáltabb a gazdaság, valamint az export szerkezete, minél diverzifikáltabb az export iránya*. Minél többféle ágazatban minél többféle terméket és szolgáltatást képes versenyképesen előállítani a gazdaság, és földrajzilag minél több irányba exportálja azokat, annál kisebb a lehetősége, hogy bármely, az előbbieken felsorolt tényező súlyos értékesítési problémákat okozzon. Ebben az esetben ugyanis nem függ egyetlen szektor vagy termék értékesítésétől a gazdaság teljesítménye. És ugyanígy az nem függ egyetlen vagy szűk csoportnyi exportpiactól, az oda történő bejutás és értékesítés fenntartásától sem. Diverzifikált, versenyképes, sok kereskedelmi kapcsolattal rendelkező országot ritkán ér értékesítési probléma. Míg *a monokulturális, egyetlen vagy kevés exportképes ágazattal rendelkező gazdaságban mindigen nagyon magasak az értékesítési biztonsági kockázatok*.

Oroszország: embargó, olajárcsökkenés, szankciómegkerülés

Oroszország példája jól mutatja, hogy miért hordoz magában nagy kockázatot a túlságosan homogén exportszerkezet.

Az ország exportbevételeinek döntő hányadát energiahordozók és nyersanyagok, valamint mezőgazdasági termékek értékesítése adja. Az Oroszország és Ukrajna közötti krími konfliktus következtében 2014-ben az Európai Unió szankciókat vezetett be az Oroszországi Föderációval szemben. Bár ezeket egyáltalán nem lehetett súlyosnak tekinteni (ellentétben a későbbi, 2022-ben meghozottakkal), és nem is érintette a legfontosabb exportterméket, az energiahordozók eladhatóságát, mégis gyorsan meglátszott az orosz gazdasági teljesítményen. Főleg azért, mert ezzel párhuzamosan a kőolaj világpiaci ára 50 dolláros szint alá süllyedt, így az exportbevételek ebben a szektorban is megcsappantak. Kiderült, hogy az orosz gazdaságnak nincsen más exportképes szektora, eladható terméke. A nemzetközi tőke egy része elhagyta Oroszországot, a fizetési mérleg negatívvá vált, s az orosz fizetőeszköz, a rubel erősen leértékelődött. Az ország költségvetését többször át kellett tervezni, s erős megszorító intézkedéseket kellett meghozni. Ezen kiadáscsökkentő és bevételnövelő intézkedéseknek, valamint a jegybank jelentős devizatartalékának köszönhetően sikerült stabilizálni a helyzetet viszonylag durva gazdasági visszaesés nélkül. A 2012-es 3,5%-os növekedésről 2015-re „mindössze” –3,7%-os csökkenésre változott a mutató. (Ami persze nagyon jelentős visszaesés, de a gazdaságra nehezedő nyomás mértékéhez képest nem olyan nagy.)

A helyzeten Oroszország szempontjából az javított, hogy a szankciókkal sújtott ágazatokból több baráti országon keresztül sikerült eljuttatnia termékeit a fő exportpiacnak számító EU-tagállamokba. Szerbiában, Belaruszban, Kazahsztánban az orosz termékeket helyi csomagolással látták el, és így mint saját terméket értékesítették a nemzetközi piacon. Ezzel sikerült kikerülni a szankciókat, és többé-kevésbé fenntartani az értékesítési képességet.

Azonban jól látható, hogy az értékesítési biztonság szempontjából mindig veszélyes a diverzifikálatlan gazdaság. Viszont a jó politikai és kereskedelmi kapcsolatok segítenek a nehéz gazdasági időszakok átvészelésében.

Az értékesítési biztonság tartalmát megismerve könnyen megérthetővé vált, hogy *az értékesítési biztonság szintje nagymértékben befolyásolja a finanszírozási biztonságot, és azon keresztül az ellátásbiztonságot*. Hiszen amennyiben nem sikerül külföldön (is) értékesíteni termékeinket, úgy nem jut exportbevételhez a gazdaság. Exportbevétel híján viszont a fizetési mérleg – a finanszírozási biztonságról szóló fejezetben tárgyalt – egyensúlya borul fel. A fizetési mérleg tartós egyensúlytalansága esetén pedig (valutabevétel és tartalék hiányában) előbb-utóbb az importot nem lesz képes megvásárolni a gazdaság, ami aztán az ellátásbiztonságról szóló fejezetben tárgyalt módon ellátási problémákhoz vezet.

Irán: technológiai biztonság, értékesítési biztonság és az üzemanyag-ellátás helyzete

A legfrissebb felmérések szerint Irán a világ negyedik legnagyobb kőolaj-tartalékjaival rendelkező ország. Kőolaj-kitermelése is folyamatosan a világ első tíz helyezettje között van. Úgy gondolnánk, hogy ha van ország, ahol a petrokémiai termékek ellátási láncának biztonsági szintje magas, akkor az egy ilyen ország.

Azonban ez nem igaz. Irán évtizedeken át benzinhiánnyal küszködött. Ennek oka, hogy hiába nagy kőolaj-kitermelő, annak feldolgozására (finomítására) már nem rendelkezett elég kapacitással, így feldolgozott terméket nemhogy exportálni nem tudott, hanem még behozatalra is szorult. Ami elég furcsán néz ki egy nagy kőolaj-kitermelő esetében, de egyáltalán nem példa nélküli a világban.

A benzinellátási zavarokat okozó finomítókapacitás-hiány hátterében technológiai és tőkeproblémák állnak. Az atomprogramja miatt hosszú ideje technológiakereskedelmi korlátozások alatt álló Irán gazdaságának legtöbb szektora, így feldolgozóipara is megsínylette ezeket a korlátozásokat, és lemaradt a technológiai fejlődésben. A kőolaj-finomítás azonban eléggé technológiai- (és tőke-) igényes tevékenység. Így alacsonyabb színvonalú technológiával rendelkező ország üzemanyag-előállításában (annak működőképességében) magasabb szintű kockázatok keletkeznek.

Irán esetében ezeket a technológiai kockázatokat tetézte, hogy a kereskedelmi szankciók következtében nagyon sokáig eléggé korlátozottan tudta fő exportcikkét, a nyersolajat értékesíteni. Így nem igazán jutott finanszírozási forrásokhoz, amelyek pedig szükségesek lettek volna további finomítókapacitások kiépítéséhez, valamint azok hiányában az üzemanyag külföldről történő beszerzéséhez.

Irán példájából látható, hogy egyik részről a technológiai biztonság alacsony szintje, másik részről a – finanszírozási biztonság alacsony szintjén keresztül – az értékesítési biztonság alacsony szintje a közvetlen kiváltó oka az üzemanyag-ellátásban keletkező folyamatos ellátási problémáknak. Így kapcsolódnak össze a gazdasági biztonság egyes alrendszerei.

Az értékesítési biztonság mérése

Egy gazdaság értékesítési biztonságának szintjét nehéz vizsgálni, azonban az előző fejezetben leírtakból kiindulva a következő tényezők elemzése lehet erre alkalmas:

- a versenyképességi pozíció változása (a termelékenység százalékos változása/az egységnyi inputköltség százalékos változása);
- az exportfüggőség mértéke;
- vannak-e érvényben az országgal szemben gazdasági szankciók, és ha igen, akkor mennyire széles körű a szankciók alkalmazása (részt vevő országok; sújtott ágazatok, termékek);
- az export ágazati és földrajzi diverzifikáltságának a mértéke;
- világpiacicserearány-változás.

A versenyképességről, annak összetevőiről a növekedésbiztonsági fejezetben sokat írtunk. Amennyiben egy gazdaság esetében a *versenyképességi pozíció* változását mérni akarjuk, akkor a *termelékenység százalékos változását kell összehasonlitanunk az előállításához felhasznált inputok egységének százalékos költségváltozásával* (ARTNER 2011). A termelékenység ugye azt mutatja meg,

hogy egységnyi inputból mennyi output állítható elő, a költség pedig ennek az inputnak az árát jelenti. Ebből logikailag levezethető, hogy amennyiben *a termelékenység, azaz az egységnyi inputból előállított outputért kapott bevétel értéke gyorsabban nő, mint a költség, azaz az inputért kifizetendő összeg, akkor a gazdaság(ban lévő vállalatok) versenyképességi pozíciója javul. Amennyiben a költségek gyorsabban nőnek, mint a termelékenység, akkor egyre drágábban lesznek képesek előállítani egységnyi terméket a vállalatok, és így a versenyképesség és az értékesítési biztonság romlik* (LIPSKÁ–VLNKOVÁ–MACKOVÁ 2005). (Természetesen előfordulhat, hogy a költségszint azért emelkedik, mert szerkezetváltáson megy keresztül a gazdaság, és a nagyobb hozzáadott értékű termékek előállításához magasabb költségigényű inputokra – például jobban képzett munkaerőre, drágább technológiára – van szükség. Azonban ez már középtávon megjelenik a termelékenységi mutatóban is, hiszen a magasabb hozzáadott érték növeli a termelékenység értékét. Így ilyen esetben is igaz lesz a fenti képlet a versenyképességi pozíció változása kapcsán.)

A különböző inputok egységnyi árváltozásának mérését, valamint ezekből olyan mértékű összetett mutatónak a kialakítását, amely hűen tükrözi a termelésben felhasznált részarányukat, nehéz megoldani. Ezért a versenyképességi pozíció mérésekor gyakran élnek azzal a leegyszerűsítéssel, hogy a legnagyobb költséghányadot kitevő munkaerő egységnyi költségének változását hasonlítják össze a termelékenység változásával. Ez közgazdaságilag nem feltétlenül elfogadható, azonban itt, a gazdasági biztonság értékesítési alrendszerének biztonsági szintjének mérésekor – a gyorsan és egyszerűen végrehajtható vizsgálathoz – alkalmazható. Hiszen a mutató közgazdasági elégtelensége mellett is az értékesítési biztonság helyzetének alakulását jól szemlélteti. Mint tette azt az eurózóna létrehozása után a monetáris unió perifériás országai esetében.

Az eurózóna perifériás országainak súlyos versenyképesség-romlása

Az eurózónát eltérő termelékenységű országok hozták létre, és alkotják. Az északi és központi országok jóval magasabb termelékenységi szinttel rendelkeznek, mint a déli, perifériás gazdaságok. Az Európai Unión belüli

szabadkereskedelem következtében az országok nem védhetik alacsonyabb termelékenységgű gazdaságukat kereskedelempolitikai eszközökkel. Így a termelékenységi hátrányt csak költségelőnnyel, azaz alacsonyabb termelési költségzinttel lehet kiegyenlíteni.

Ezt a költségelőnyt az eurózóna létrehozása előtt folyamatos valutaleértékeléssel érték el a déli országok. A valutaleértékelés következtében ugyanis az adott valutában keletkező költségek más valutában átszámolva egyre kisebbé válnak. A folyamatosan leértékelődő valuta viszont inflációt okoz, így ezekben a gazdaságokban gyors volt az árszínvonal-emelkedés üteme. Ezért a munkavállalók és az érdekvédelmi szervezetek hozzászóltak, hogy minden év végén jelentős béremelés kiharcolásával kompenzálják az infláció reálbércsökkentő hatását.

Az eurózóna létrehozása után ezen déli, perifériás tagországok – önálló valuta híján – a valutaleértékelést mint termelési költség-csökkentő eszközt elvesztették. Mivel olcsó tőke- és technológiaforrásokban nem voltak versenyképesek a központi országokhoz képest, a versenyképességük megőrzése csak úgy lett volna lehetséges, ha az egységnyi munkaerőköltségek náluk lassabban nőnek, mint a központi és északi gazdaságokban.

Ennek azonban pontosan az ellenkezője történt. Miközben 1998 és 2008 között az egységnyi munkaerőköltség Németországban összesen 4,4%-kal, Ausztriában 8,1%-kal, Finnországban 18,7%-kal nőtt, addig ugyanez az érték Olaszországban 29,1%-ot, Portugáliában 32,6%-ot, Spanyolországban 33,1%-ot, Görögországban pedig 34,5%-ot tett ki (TAKSÁS 2016).

Ilyen költségnövekedés mellett csak akkor lett volna fenntartható a versenyképességi egyensúly, ha hasonló különbségű ütemben nő a termelékenység a déli gazdaságok javára. Ez azonban nem így történt, a termelékenységben sokkal lassabb volt a felzárkózás üteme, mint a bérekben. Így termelékenységi hátrányuk mellett a déli gazdaságok fokozatosan költséghátrányba is kerültek. Azaz nem elég, hogy nem termeltek olyan jól, mint az északiak, hanem egy idő után még drágábban is termeltek náluk.

A matematikával nem lehet vitatkozni, így ennek következtében súlyosan felborult a versenyképességi egyensúly az eurózónában. A perifériás gazdaságok

termékei egyre eladhatatlanabbá váltak még saját piacaikon is, míg a központi gazdaságok kibocsátása jelentősen felpörgött. Ennek eredménye meglátszik a külkereskedelmi mérlegekben. 1998 és 2008 között az éves portugál külkereskedelmi hiány értéke a 2-szeresére, a görög a 3,5-szeresére, a spanyol pedig több mint 8-szorosára nőtt, miközben az olasz gazdaság külkereskedelmi egyenlege 20 milliárd eurós többletből 20 milliárd eurós hiánnyá változott. Ezzel párhuzamosan Hollandia és Svédország külkereskedelmi többlete több mint 4,5-szeresére, Ausztria többlete 10-szeresére, Németországé pedig közel 13-szorosára nőtt (TAKSÁS 2016)! A felboruló folyó fizetési mérleget egy ideig ellensúlyozta a pénzügyi mérleg ellenkező irányú hatása. Azaz a kereskedelmi többlettel rendelkező központi gazdaságok nyújtotta hitelekkel vásárolták a perifériás országok a központi gazdaságok által előállított termékeket.

2008-ban a pénzügyi-gazdasági világválság kapcsán azonban „eljött az igazság” pillanata. A hitelezés – részben – megszűnt, és ezzel megindult a fizetési mérleg automatikus egyensúlyi irányba történő visszamozdulása. Ez a finanszírozási biztonságnál leírt módon az életszínvonal – néhol drasztikus – visszaesésével jár együtt.

Az exportfüggőség mértéke szintén a legalapvetőbb értékesítési biztonsági mutató. Ez azt mutatja meg, hogy a nemzetgazdaság vállalatainak értékesítési bevétele, jövedelemteremtő képessége milyen mértékben függ a külpiazi értékesítéstől. Úgy számoljuk ki, hogy az export összértékét elosztjuk a nemzetgazdaság összteljesítményével (exportérték/GDP-érték). Minél magasabb a mutató, annál nagyobb mértékben függ a nemzetgazdaság szereplőinek jövedelme az export-értékesítéstől. Márpedig egy külpiacon mindig sokkal nehezebb versenyezni, mint a hazain, ezért kijelenthetjük, hogy egyrészt a nagyobb exportfüggőség magasabb értékesítési kockázatokat takar, másrészt minél nagyobb egy gazdaság exportfüggősége, annál fontosabb a világpiaci versenyképességi versenyben elfoglalt helye is. Azaz annál fontosabb az előző bekezdésben tárgyalt mutató alakulása is.

Az értékesítési biztonság elemzésekor hangsúlyozottan figyelembe kell venni az adott országgal, gazdasággal szemben lévő *kereskedelmi szankciókat, korlátozásokat*. A tárgyalt módon meg kell vizsgálni, hogy mennyi ország

alkalmazza ezeket, milyen fontos kereskedelmi partnerek ezek, illetve mennyi ágazat mennyi termékére vannak kivetve ezek a szankciók, korlátozások. Minél több és minél fontosabb exportpiacot jelentő ország alkalmazza ezeket a korlátozásokat, annál nagyobb kockázatok vannak az értékesítési biztonsági alrendszerben. Különösen ha olyan ágazatok termékeire vonatkoznak, amelyek az adott ország exportszerkezetében és exportbevételeiben fontos szerepet töltenek be. És ennél a pontnál nemcsak a diplomáciai szankciókra kell gondolni, hanem egyéb – például különböző adminisztratív okból, fogyasztóvédelmi, állategészségügyi, környezetvédelmi okokból – bevezetett korlátozásokra is, amelyek megakadályozzák, hogy vállalatok értékesíthesenek fontos exportpiacaikon.

Az előbbi szankciók vagy kereskedelempolitikai eszközök hatásának méréséhez is vizsgálunk kell az export ágazati és földrajzi diverzifikáltságának a mértékét. Ezek nagyon fontos mutatók, hiszen ezek alapján dől el, hogy egy-egy exportpiac kiesése, elérhetetlenné válása vagy versenyképességi okokból történő elvesztése, valamint egy-egy ágazat exportjának lecsökkenése, megszűnése mekkora veszéllyel jár a nemzetgazdaság értékesítési biztonsága, külső jövedelemszerzési lehetősége szempontjából. *Az export földrajzi diverzifikáltságának mutatóját úgy vizsgáljuk, hogy megnézzük, hogy az egyes országoknak mint exportpiacoknak mekkora a részesedése az exportértékesítés összbevételéből. Minél több ország piaca felé értékesítenek vállalataink és minél kiegyenlítettebb az egyes piacok részaránya a bevételen belül, annál alacsonyabbak a kockázatok az értékesítési biztonság kapcsán.* Ebben az esetben gazdaságunk jövedelemtermelő képessége nem függ egy-egy külpiacon elérhetőségtől. Ellenkező esetben, amikor egy-egy külpiacon jelentős hányadot tesz ki az exportértékesítés összjövedelméből, úgy az értékesítésbiztonsági kockázatok magasak, hiszen ezen piac bármilyen okból (versenyképesség, új konkurencia megjelenése, szankciók stb.) történő elvesztése esetén a nemzetgazdaság jövedelemtermelő képessége csökkenni fog. Különösen akkor, ha a gazdaság exportfüggősége is magas. Ilyen magas exportpiac-függőségi helyzetet általában alacsonyan fejlett országok esetében látunk, különösen a volt gyarmatok és volt gyarmattartó országok relációjában. Előbbiek kivitele döntően

utóbbiak piacára irányul, aminek történelmi okai vannak (régre visszanyúló gazdasági, kulturális kapcsolatok stb.). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy exportpiaci diverzifikáció még a legfejlettebb gazdaságok esetében sem túl magas. Ennek egyrészt földrajzi okai vannak, hiszen a szomszédos országokban mindig könnyebb (és olcsóbb) értékesíteni, mint távolikban. Másrészt az előállított javak nagy része a fejlett, jelentős vásárlóerővel rendelkező országokban értékesíthető, egyszerűen azért, mert ott van magas jövedelme, sok pénze a háztartásoknak. Ezért az USA és az EU piaca minden egyes ország exportszerkezetében kiemelkedő szerepet foglal el.

Az export ágazati diverzifikáltságának mutatóját is vizsgálni kell. Itt azt nézzük meg, hogy az egyes gazdasági ágazatoknak, ágaknak vagy szakágaknak mekkora a részesedése az exportértékesítés összbevételén belül. Szokták úgy is mérni a diverzifikációt, hogy megnézik, hogy a tíz legnagyobb értékben exportált termékcsoport részesedése mekkora a teljes exportrészesedésen belül. Minél kisebb, annál jobb, mert annál diverzifikáltabb az exportszerkezet. Ugyanis minél több ágazat van jelen az exportértékesítésben és minél kiegyenlítettebb a szerepük a bevételen belül, annál kisebbek az adott országban az értékesítés biztonsági kockázatok. Ugyanis ilyen esetben egy-egy ágazat kiesése nem jelent súlyos problémát az exportjövedelem megszerzése kapcsán. Azonban abban az esetben, amikor egy-egy ágazat vagy ág, még rosszabb esetben egy-egy termék vagy termékcsoport adja az exportbevétel kiemelkedő hányadát, úgy az adott ország esetében az értékesítésbiztonsági kockázatok magasak, mivel ha akármilyen probléma megakadályozza vagy megnehezíti ennek az ágazatnak (vagy terméknek) a világpiaci értékesítését, úgy azt az egész nemzetgazdaság és az egész ország súlyosan meg fogja sínyleni. (Jó példa erre a hasonló fejlettségű BRICS-országok eltérő pályája a 2008-as válság után.) Sőt, a problémákhoz az sem szükséges, hogy valami akadály keletkezzen az értékesítésben. Elég, ha ennek a termékcsoportnak a világpiaci ára lecsökken. Ebben az esetben az értékesítés mennyiségének fenntartása esetén is jelentősen csökkeni fog az exportbevétel, ami szintén a gazdasági biztonság megingásához vezet. És ez elvezet minket a világpiaci cserearány kérdéséhez.

Az export szerkezeti diverzifikációja és a gazdasági teljesítmény összefüggése a BRICS csoport példáján keresztül

A 2000-es években a BRICS országcsoport (a rövidítés az országok angol megnevezésének kezdőbetűjéből adódik, és Brazíliát, Oroszországot, Indiát, Kínát és a Dél-Afrikai Köztársaságot takarja) került a közgazdasági érdeklődés középpontjába, mivel ezen – világszinten körülbelül hasonló fejlettségű – felzárkózó országok nagyon gyors, a világ többi részénél jelentősen nagyobb gazdasági növekedést produkáltak. Emellett ugye népességi és világgazdasági részesedésük is jelentős, így a jövő nagy lehetőségének, a világgazdaság húzóerejének tekintették azokat.

A 2008-as pénzügyi-gazdasági világválság után azonban pályájuk jelentősen eltérően alakult. India és Kína gazdasági növekedése ugyan mérséklődött valamelyest, de a mértéke (6-7%) stabilan a világátlag fölött maradt. Ezzel szemben a másik három ország – Dél-Afrikai Köztársaság, Oroszország, Brazília – gazdasági teljesítménye erőteljes lassulásba kezdett, és utóbbi kettőé a 2013–2016-os időszakban mínuszba, azaz csökkenésbe fordult át.

Ha az eltérő pálya okait kutatjuk, azt találjuk, hogy a válság kapcsán a világgazdasági növekedés visszaesett, és ez csökkentette a nyersanyagok iránti keresletet. Ez a nyersanyag-exportáló gazdaságokat sújtotta jobban. Amennyiben megnézzük az öt ország exportszerkezetét, kitűnik, hogy messze annál a háromnál a legjelentősebb a különböző nyersanyagok szerepe a kivitelenben, amelyiknél a nagy gazdasági visszaesést tapasztalhattuk. Ugyanígy ha az exportszerkezet diverzifikációját vizsgáljuk, India és Kína esetében azt tapasztaljuk, hogy a tíz legjelentősebb termékcsoport részaránya jóval kisebb az exportbevételen belül, mint a másik három ország esetében, azaz jóval többféle termékcsoportot tudnak exportképesen termelni ezen gazdaságok. Ezért bizonyultak sokkal válságállóbbnak.

A BRICS csoport példájából a következőt lehet tanulni. Bár a konjunkturális időszak elrejtí a monokulturális gazdaság gyengeségeit, és jelentős világpiaci kereslet esetén nehezebb észrevenni az ezen gazdaságokban lévő kockázatokat, bármilyen világgazdasági zavar esetén azonnal kiütözköznek a problémák, és a korábban hasonló ívet bejáró országok teljesen eltérő fejlődési

pályára kerülnek az alapján, hogy mennyire diverzifikált a gazdasági szerkezetük. Könyvünk számára pedig jó példa az esetük arra, hogy a diverzifikálatlan gazdasági és exportszerkezet mindig jóval magasabb értékesítési biztonsági kockázatokat hordoz magában.

A világgpiaciszerárány-változás azt mutatja meg, hogy az adott ország által exportált termékek világgpiaci árának változása hogyan viszonyul az adott ország által importált termékek világgpiaci árának változásához. Amennyiben a mutató nagyobb, mint egy, akkor az exporttermék gyorsabb ütemben drágult (vagy kevésbé lett olcsó), mint az importtermék. Ebben az esetben az ország szempontjából a világgpiaci cserarány javult, hiszen ugyanolyan mennyiségű exporttermék értékesítése után a korábbinál nagyobb mennyiségű importterméket tud megvásárolni. (Hiszen gyorsabban nőtt az exportért kapott bevétel, mint az importért fizetendő kiadás.) Amennyiben a mutató kisebb, mint egy, akkor az exporttermék lassabb ütemben drágult (vagy nagyobb mértékben lett olcsó), mint az importtermék. Ebben az esetben az ország szempontjából a világgpiaci cserarány romlott, hiszen ugyanolyan mennyiségű exporttermék értékesítése után a korábbinál kisebb mennyiségű importterméket tud megvásárolni. (Hiszen lassabban nőtt az exportért kapott bevétel, mint az importért fizetendő kiadás.) Ebben az esetben az ország fizetési mérlege romlik, és kérdéses, hogy fenn tudja-e tartani a korábbi életszínvonalát, azaz a korábban importált javak mennyiségét. Ehhez vagy növelnie kell az exportálandó termékek mennyiségét, vagy új, értékesebb javakkal kell megjelenennie a világgpiacon. Kérdéses, hogy képes-e erre, különösen ha kevésbé fejlett országról van szó. Így elmondható, hogy a világgpiaci cserarány romlása növeli a finanszírozási biztonsági – és a megvásárolható importjavak csökkenésén keresztül az ellátásbiztonsági – kockázatokat. A kockázatt növekedés annál nagyobb mértékű, minél inkább export- (és import-) függő a gazdaság.

A világgazdaságot vizsgálva azt találjuk, hogy *a cserarányromlás az elmaradott országok világgpiaci pozíciójának fő oka* (SZENTES 2003b). Ezek a gazdaságok szinte mindig olyan *low-tech* ágazatokra (mezőgazdaság, bányászat, könnyűipar) szakosodtak, amelyek termékeinek világgpiaci ára hosszú távon

mindig lassabban nő, mint a *high-tech* ágazatokban előállított javak ára. Ezért a világgpiaci cserében a cserearánynak mindig a kedvezőtlen oldalán állnak. Így adott esetben hiába növelik erőfeszítéseiket, hiába növelik termelésüket a *low-tech* szektorban, a cserearány romlása miatt a növekvő produktum ellenére is kevesebb importjósághoz férnek hozzá. Ezért életszínvonaluk fokozatosan lemarad a világgpiaci cserében kedvező oldalon álló, *high-tech* ágakra szakosodott társadalmakétól. Ebből adódóan egy ország gazdasági szerkezete, azaz az, hogy mely ágazatoknak mekkora a szerepe a termelésben, foglalkoztatásban, exportban, fontos gazdasági biztonsági tényező. Ez a világgazdaság egyik legfontosabb törvényszerűsége, amelyet jól példáz a mezőgazdaságra és bányászatra szakosodott – szinte csak ezen ágazatokban exportképes – afrikai országok helyzete.

Szenegál esete a rekordtermés átkával

A nyugat-afrikai ország, Szenegál gazdaságában még mindig nagy szerepe van a primer szektornak, s exportja a (turizmus mellett) döntően *low-tech* mezőgazdasági (halászati) és ipari termékekből áll. A legfontosabb exporttermék a földimogyoró, amelynek termesztéséből vidéken 350 000 családi gazdaság és több mint négymillió ember keresi meg a mindennapi betevőjét. Az évtized elején ez még jellemzőbb volt. A 2009–2010-es évben minden korábbinál jobb termést takarítottak be Szenegálban, mintegy 1,175 millió tonnát.

Gondolhatnánk, hogy ez meghozta a szenegáli földművesek szerencséjét, de pontosan az ellenkezője történt. Egész Afrikában viszonylag kedvező időjárási körülmények uralkodtak abban az évben, így szinte mindenhol jó termést sikerült betakarítani. A nagy kínálat következtében az olajos magvak – köztük a földimogyoró – világgpiaci ára drasztikusan lezuhant. A piacot uraló nagy nemzetközi kereskedőcégek mindössze 120 nyugat-afrikai frankot kínáltak egy kilogramm földimogyoróért. A piaci erőviszonyok nem egyenlők. A sok kis farmer nem tudja eljuttatni saját erejéből a fő európai exportpiacra a termékét, ezért mindenképpen szükségük volt a nagy cégekre, hogy felvásárolják azt. A piac túloldalán álló néhány nagy kereskedőcégnak viszont nem feltétlenül volt szüksége a szenegáli mogyoróra (vagy legalábbis nem mindre), hiszen a jó termés miatt vásárolhattak Afrika más részeiből (például Kenyából) is.

Ezt a szituációt nevezik aszimmetrikus interdependenciának. Ilyen helyzetből mindig a kevésbé függő fél kerül ki győztesen. A kistermelők kénytelenek voltak elfogadni a nagy világcégek 120 frankos ajánlatát. Ehhez ártámogatásként még hozzáadott kilogrammonként 45 frankot a szegény állam, de a termelőket így is kilogrammonként 27 frankos veszteség érte az átlagos 192 frankos termelési költséget tekintve. Azaz a rekordnagyságú mezőgazdasági termés után az ország népességének egy jelentős része rosszabbul élt, mint előtte (BÁ 2010).

Ez a példa jól mutatja, hogy egy ország életszínvonalának alakulásában a világpiaci cserearány változásának legalább akkora szerepe van, mint annak, hogy milyen mennyiségű terméket/szolgáltatást állít elő az ország. Ezért is kell folyamatosan törekedni arra, hogy a gazdaság minél inkább technológiai és tudásintenzív ágazatokra specializálódjon, mert ezen ágazatok termékeinek a piacon mindig kisebb a verseny, s ezért az árak alakulása a cserearány szempontjából mindig kedvező.

MOZGÓSÍTÁSI BIZTONSÁG

A mozgósítási biztonság tartalma és a potenciális kockázatok elemzése

13. ábra: *A mozgósítási biztonság tartalma*

Forrás: a szerző szerkesztése

A gazdasági biztonságnak van még egy olyan területe (alrendszere), amelyről gyakran megfeledkeznek a szakemberek. Ez a mozgósítási biztonság, amely azzal foglalkozik, hogy a gazdaság mennyire képes az ország működését krízisidőszakban fenntartani, mennyire képes az ilyenkor jelentkező speciális igényeket (külön hangsúlyozottan a védelmi igényeket) kielégíteni, mennyire képes

az ilyenkor megkívánt speciális struktúrára átállni, és abban funkcionálni. Pedig ahogy mi is meghatároztuk a bevezető fejezet legvégén, a gazdasági biztonsági állapotnak az is része, hogy a gazdaság képes a biztonság egyéb dimenzióiban jelentkező fenyegetés, veszély, kockázat elhárítása kapcsán jelentkező gazdasági működéssel szemben támasztott igényeket kielégíteni. Ilyen szempontból tehát a mozgósítási biztonság egy olyan alrendszer, amely adott esetben döntő lehet az emberek élet- és vagyonbiztonsága, az ország és a társadalom túlélése szempontjából.

A mozgósítási biztonság szintje a gazdaság krízisidőszaki működésre történő átállításának eredményességétől, azaz a gazdaságmozgósítási képességétől függ (MEDVE CZKY 2005). Krízisidőszakban ugyanis új – döntően – állami feladatok jelennek meg, amelyek végrehajtása (és ezen belül ezek gazdasági – termelési, szolgáltatási – támogatása) prioritást igényel. Ezek a feladatok különböző típusúak lehetnek, és különböző ágazatok extra gazdasági teljesítményét igényelhetik. Új vagy extra nagyságú honvédelmi, rendvédelmi, katasztrófavédelmi, nemzetbiztonsági, egészségügyi, állategészségügyi, munkaszervezési, lakosság-ellátási, építési és újjáépítési stb. s ezekhez kapcsolódó logisztikai feladatok jelentkeznek. (Tehát a biztonság különböző – politikai, katonai, társadalmi, környezeti – dimenzióját érik kihívások, és a biztonság megőrzése érdekében ezekre kell választ adni.) Ezen új vagy extra feladatok ellátása kulcsfontosságú az ország túlélése, a lakosság élet- és vagyonbiztonsága, az államigazgatás és a gazdaság működőképessége, a természetes és épített környezet védelme stb. szempontjából. Ezért az ország (a jogrendszer, az államigazgatás, a hon- és rendvédelem, a gazdaság) működését úgy kell átalakítani, hogy akár egyéb feladatok és tevékenységek ellátásának rovására is, de ezen kulcsfeladatokat és igényeket minél magasabb szinten tudják kielégíteni.

Krízisidőszak alatt tehát az ország működését vagy akár megmaradását érintő olyan kihívásokat értünk, amelyekre a válaszadáshoz nem elég a különböző rendszerek mindennapi funkcionálása, hanem új működési struktúrák kialakítása szükséges. Ilyen szempontból tehát mindegy, hogy a krízisidőszakot jogilag deklarálták-e (kihirdették-e), vagy sem. Amennyiben bizonyos erőforrásokat mozgósítanak azért, hogy egyes rendszerek extra feladatait és igényeit

kielégítsék, úgy az rendszerszempontról krízisidőszaknak minősíthető. (Magyarországon jelenleg különleges jogrendi időszaknak nevezi az Alaptörvény az egyes speciális helyzetek jogrendi deklarálását. A korábbi Alkotmány ezeket minősített időszaknak nevezte. Azonban olyan krízishelyzetek, amelyek különböző szintű gazdaságmozgósítási feladatok végrehajtását igénylik, ezek kihirdetése nélkül is előfordulhatnak. Tehát a gazdaságmozgósítás nem kötődik ilyen szempontból jogi kérdésekhez. Az összefüggés inkább az, hogy amennyiben a különleges jogrendi időszakot kihirdetik, szinte bizonyos, hogy szükségessé válik – a szituációból, és nem a jogi deklarálásból adódóan – különböző szintű gazdaságmozgósítási feladatok végrehajtása.)

Amennyiben tehát a gazdaságmozgósítás fogalmát tisztázni akarjuk, akkor a következőt írhatjuk. A *mozgósítás (más néven mobilizáció)* az állami intézkedések komplex rendszere, amely során a rendelkezésre álló erőforrások, képességeket, eszközöket aktivizálják, összpontosítják és igénybe veszik valamilyen cél elérése, valamilyen feladat ellátása érdekében. A *gazdaságmozgósítás* tehát a gazdaság erőforrásainak, képességeinek és eszközeinek aktivizálása, összpontosítása és igénybevétele a krízisidőszakban jelentkező feladatok ellátására. Ez magába foglal gazdaságbiztonsági, gazdaságsszervezési, erőforrás-optimalizálási és -reallokálási (átrendezési) feladatokat. Célja a *védelemgazdasági potenciál* növelésén keresztül az ország biztonsági helyzetének javítása. A védelemgazdasági potenciál fogalmán a gazdaság azon lehetőségeinek összességét értjük, amelyek a védelem céljaira fordíthatók. Idetartoznak egyaránt anyagi és szolgáltatási javak, ingatlanok és infrastruktúra, technológia és tudás, erkölcs és elhivatottság stb. Minden, ami a gazdaság biztonságát támogató képességét növeli, annak céljából felhasználható.

Gazdaságmozgósítás esetén tehát a munkaerő, a tőke, a technológia és az anyagi inputok felhasználása nem piaci logika alapján történik, hanem a feladatok kívánalmai szerint. Ezért a piaci koordinációt – részben vagy egészben, a krízishelyzet súlyosságának megfelelően – a bürokratikus koordináció veszi át. Azaz nem a piaci keresleti-kínálati tényezők döntenek az erőforrások és a technológia felhasználásáról, hanem állami intézkedések. Így a gazdaságmozgósítás során munkaerőt, tőkét és tőkejavakat reallokálunk jogszabályi

úton az egyik ágazatból a másik ágazatba, az egyik termelő-/szolgáltatóüzemből a másikba.

Milyen helyzetekben merülhetnek fel tehát gazdaságmozgósítási feladatok? Mivel rengeteg ilyen eset lehetséges, ezért a teljesség igénye nélkül most a legfontosabbakat soroljuk fel:

- külső, szervezett fegyveres támadás, háború;
- egyéb, a normál tevékenységet meghaladó határvédelmi feladatok;
- polgárháború;
- tömeges erőszakos cselekmények;
- járvány;
- állategészségügyi járvány;
- természeti csapás;
- ipari katasztrófa;
- általános sztrájk;
- különböző létfontosságú ellátási láncok összeomlása, a lakossági ellátás akadályoztatása;
- tömeges méretű terrorcselekmény stb.

Az eredeti gazdaságmozgósítási fogalom egyértelműen a *háborúhoz* volt köthető. Ahogy az a régi *Hadtudományi lexikon*ban lévő definícióban olvasható, célja az országmozgósítás részeként az ország békegazdaságának a háború követelményei szerinti áttérése a hadigazdálkodás rendszerére. Ez a típusú megközelítés a gazdaságmozgósítás fogalmának 19. századi megszületése után több mint egy évszázadig érvényben volt, és csak nemrég változott meg, magába foglalva az egyéb krízisidőszaki feladatok nemzetgazdasági támogatását. Azonban a mai napig igaz, hogy a gazdaságmozgósítás legmagasabb szintjére háború esetén kerül sor. Ilyenkor az ország szuverenitása, túlélése a cél, s ezért minden, a fejezet elején felsorolt – honvédelmi, rendvédelmi, egészségügyi, nemzetbiztonsági, újjáépítési stb. – feladat halmozottan jelentkezik. Így az erőforrások, képességek és eszközök legnagyobb százalékát ilyenkor kell aktiválni és összpontosítani a feladatok érdekében. A háború esetén lesz tehát a legmagasabb szintű a gazdasági tevékenység átstrukturálása, az erőforrás-felhasználás

átszervezése, az erőforrások ágazatok közötti reallokálása. Ilyenkor prioritást kap a haderő munkaerővel (katonával), haditechnikai eszközzel és hadianyaggal történő ellátása, valamint a haderő tevékenységéhez szükséges erősítési, építési, újjáépítési, infrastruktúra-fejlesztési feladatok ellátása. Az ezen feladatok által kevésbé érintett gazdasági ágakból és szakágazatokból (például fogyasztási javak, luxuscikkek gyártása, különböző nem létszükségleti szolgáltatások előállítása stb.) munkaerőt és tőkét csoportosítanak át a haderő igényeinek kielégítését végző ágazatokba. Háború esetén természetesen a prioritási sorrend élén a védelmi ipar, azon belül is a hadiipar lesz. Utóbbi a tág értelmezésű védelmi ipar azon szegmense, amely konkrétan a haderő részére állít elő hadianyagot, haditechnikát, kommunikációs és információtechnológiai eszközöket és szolgáltatásokat (PETKOVICS 2016).

Ugyanezt a prioritási sorrendet az országmozgósítás során a haderő létszámának feltöltésénél is figyelembe veszik. Azon üzemekben (gazdasági ágakban, szakágazatokban) foglalkoztatottakat, akiknek a munkája nélkülözhetetlen az államigazgatás működőképessége, a haderő igényeinek kielégítése, a lakosság alapellátásának fenntartása érdekében, nem sorozzák be a haderő kötelékébe (azaz nem terheli őket katonai szolgálati kötelezettség), hanem úgynevezett meghagyásban részesülnek. Ez azt jelenti, hogy a politikai vezetők, a bírók, a rendőrök, a tűzoltók stb. mellett többek között az orvosokat, a vasutasokat, a pékeket, a hadiipari üzemek dolgozóit, egyes mezőgazdasági vagy kereskedelmi vállalkozások dolgozóit stb. sem hívják be katonai szolgálatra, hanem eredeti munkájukat végzik tovább a honvédelmi célok elérése céljából. Mások viszont eredeti munkahelyüket elhagyva katonai szolgálati kötelezettségüket teljesítik.

Minél nagyobb intenzitású és minél inkább elhúzódó a háború, annál több munkaerőt von ki a gazdaságból a haderő, és annál nagyobb a gazdaság felé fennálló hadianyag-igénye is. Így annál magasabb szintű gazdaságmozgósításra van szükség. Hosszan elhúzódó és/vagy nagy intenzitású háború esetén nagyon erős erőforrás-összpontosításra van szükség. Ilyenkor egy idő után egyre súlyosabb erőforráshiány alakul ki. Ennek kezelésére általában az állam jogszabályi úton rendeli el az erőforrások átadását. Ez a munkaerő kapcsán a munkakötelezettség teljesítését jelenti. Míg a tőkehiány kezelésére az állam elrendelheti

a termelőüzemek részére termelőeszközök átadását, gazdasági és anyagi szolgáltatások teljesítését, a lakosság részére pedig anyagi javak besolgáltatását. Ezek segítségével az állam növelheti honvédelmi erőfeszítéseit, és javíthatja az ország túlélésének az esélyeit.

Az egyéb fentebb felsorolt nem háborús gazdaságmozgósítási helyzetek esetén csak annyi a különbség, hogy a mozgósítás mértéke alacsonyabb. Önmagában a módszerek és az eljárások nem különböznek, csak jóval szűkebb körben alkalmazottak. Így alacsonyabb szintű a gazdasági tevékenység átstrukturálása, az erőforrás-felhasználás átszervezése, az erőforrások reallokálása. Vagyis kisebb mértékben veszi át a bürokratikus koordináció a piaci koordináció szerepét a gazdaság irányításában. Például egy természeti vagy ipari katasztrófa esetén csak egyes településeken rendelik el a munkakötelezettséget, csak egyes vállalkozások tevékenységét koordinálja az állam (mentési és védekezési eszközök előállítása, szállítási, fuvarozási tevékenység végzése – és ezek nem piaci értékesítése, hanem az állam általi megvásárlása stb.), csak a kötelezettek bizonyos százalékát hívják be katonai szolgálatra stb.

Gazdaságmozgósítási esetek Magyarországon

Szerencsére hazánkban a II. világháború óta nem volt szükség a legmagasabb, háborús szintű gazdaságmozgósításra (még ha a hadigazdálkodás egyes jegyei fel is fedezhetők az 50-es évek elején, a Rákosi-rendszerben). Azonban alacsonyabb szintű gazdaságmozgósítási esetek a közelmúltban is előfordultak különböző krízishelyzetek kapcsán.

Régióinkban a leggyakrabban természeti katasztrófa, azon belül is éghajlati és domborzati okoknál fogva árvíz kapcsán alakulnak ki gazdaságmozgósítási szituációk. Hazánk esetében is így történt mind a 2010-es általános árvízi pusztítás, mind a történelmi rekordokat döntő 2013-as dunai árvíz esetén. A gazdaságmozgósítás keretében a védekezésben részt vevő szervezeteknek gyorsított ütemű közbeszerzéseket kellett lefolytatniuk a védekezéshez szükséges eszközök, felszerelések megvásárlásához (mivel tartalékok és rögzített kapacitások, lekötött szerződések nem álltak mindig rendelkezésre – például a Magyar Honvédség gumicsizma-beszerzése). A fegyveres szervezetek állományának

bizonyos fokú mozgósítására (készenlétének fokozására) is sor került. (Tilos volt szabadságra távozni, a tartalékos állomány egy részét behívták stb.)

A 2009-es gázválság kapcsán is beszélhetünk bizonyos fokú gazdaságmozgósításról. Egyes nagyfogyasztók (jellemzően ipari üzemek) gázfogyasztását korlátozták, hogy a lakosság ellátása (fűtés) és a létfontosságú ellátási láncok működtetése fenntartható legyen. Ez nem más, mint az erőforrások (jelen esetben a korlátozottan rendelkezésre álló földgáz) ebben a fejezetben tárgyalt államilag elrendelt és koordinált átcsoportosítása és összpontosítása a fenti cél elérése érdekében. (A gázhiány által sújtott balkáni országokban még nagyobb mértékű gazdaságmozgósítást kellett végrehajtani.)

Valamilyen szinten gazdaságmozgósítási feladattal is járt a tömeges méretű migrációs helyzet kezelése és az ezzel kapcsolatban megjelent extra határvédelmi (erődítési) és határőrizeti feladatok teljesítése. A nemzetgazdasági erőforrások ágazatok közötti reallokálása és összpontosítása ez esetben is megjelent például tőkeátcsoportosítás (költségvetési források átcsoportosítása a honvédelmi és rendvédelmi szervek részére) vagy munkaerő-átcsoportosítás (a börtönben lévő elítéltek munkaerejének jelentős mértékű igénybevétele) formájában.

Az utóbbi évtizedek legjelentősebb gazdaságmozgósítási eseményeire 2019–2020-ban a Covid-világjárvány kapcsán került sor. Ekkor a költségvetési kiadások és állami beszerzések teljes és gyorsított ütemű átrendezése mellett behívták a tartalékos katonákat, a kórházakban és a kiemelt fontosságú termelő- és szolgáltatóüzemekben a katonai és rendvédelmi szervek kiküldöttjeiből operatív csoportokat állítottak fel. Különböző gyógyszer- és egészségügyi alapanyagokból exporttilalmat vezettek be, munkaerőt csoportosítottak át egészségügyi intézmények között, ehhez szálláshelyeket szabadítottak fel (jellemzően állami intézményeknél, például egyetemi kollégiumokban). Tartalék mobil kórházat létesítettek, egyes egészségügyi és államigazgatási szolgáltatásokat ideiglenes szüneteltettek, sőt egyes vállalatok – jellemzően állami felkérésre – még a termékstruktúrájukat is átalakították, és ideiglenesen új termékek előállítására álltak át mindamellett, hogy a járvány első hullámának idején a szigorú kijárási korlátozások miatt sok vállalkozásnak ideiglenesen még a működését is le kellett állítania.

2023-ban pedig a Magyar Honvédség az Adaptive Hussars 2023 gyakorlat keretében tesztelte a gazdaságmozgósítás rendszerének egyes elemeit: a tartalékos katonák mozgósítását, a készenléti szerződések cégek általi teljesítésének minőségét, valamint az államigazgatási feladatok végrehajtásának zökkenőmentességét (BODÓ 2024).

A krízisidőszakban felmerülő (eszköz-, anyag-, technika-, szolgáltatás- stb.) igények kielégítése történhet:

- korábban – normál működési időszakban – képzett tartalékokból;
- rögzített ipari kapacitásokból;
- folyó termelésből;
- importból.

Az államok gyakran képeznek *készleteket, tartalékokat* a krízishelyzeti igények kielégítésére. Általában olyan anyagok, eszközök kapcsán teszik ezt, amelyekre nagy mennyiségben van szükség, vagy rendelkezésre állásuk létfontosságú a társadalom működése, a gazdaságmozgósítás végrehajtása, a krízis megoldása szempontjából. Így szoktak készleteket képezni alapvető fontosságú élelmiszerekből (liszt, cukor stb.), gyógyszererekből, készpénzből, energiahordozókból (például üzemanyag, földgáz, szén, uránérc stb.), természeti és ipari katasztrófák elhárításához szükséges eszközökből és anyagokból (védőfelszerelés, ruházat, mentesítő és építési anyagok stb.), polgári védelmi anyagokból, kritikus fontosságú infrastruktúra-elemekből (vasúti és közúti hídelemek, vasúti sínek stb.), hadfelszerelésből (katonai ruházat és felszerelés), hadianyagokból (lőszer, speciális üzem- és kenőanyagok, erődítési anyagok és eszközök, műszaki anyagok és eszközök stb.) és haditechnikai eszközökből (harc- és szállítójárművek stb.). Ezeket a termékeket, anyagokat és eszközöket megfelelő módon tárolják és folyamatosan karbantartják. Így krízishelyzet esetén azonnal rendelkezésre állnak, és ezzel a gazdaságmozgósítás során a krízisidőszak megnövekedett vagy megváltozott igényeit képesek részben vagy egészben kielégíteni.

A *rögzített ipari kapacitás* esetén a gyártási technológiát őrzi meg, tartalékolja a gazdaság. Ilyen esetben nem a szükséges készterméket raktározzák el,

hanem úgymond a késztermék előállításának képességét. A vállalatok megőrzik, fenntartják azokat a gépeket, eszközöket, gyártósorokat, amelyek segítségével krízishelyzetben a kulcsfontosságú termékek gyártása megindulhat, vagy ezek előállítási kapacitása megnövelhető. *Meleg kapacitásnak* nevezzük, amikor ezek a gyártósorok, technológiák normál időszakban is működnek, és a piacon eladható terméket termelnek. *Hideg kapacitásnak* hívjuk, amikor normál időszakban ezen kapacitások nem működnek, mivel vagy nincsen rájuk elég piaci kereslet, vagy az adott gazdaság az adott terméket nem tudja versenyképesen, azaz eladhatóan előállítani. Azonban a kapacitás fenntartása kulcsfontosságú az ország számára, mivel krízishelyzet esetén ezen gépsorokkal indulhat meg a létfontosságú anyag, eszköz vagy technika előállítása. Ilyenek lehetnek például különböző hadianyag (lőszer, akna stb.) előállítására képes technológiák, amelyekre békeidőszakban nincsen szükség, de háború esetén meglétük vagy nem létük kulcsfontosságú kérdés lehet az ország túlélése szempontjából.

A folyó termelésből és *az importból* való igénykielégítés egyaránt azt jelenti, hogy az adott időszaki termelés során előállított javakat használunk fel a gazdaságmozgósítás során. A különbség csak az, hogy folyó termelés esetén a hazai nemzetgazdaság állítja elő ezeket a jószágokat, import esetén pedig egy másik nemzetgazdaság, és onnan a nemzetközi kereskedelem útján kerülnek be a krízishelyzetben lévő és gazdaságmozgósítást végrehajtó országba.

A különböző módszereknek eltérő az idő- és költségigénye, valamint a biztonsága is. A leggyorsabb és legbiztonságosabb módszer az igények kielégítésére a tartalékok képzése. Ebben az esetben krízishelyzet esetén csak elő kell azokat venni, és azonnal felhasználhatók a lakossági ellátás, a katasztrófahelyzeti védekezés vagy éppen a haderő működése érdekében. A tartalékolás azonban egyben a legdrágább módszer is. Ugyanis a tartalékok elkészítésének, megvásárlásának, biztonságos tárolásának, kezelésének, karbantartásának rengeteg költsége van. Ráadásul egyes termékek – például élelmiszer, gyógyszer, üzemanyag – szavatossági idővel rendelkeznek. Így annak lejártával vagy meg kell semmisíteni azokat, vagy még azelőtt a piacon – nem túl magas áron – értékesíteni kell. És természetesen új tartalékot kell képezni, amelynek megint csak beszerzési és egyéb költsége van. Ráadásul ezen megújítási költség nem csak a romlandó termékeket terheli.

Ritkábban, de az egyéb eszközöket is le kell cserélni amortizáció, előregedés vagy technikai elavulás miatt. Éppen ezen magas költségek miatt az a jellemző, hogy egy ország minél kisebb eséllyel valószínűsít krízishelyzetet, az állam annál kisebb szerepet szán a gazdaságmozgósítás során a tartalékoknak, így ezen országokban a készletek szintje alacsony. Gyakran előfordul – szintén költségcsökkentési okokból –, hogy az állam nem maga tárolja a stratégiai tartalékokat, hanem megbízza ezzel az adott termékeket előállító cégeket (például energetikai vállalatok, gyógyszergyártók stb.). Természetesen ezért is kell az államnak fizetnie, de mégsem akkorák a költségei, mint ha saját magának kellene ehhez kiépítenie az infrastruktúrát, foglalkoztatnia a személyi állományt stb. Például hazánkban a stratégiai üzemanyag készletét a MOL tárolja százhalombattai finomítójában. A cég természetesen nem hagyja a tartalékoló üzemanyag szavatosságát lejárni, hanem folyamatosan beforgatja azt készletáramlásába.

A rögzített ipari kapacitásokkal hasonló a helyzet. Mivel hamar működésbe hozhatók, ezért a gazdaságmozgósítás számára gyors megoldást kínálnak. Gyorsabbat, mint ha a folyó termelőkapacitásokat kellene átstrukturálni, átalakítani. Itt azonban már megjelenik kockázatként az esetleges alapanyag- vagy munkaerőhiány, amely megakadályozhatja ezen kapacitások beindítását és gazdaságmozgósítási igénybevételét. Ráadásul ezek fenntartásának szintén jelentős költsége van. Hiszen ezen eszközökben, berendezésekben, gyártókapacitásokban ott áll lekötve a tőketulajdonos (a vállalkozás tulajdonosainak) pénze, miközben hidegkapacitás esetében semmilyen hasznot, melegkapacitás esetében pedig csak korlátozott hasznot termel. Ezért ennek fenntartását ön maga egyetlen vállalat sem fogja elvállalni, mivel jelentős jövedelemkiesést okoz, ami ellentmond a gazdasági és piaci racionalitásnak. (Legrosszabb esetben ez az extra költség akár a vállalat csődbe jutását is okozhatja.) Így a rögzített ipari kapacitások tőkeköltégeit is az államnak kell folyamatosan megfizetnie a vállalatok felé.

Napjainkban a fejlett gazdaságokban egyre jellemzőbb, hogy egyre nagyobb mértékben a folyó termelésre és az importra alapozzák a krízishelyzeti igények kielégítését. Ennek a két módnak normál működési időszakban semmilyen, az állam által megfizetendő költsége nincs, azonban terjedő preferáltságának a költséghatékonyság mellett több oka is van. Egyrészt a növekvő technológiai

színvonal mellett a fejlett gazdaságok ma már egyre több termék előállítására képesek. Másrészt a technológiafejlődés a termelési rugalmasságot is növeli, így a cégek könnyebben és gyorsabban tudják folyó termelésüket az igények irányába módosítani. Harmadrészt a gyorsan bővülő nemzetközi kereskedelem következtében a nemzetgazdaságok világpiaci beágyazottsága – különösen a fejlett gazdaságok esetében – jelentősen nőtt, így egyre több kereskedelmi kapcsolattal rendelkeznek. Ezért krízishelyzet esetén viszonylag könnyen lehet importforrást szerezni. Ráadásul a technológiai fejlődés következtében a logisztika fajlagos költségei jelentősen csökkentek, így relatíve egyre olcsóbbá is válik az importjavak megszerzése (különösen a tárolás és a rögzített kapacitások költségeihez képest).

Mindazonáltal a folyó termelésből és az importból történő igénykielégítési módok mindig a legnagyobb kockázatokat magukban hordozó formák. Mert még most is előfordulhat, hogy a vállalatok nem vagy csak nagyon lassan tudják termelésüket a krízishelyzet kapcsán felmerülő extra igények irányába módosítani. (Főleg ha ehhez importalapanyagokat kell felhasználni, és nem jutnak hozzá azokhoz.) Gazdaságon kívüli okai is lehetnek a termelési rugalmatlanságnak (például télen nem lehet gabonát termelni). A nemzetközi piacokon is előfordulhatnak jelentős turbulenciák. Ez azt jelenti, hogy valamilyen oknál fogva hirtelen olyan szinten megnő a kereslet, hogy a kínálat erre nem képes reagálni. A kínálat nagymértékű növeléséhez ugyanis kapacitásbővítésre, beruházásokra van szükség. Ezek végrehajtása pedig időt vesz igénybe. Így a megnövekedett keresletet csak késve képes kielégíteni a világpiaci kínálat. Ez a késlekedés viszont egy krízishelyzetben lévő ország esetében végzetes lehet. És ehhez tegyük hozzá, hogy egy súlyos nemzetközi konfliktus (háború) mindig óriási keresletet generál (különösen a haditechnikai eszközök és anyagok piacán), ezzel jelentős piaci turbulenciát okozva. Így amelyik részt vevő fél (esetleg teljesen más okból egy másik ország) ilyenkor kíván sürgős beszerzéseket lefolytatni, az vagy nem fog sikerülni, vagy óriási extra összegeket fog felemészteni. (De nem kell feltétlenül háborúra gondolni krízishelyzet okozta piaci turbulencia kapcsán. Mondjuk egy világméretű influenzajárvány kitörése után nem lesz könnyű [és olcsó] oltóvakcinákat beszereznie annak az országnak, amely nem tette meg azt még előtte.)

A haditechnikai ellátási láncok esete az ukrajnai polgárháborúval

Ilyen piaci turbulenciát okozott már 2015-ben az orosz–ukrán krízis és az ukrajnai polgárháború a korábbi évtizedekből megmaradt orosz haditechnikai eszközök piacán. A konfliktus következtében oly mértékben megnövekedett ezen eszközök alkatrészei és a hozzájuk kapcsolódó hadianyagok iránti kereslet, hogy az egykori Varsói Szerződés közép- és kelet-európai országaiban a katonai beszerzők megdöbbenve tapasztalták, hogy szinte lehetetlenné (vagy szinte megfizethetetlen költségűvé) vált ezeknek a beszerzése. Így azoknak a haderőknek, amelyek nem rendelkeztek megfelelő mennyiségű készlettel, s közben hazai vagy nemzetközi krízishelyzetekben kellett helytállniuk, az ellátási láncuk és működőképességük fenntartása kapcsán nagy biztonsági kihívásokkal kellett szembenézniük.

A 2022-ben eszkalálódott háború után általánosan olyan globális keresletet gerjesztett hadianyagok és haditechnikai eszközök iránt, amelyre egyáltalán nem volt felkészülve a világ hadiipara, és egyáltalán nem rendelkezett kapacitással annak kielégítésére. Egyes számítások szerint például az ukrán tűzérség intenzívebb időszakokban 2–4 hét alatt ellátta Európa éves termelését (ALVAREZ-COUCEIRO FERNANDEZ 2023), de nem véletlenül kellett Oroszországnak is Észak-Koreához fordulnia, és onnan hajószámra hordania a hadianyagot, hiszen az orosz hadiipar nagyon messze volt az orosz katonai igények kielégítésétől.

A háború, a védelmi kihívások és a gazdaság további kapcsolatát a védelem-gazdaságtan és a katonai logisztika – egymással szorosan összefüggő – tudományterülete vizsgálja. Ezen területek mindamelllett, hogy leírják az általunk is fentebb felvázolt alaptézist, miszerint a gazdaság erőforrásaiból állítható elő a védelem, a következő területeken folytatnak még mélyrehatóbb elemzéseket:

- a védelmi képességek fejlesztése;
- a hadiipar szerkezete, fejlesztési lehetőségei;
- a fegyverkezési verseny hatása a nemzetgazdaságra;
- a védelmi kiadások optimalizálása és védelmi költségvetés összeállítása;
- a védelmi beszerzések hatékonysága;

- katonai gazdálkodás különböző szinteken (hadigazdálkodás, minisztériumi szintű költségvetési gazdálkodás, a középírányító szervek gazdálkodása; csapatgazdálkodás);
- a társadalmi és gazdasági ellenálló képességet (rezilienciát) meghatározó tényezők beazonosítása;
- a mobilizáció és a demobilizáció technikai kérdései stb.

Ezen védelemgazdasági kérdések vizsgálata szintén kapcsolódik a gazdaság és a biztonság viszonyához, azonban bemutatásuk – akár külön-külön is – meghaladná ennek a könyvnek a kereteit.

A mozgósítási biztonság szintjének mérése

Milyen tényezőkön múlik a gazdaságmozgósítási tevékenység potenciális sikere, azaz a mozgósítási biztonság szintje? Döntően két tényezőn:

- a nemzetgazdaság védelemgazdasági potenciáljának nagyságán;
- a gazdaságmozgósítási feladatokra történő felkészültségen.

A nemzetgazdaság védelemgazdasági potenciálja az előzőekben leírtak szerint azt mutatja be, hogy a gazdaság milyen erőforrásokat és képességeket tud a védelem céljaira felhasználni. A védelemgazdasági potenciálnak annál nagyobb értékét használják fel, minél magasabb szintű gazdaságmozgósítást kell végrehajtani. Így a védelemgazdasági potenciál értéke háború idején lesz a legfontosabb. A következőkben röviden bemutatjuk, hogy miként kell a védelemgazdasági potenciál értékét értelmezni.

Ehhez a következőket kell megvizsgálni:

- békeidőszakban a honvédelem számára átadott erőforrások értéke;
- krízisidőszakban (különleges jogrendi helyzetben) a rendelkezésre álló erőforrások – a védelemgazdasági potenciál statikus elemeinek – értéke;
- a krízisidőszaki termelési, szolgáltatási képesség értéke – a védelemgazdasági potenciál dinamikus eleme (különös tekintettel a védelmi ipari termékekre és szolgáltatásokra) (TAKSÁS 2017).

14. ábra: A nemzetgazdaság és a honvédelem viszonya békeidőben

Forrás: a szerző szerkesztése

Békeidőszakban viszonylag egyértelmű a helyzet. A nemzetgazdaság a haderő részére átad valamilyen mennyiségű erőforrást. A honvédelem, azaz a haderő képességei ezen átadott erőforrások, valamint a nemzetgazdaság általános tudás- és technológiai színvonalának függvényében alakulnak ki. Az átadott erőforrások ilyenkor döntően azt a tőkét (jövedelmet) jelentik, amelyet a haderő költségvetési támogatásként megkap. Ebből a tőkéből veheti meg a számára szükséges többi erőforrást. Minél nagyobb ez a tőke (költségvetési támogatás), annál több erőforrást (magas képzettségű szakembert, kiképzést, készleteket és magas színvonalú haditechnikai eszközöket stb.) tud megvenni, és annál több erőre tesz szert. (Természetesen az erőforrások felhasználásának hatékonysága legalább annyira számít a kialakítandó erő elérésében, mint az erőforrások nagysága.) Békeidőszaki katonai szolgálati kötelezettség fennállása esetén a nemzetgazdaság és a társadalom által átadott másik erőforrás a humán tőke.

15. ábra: A nemzetgazdaság és a honvédelem viszonya háború esetén

Forrás: a szerző szerkesztése

Krízisidőszakban a – korábban leírtaknak megfelelően – a nemzetgazdaság további erőforrásokat biztosít a felmerülő extra feladatok elvégzéséhez. Minél nagyobb kihívást jelentenek ezek a feladatok, annál több erőforrást, eszközt és képességet mozgósítanak. A legmagasabb szintű mozgósítás háború esetén történik a honvédelmi képességek növelése érdekében. Az így előállítható teljesítményt nevezzük védelemgazdasági potenciálnak. (A gazdaságmozgósítás tehát igazából nem más, mint a védelemgazdasági potenciál működésbe hozása.) Ezen erőforrásokon belül azok, amelyek konkrétan katonai célokat is képesek szolgálni, részei a katonai potenciálnak is. (Hiszen rengeteg olyan erőforrás van, amelynek fontos szerepe lehet a védelemben – a lakosság ellátásában, a polgári védelemben, a katasztrófavédelemben stb. –, de a haderő nem tudja felhasználni. Ezek a védelemgazdasági potenciál részei, de nem részei a katonai potenciálnak. A 15. ábrán ez a középső, piros téglalapnak az a része, amelyet

nem fed le az alsó, zöld téglalap.) Jól látható az is, hogy a katonai potenciálnak van egy olyan része – s majd ahogy erről a globalizáció hatásairól szóló fejezetben még lesz szó: egyre inkább növekvő része –, amelyet a nemzetgazdaság önmaga nem képes lefedni. Azaz a mindenkori katonai potenciál függ más nemzetgazdaságok erőforrásaitól és képességeitől. (Ennek oka, hogy a hadiipari termékek [is] nagyon komplex platformok. Komplexitásukból adódóan előállításuk értéklánca transznacionalizálódott, s ezért az egyes tevékenységek különböző gazdaságokba tevődtek át. Ráadásul előállításuk annyi különböző speciális erőforrást, technológiát és tudást igényel, amennyivel önmagában egyetlen ország sem rendelkezik.)

A védelemgazdasági potenciál azonban nem egy állandó érték, hanem krízishelyzetben folyamatosan változik. A krízisidőszak kezdetének pillanatában rendelkezésre álló erőforrásokat statikus elemeknek nevezzük. Idetartoznak a nemzetgazdaság meglévő erőforrásai, mint

- a népesség (munkaerő), azon belül a különböző védelmi feladatokra felkészített állomány;
- a logisztikai és információtechnológiai infrastruktúra elemei;
- az épületek és az objektumok;
- a járművek és a szállítóeszközök;
- az anyagi és infrastrukturális készletek és tartalékok stb. (élelmiszer-, gyógyszer-, energiahordozó-, hadianyag-, haditechnikai eszköz- és alkatrész készletek, vasúti- és közúti híd- és eszköztartalékok stb.).

Az ország, a védelem az adott pillanatban ezekkel gazdálkodhat. Ezek igénybevételének lehetőségeit és módjait jogszabályok határozzák meg (hazánkban a honvédelmi törvény és a katasztrófavédelmi törvény). Azonban ezen erőforrások a felhasználás során elfogynak, elhasználódnak, tönkremennek vagy a háborúban megsemmisülnek. Kérdés, hogy mennyire képes a nemzetgazdaság ezt a fogyást pótolni, helyreállítani.

Itt jelenik meg a védelemgazdasági potenciál dinamikus eleme, a termelési, szolgáltatási (előállítási) képesség. Amennyiben a nemzetgazdaságnak erős ezen képessége, úgy magas színvonalon képes pótolni a fogyó statikus elemeket, s a védelem szintje magasan tartható. Amennyiben ez a termelési és szolgáltatási képesség gyenge, úgy a nemzetgazdaság nem lesz képes magas szinten támogatni a védelmet, pótolni a kiesett erőforrásokat (embereket, eszközöket, készleteket stb.), s a honvédelmi képesség csökken. A védelem – és ezen belül a haderő – ereje tehát döntően attól függ, hogy a saját nemzetgazdaságunk hazai forrásból, illetve más szövetséges vagy semleges nemzetgazdaságokból importálva mennyire képes pótolni a krízishelyzet során felhasznált vagy megsemmisült erőforrásokat (statikus elemeket). S hogy ez a képesség mitől függ? Sok összetevője van, például a nemzetgazdaság általános tudás- és technológiai színvonala. Képzett – és a honvédelem iránt elkötelezett – embereket könnyebb a védelem feladataira bevonni, s ugyanúgy magasabb technológiai színvonallal bonyolultabb és komplexebb tőkejavak (gépek, felszerelések, infrastruktúra-elemek, haditechnikai eszközök stb.) állíthatók elő. E tudás- és technológiai színvonal mellett azonban nagyon fontos tényező az értékláncok megléte is.

16. ábra: A védelemgazdasági potenciál statikus és dinamikus elemei

Forrás: a szerző szerkesztése

Mivel ahogy írtuk, a védelemgazdasági potenciál dinamikus eleme szempontjából különös fontosságú a védelmi ipar krízisidőszaki termelő- és szolgáltatóképessége. Azonban azt is említettük, hogy a védelmi ipari termékek komplex értéklánca nagyon feltöredezett, és sok különböző nemzetgazdaságba széttelepült. Ezért a védelemgazdasági potenciál dinamikus elemének legkritikusabb tényezője az lesz, hogy az adott ország mennyire fér hozzá a védelmi ipari értékláncokhoz. Amennyiben saját maga vagy szövetségesei révén birtokolja az értéklánc teljes egészét, úgy képes lesz a kritikus fontosságú haditechnikai és polgári eszközök, szolgáltatások előállítására háború esetén is. Amennyiben nem fér hozzá ezen értékláncokhoz, úgy mind a katonai potenciálja, mind a civil ellátási láncok működtetésének képessége jelentősen lecsökken, s ez biztosan a háború elvesztéséhez vezet. (Egyszerűen nem lesz képes az elfogyott vagy megsemmisült statikus elemeket pótolni.) Egy totális háború esetén tehát a(z el)döntő tényező mindig a védelmi ipari értékláncokhoz történő hozzáférés lesz, ahogy azt a 2022-ben kitört orosz-ukrán háború védelemgazdasági tapasztalatai is megmutatták.

A mozgósítási biztonság szintjének másik döntő fontosságú tényezője a *felkészültség*. Mivel bármelyik ország esetében potenciálisan rengeteg különböző típusú krízishelyzet előállásával és még többféle krízishelyzeti igény kialakulásával lehet számolni, ezért ha nem történik meg időben a tervezés és a felkészülés, akkor sikeres gazdaságmozgósítást szinte biztosan nem lehet végrehajtani. Ha a krízis kialakulásakor kezdenek el a döntéshozók azon gondolkodni, mit is kellene tenni, és milyen gazdaságmozgósítási feladatokat hogyan kellene végrehajtani, akkor már biztosan nagy lesz a baj. A felkészültséget a *nemzetgazdaság védelmi felkészítése* határozza meg. Ez tervszerű, folyamatos tevékenység, amely során az illetékes közigazgatási szervek előkészítik a gazdaságot a szükség esetén elrendelendő mozgósításra, és alkalmassá teszik azt a krízisidőszakokban fellépő feladatok végrehajtására. A sikeres gazdaságmozgósításhoz tehát elengedhetetlen a megfelelő felkészülés. Ez *adatgyűjtési, tervezési, jogszabályalkotási, készségtévkészítési és begyakorlási feladatokat* foglal magába.

A sikeres felkészülés alapja az állam megfelelő hozzáállása. Gazdaságmozgósítás végrehajtásához ugyanis az államigazgatásnak jelentős mennyiségű olyan információra van szüksége, amelyet csak a gazdaság szereplőitől kaphat meg – ilyen például az egyes vállalkozások tevékenységi profilja, termékei és szolgáltatásai, kapacitásai, foglalkoztatottjai és azok képzettsége stb. Mindezek földrajzi és ágazati bontásban. Amennyiben ezek az információk, statisztikai adatok megvannak, úgy az államigazgatási és honvédelmi szervek sokkal jobban képesek megtervezni a gazdaság működésének átállítását, a katonai igények kielégítését és ezzel párhuzamosan a lakossági ellátás megoldását. Idetartoznak munkaerő-áthelyezési kérdések, a katonai szolgálatra kötelezettek és meghagyottak kiválasztása, a haderő (vagy egyéb, az adott krízishelyzetben feladatot ellátó szervezet) számára átadásra tervezett objektumok, járművek és egyéb eszközök kijelölése stb. Azonban ezen adatok megszerzéséhez kötelezni kell a gazdálkodó szervezeteket az adatszolgáltatásra. Ez viszont sokszor ütközik azok üzleti érdekeivel. Így a mozgósítási biztonság szintjének egyik alapköve, hogy az államnak sikerül-e a gazdaságbiztonsági érdekeket az üzleti érdekek elé helyeznie, és kötelezi-e a gazdálkodó szervezeteket a tervezéshez szükséges adatok megadására. Sok, főleg fejlett országban az a jellemző, hogy a mozgósításban kiemelt fontosságú ágazati vagy regionális üzemek közvetlenül is be vannak vonva a tervezésbe. Ezáltal nemcsak a felkészültség szintje nő, hanem a tervezéshez szükséges adatok mennyisége, valamint a mozgósításban részt vevők motiváltsága is.

Korábban szó volt róla, hogy a krízisidőszakban felmerülő (eszköz-, anyag-, technika-, szolgáltatás- stb.) igények kielégítése többféle módon is történhet, s ezen módszerek közül gyorsabb és biztonságosabb az, ha a szükséges javakból korábban tartalékot képezett az állam, vagy az általa rendelkezésre állási összeggel megfizetett rögzített ipari kapacitásokat tartanak fenn ehhez a termelőüzemek. Ezen esetekben a gazdaságmozgósítás gyorsabbá és könnyebbé válik. Ezért a felkészültség részének tekinthetjük, hogy mennyire állnak rendelkezésre ezek a tartalékok és kapacitások. Minél inkább megvannak, annál nagyobb a gazdaság felkészültsége egy krízishelyzetre, annál magasabb a mozgósítási biztonság szintje.

A mozgósítási biztonság háttérbe szorulása Magyarországon

Hogy hazánkban a rendszerváltást követően a mozgósítási biztonság kérdése mennyire háttérbe szorult, azt nemcsak a különböző ágazati tartalékok és készletek, valamint rögzített ipari kapacitások folyamatos csökkentése és megszüntetése mutatja, hanem az is, hogy a tervezéshez szükséges statisztikai adatok sem álltak rendelkezésre az ezzel foglalkozó állami szervek számára. A gazdasági érdekek és lobbitevékenység az üzleti titokra, a bürokratikus terhekre és a piaci verseny tisztaságára hivatkozva folyamatosan blokkolta azon törekvéseket, hogy a cégek statisztikai adatszolgáltatási kötelezettségeit a gazdaságmozgósítás tervezéséhez szükséges elemekkel kibővítsék.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a gazdaság védelmi felkészítésének nincsen semmilyen jogszabályi támogatása Magyarországon. Például a védelemben részt vevő szervezetek (a Magyar Honvédség, illetve a rendvédelmi szervek) – elvileg – békeidőben kijelölést folytatnak. Ez azt jelenti, hogy az államigazgatás számára megadják, hogy krízishelyzet (különleges jogrendi időszak) során a mozgósítás és a feladat-végrehajtás érdekében milyen és mennyi olyan objektumra és eszközre van szükségük, amellyel békeidőszakban nem rendelkeznek (például raktárak, szálláshelyek, szállítóeszközök, speciális gépek, daruk, áramfejlesztők stb.). Az államigazgatási szervek (vármegyei és helyi védelmi bizottságok) ezek után – az igénylő szervekkel együttműködve – kijelölik azokat a polgári objektumokat és eszközöket, amelyeket aztán a krízishelyzetben az igénylő számára átadnak. Majd a kijelölt objektumokat és eszközöket birtokló gazdálkodó szervezeteket ezek megfelelő karbantartására és ezek állapotával kapcsolatos adatszolgáltatásra kötelezik.

Hogy ennek a még teljesen minimális védelmi tervezési tevékenységnek is mennyire nem volt meg a társadalmi támogatottsága, azt jól mutatja, hogy amikor 2015-ben a tervezéshez szükséges adatok megszerzése érdekében a Honvédelmi Minisztérium felhívta a gazdálkodó szervezeteket, hogy a birtokukban lévő személygépjárművekről adatokat szolgáltatassanak, akkor olyan társadalmi felháborodás alakult ki, hogy a minisztérium nagyon gyorsan úgy döntött, inkább lemond ezen adatokról (s ezzel csökkenti a mozgósítási biztonság szintjét), csak hogy ne rontsa a haderő és a honvédelem társadalmi megítélését.

Pedig ezen adatbegyűjtési lehetőséget nemcsak az akkor hatályban lévő, hanem az összes korábbi honvédelmi törvény is tartalmazta. Az ilyen esetek mutatják meg, hogy Magyarországon a honvédelem valós társadalmi támogatottsága milyen alacsony szinten volt ebben az időszakban.

A felkészülésen belül még külön meg kell említenünk a haderő mobilizációs felkészültségét. Ugyanis a legsúlyosabb kihívások idején a legmagasabb szintű erőforrás-mozgósítást (a sorkatonák, technikai eszközök, hadianyagok fogadása, tárolása, felkészítése, mozgatása, bevetése) a haderőnek kell végrehajtania. Fontos tehát, hogy mindig legyenek friss, modern tudással rendelkező, a mobilizációhoz (és a krízis lefolyása után végrehajtandó demobilizációhoz) értő szakemberek, és legyenek naprakész, a különböző nagyságú és súlyosságú krízishelyzetek kezelésére és az ehhez szükséges mozgósítás végrehajtására kidolgozott tervek, dokumentumok. Ezek hiányában ugyanis krízishelyzet esetén a haderőt kapkodás és túlterheltség fogja jellemezni, ami biztos, hogy nem hatékony működést, műveleti hátrányokat fog okozni, és ez súlyos biztonsági kockázatokkal (az aktuális krízishelyzet sikertelen kezelésének kockázatával) jár együtt.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy mivel nagyon nehéz előre jelezni, hogy különböző krízishelyzetekben milyen nemzetgazdasági képességekre lesz szükség, ezért nagyon nehéz a nemzetgazdaság mozgósítási biztonsági szintjét is megállapítani. Azonban a következő alapállítások levonhatók. *Annál erősebbnek tekinthető a mozgósítási biztonság,*

- minél jobban megszervezett és végrehajtott a nemzetgazdaság védelmi felkészítése még normál működési időszakban;
- minél nagyobb anyagi, eszköz- és infrastrukturális tartalékképzést hajtott végre normál időszakban az állam;
- minél inkább rendelkezésre állnak rögzített ipari kapacitások;
- minél hosszabb védelmi ipari értékláncokkal rendelkezik az adott ország, illetve fér hozzá szövetségesei révén;
- minél nagyobb a védelmi ipari K+F tevékenység;
- minél magasabb a gazdaság általános technológia- és tudásszínvonala;

- minél magasabb szintű a humán tőke minősége (képzettség, tudás, innovációs képesség, erkölcs és a honvédelem iránti elkötelezettség tekintetében).

Vannak olyan szakirodalmak, amelyek úgy tartják, hogy tervutasításos gazdasági rendszerben (ez a szocialista társadalmak gazdasági rendszere) a mozgósítási biztonság szintje magasabb, mint a piacgazdaságok esetében. Ennek az az oka, hogy mivel jóval nagyobb az állam szerepe a gazdaság működésében, azaz az erőforrások jóval magasabb hányadát használják fel állami vállalatok, és a gazdasági teljesítmény jóval nagyobb részét állítják elő ezen állami vállalatok, ezért a mozgósítás végrehajtása, az erőforrások ágazatok közötti átcsoportosítása, a gazdasági szerkezet átstrukturálása sokkal könnyebben végrehajtható feladat. Egyszerűen mivel az állami tulajdonban lévő vállalatok teljesítményét, erőforrás-szerkezetét jelentősen könnyebben módosíthatja az állam, mint a magántulajdonban lévőket. Hiszen utóbbi esetben ez sértheti a magántulajdonos profitérdekeit, ezért nagyobb lesz az ellenállás a vállalatok részéről az állami mozgósítási akarat végrehajtásával szemben. A másik érv, amellyel alátámasztják a tervutasításos gazdasági rendszerek magasabb mozgósítási biztonsági szintjét, hogy ezen gazdaságok jellemzően jóval kevésbé integrálódtak a világ gazdaságba, mint a piacgazdaságok, ezért külső (például importtermékektől) függésük alacsonyabb szintű, ami mozgósítás esetén kritikus tényező is lehet.

Azonban az egész rendszerből ezek csak kiragadott elemek, és ha a rendszer egészét nézzük, akkor a mozgósítási biztonság szintje nem lesz alacsonyabb piacgazdaságban, mint tervutasításos gazdasági rendszerben. Ugyanis a két rendszer logikájából adódóan a piacgazdaságokban mindig magasabb lesz a technológiai színvonal, mint a tervutasításos gazdaságokban. Márpedig a technológiai színvonal és a technológiai biztonság szintje – erről fentebb már volt, de még részletesebben a gazdasági biztonság alrendszerének kölcsönhatásairól szóló fejezetben lesz szó – döntően befolyásolja a mozgósítási biztonság szintjét. Alacsonyabb technológiai színvonalú gazdaság nem lesz képes magas színvonalú és minőségű eszközöket produkálni a védelem számára. Márpedig teljesen mindegy, milyen típusú krízishelyzetről van szó, a helyzet kezelésének

sikere nagymértékben függ a kezeléshez használt eszközök minőségétől. Hatványozottan igaz ez háború esetén. Azaz lehet ugyan, hogy tervutasításos gazdaságban könnyebben és gyorsabban végrehajtható a gazdaság nagymértékű mobilizálása, azonban ezek a gazdaságok kevésbé jó minőségű eszközöket lesznek képesek előállítani. Így a támogatás valós mértéke, azaz a mozgósítási biztonság szintje is alacsonyabb lesz. És ugyanez igaz az importfüggőség kapcsán is. Hiába mérsékeltebb a szocialista rendszerek importfüggősége, ha ezzel gyengébb színvonalú termék állítható elő. Ráadásul – ahogy arról a technológiabiztonságnál már volt szó – a szocialista gazdaságok nem kevésbé importfüggők, mint a piacgazdaságok. Csak a függőség nem importjavakban, hanem importtechnológiákban jelenik meg. És igazából a technológiafüggőség – ahogy azt korábban szintén kifejtettük – sokkal súlyosabb függőségi helyzetet jelent, mint az árufüggőség. Arról szintén volt szó, hogy haditechnikai termékek nagy komplexitású *high-tech* termékeknek számítanak. Márpedig ezeknek az értéklánca pontosan komplexitásukból adódóan mindig transznacionalizálódott, így nem lehetséges, hogy egyetlen ország rendelkezzen velük. Ezért hiába törekednek az importfüggőség minimalizálásra, lehetetlen, hogy a tervutasításos gazdaságok önállóan nagy komplexitású, modern haditechnikai termékeket hozzanak létre. Azaz mozgósítási biztonságuk szintje ugyanolyan mértékben – vagy még jobban – függ az importtól és más nemzetgazdaságok teljesítményétől. Ezenfelül – pontosan alacsonyabb technológiai színvonalukból adódóan – a tervutasításos gazdaságok (és jellemzően a legtöbb autokrata rendszer) mindig kisebb értékű termékeket értékesítenek a világpiacon. Emiatt a világpiacon cserearány számukra kedvezőtlen, így sokkal nehezebben, sokkal nagyobb áldozatok révén tudnak csak az importtermékhez (például haditechnikai eszközökhöz) hozzájutni. Ezen tényezőket együttesen, rendszerszerűen vizsgálva nem jelenthető ki, hogy a tervutasításos gazdaságokban magasabb lenne a mozgósítási biztonság szintje. Mindezek mellett abban van igazság, hogy azonos fejlettségű piacgazdaságok között valamivel könnyebben végrehajtható ott a gazdaságmozgósítás, ahol nagyobb az állam, a bürokratikus koordináció szerepe a gazdaságban. Azonban nem ez a döntő tényező, hanem sokkal inkább a felkészültség minősége.

A fenti logikát nagyszerűen alátámasztja az USA II. világháború idején végrehajtott gazdaságmozgósítása, amely az egyik legsikeresebbnek bizonyult a maga nemében a történelem folyamán, holott az amerikai társadalom és az amerikai gazdasági rendszer már akkor is a lehető legtávolabb állt az autokratikus, tervutasításos berendezkedéstől.

Az USA gazdaságmozgósítása mint döntő faktor a II. világháborúban

Napjainkból visszanezve meglepőnek tűnhet, de 1939. szeptember 1-jén, a II. világháború kitörésének pillanatában az Amerika Egyesült Államok hadereje mindenre készen állt, csak arra nem, hogy háborúzzon. Eleve a haderő mérete nagyon kicsi volt, alig nagyobb, mint a Magyar Királyságé, és jóval kisebb, mint a Román Királyságé, és még ez a kis haderő is nagyon elavult felszereléssel volt ellátva (The National WWII Museum). A két világháború közötti „*building holiday*”-nek nevezett periódus (EVRON–BITZINGER 2023) arra utal, hogy ezen időszakban például a haditengerészet egyáltalán nem kapott új hajót, de a többi haderőnem fejlesztése is költségvetési megszorítások áldozata lett. Mégis, ez a haderő 4-5 évvel később nemcsak letarolta ellenségeit két párhuzamos (a csendes-óceáni és az európai) hadszíntéren egyszerre, hanem emellett még képes volt haditechnikai és hadianyagbéli támogatásával életben és harcban tartani szövetségeseit (az Egyesült Királyságot, Szovjetuniót, Kínát). Hogyan volt ez a hatalmas változás lehetséges?

A válasz abban az elképesztő mértékű gazdaságmozgósítási erőfeszítésben rejlik, amelyet az amerikai gazdaság és társadalom ily rövid idő alatt képes volt végrehajtani. Ez nemcsak azt jelentette, hogy a polgári ágazatok és cégek (a General Motorstól a polgári hajógyárakon és acélöntödéken át a Chevronig) átálltak katonai komponensek, alkatrészek és termékek gyártására, hanem a tudományos-technikai szféra is nagy sikerrel mozgósította szellemi kapacitásait a háború szolgálatába. Ráadásul mindez jelentős részben piaci alapon történt, nagymértékű állami beavatkozásra (például államosításokra vagy a vállalati termelés kézi vezérlésére) nem volt szükség. A piac gyorsan reagált a jó üzleti lehetőségre, az állami (katonai) kereslet megugrására.

Ezen hatalmas gazdaságmozgósítást megértve elmondható, hogy igazából az amerikai társadalmi-gazdasági potenciál az, amely eldöntötte a háborút, s a Németország–Japán–Olaszország tengely nem a frontvonalon, hanem a gyárakban, a termelő- és szolgáltatóüzemekben, valamint a kutatólaborokban vesztett. Hogy ezzel mennyire tisztában van az amerikai társadalom, azt jól mutatja, hogy a gigantikus New Orleans-i II. világháborús múzeum történelmi tárlatának nyitópontja éppen ezelőtt a hatalmas gazdaságmozgósítási erőfeszítés előtt tiszteleg. Megismerve ezt az erőfeszítést (amely egészen odáig ment, hogy például a Coca Cola is több tucat komplett palackozóüzemet telepített közvetlenül a frontvonalak mögé, hogy friss kólával szolgálhassa ki a katonákat, amit saját múzeumjában büszkén meg is örökít) még érthetőbbé válik *A halál ötven órája* című film (*Battle of the Bulge*, 1965) ikonikus jelenete. Ebben a német ezredes egy csata közben a morál megtöréséről beszél értetlenkedő tábornokának, és bizonyítékként felmutat egy friss, előző nap Bostonban elkészített csokitortát, amelyet az egyik elfogott amerikai futárnál találtak. „Tábornok úr, felfogja mit jelent ez? Ez azt jelenti, hogy az amerikaiaknak van üzemanyaga és repülőgépe arra, hogy csokitortákat reptessenek az óceánon keresztül.”

Az Osztrák–Magyar Monarchia és a társadalmi-gazdasági reziliencia az I. világháborúban

Az előző esettanulmányban vázolt törvényszerűség, amely szerint az országok társadalmi-gazdasági ereje a háborút eldöntő tényező, szinte minden konfliktus esetében fennáll (talán egyes villámháborúkat leszámítva). Így természetesen az I. világháború kapcsán is igaz.

A kicsit romantizált elképzeléseket félretéve mindenki számára egyértelmű, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje nagyon gyengén teljesített a háborúban. A nagy- és közepes hatalmak hadseregei közül talán csak az olasz volt annál is rosszabb. Már önmagában ebben a gyenge teljesítményben is alapvető szerepe volt a társadalmi-gazdasági háttérnek, hiszen a nagyon alacsony

innovációs potenciálú, maradi gondolkodású rendszer (élén az újításoktól és változásoktól irtózó Habsburg-családdal) nem volt képes sem a háború változó körülményeihez igazodó modern katonai vezetési eljárásokhoz szükséges gondolkodásmód és szemlélet átadására, sem az alakulatok modern haditechnikai eszközökkel és anyagokkal történő ellátására. (Ez utóbbit jól mutatja, hogy még az olyan alapvető felszerelési eszközökből is, mint a gázálarc, szinte teljes mértékben német importra szorult a K. u. K. sereg. A repülőgépgyártás teljesen marginalizált maradt más nagyhatalmakhoz képest, a kezdetleges harcokcsik meg sem jelentek, s a még teljesen elterjedt ideggáz használatára is csak korlátozottan voltak képesek a Monarchia csapatai, jó példaként szolgálva arra, hogy ha egy társadalom a napi életben nem képes követni a kor gazdasági-technikai változásait, az a hadviselés forradalmaira sem lesz képes felülni.)

Azonban mindezek ellenére 1918 novemberében, a Monarchia kapitulálásának idején a hadi helyzet kedvezőnek látszott. Keleten a fő ellenfél, Oroszország kiesett (és Románia is), Caporettonál az új német taktika áttörte az olasz állásokat, mélyen visszavetve a csapataikat, és még a balkáni front is kitartott. Akkor mégis miért kellett a Monarchiának kapitulálnia? Azért, mert a hátország összeomlott. A társadalom és a gazdaság nem volt képes többé a hadsereg mindennemű ellátásához szükséges erőfeszítéseket fenntartani. Emberfeletti teljesítménye ellenére sem volt képes a változó körülmények generálta katonai többletet és többletigényeket kiszolgálni. A nyugati antanthatalmak társadalmi rezilienciája a magasabban képezett társadalom és az abból eredő magasabb technológiai színvonal, valamint innovációs potenciál, illetve a modernebb, erősebb gazdasági rendszerük révén nagyobb volt, mint a központi hatalmaké, így könnyebben tudtak választ adni a kihívásokra, és ez lett a legfontosabb döntő faktor a háború kimenetében.

Az Iszlám Állam gazdaságmozgósítása

Ha most eltekintünk létrejöttének céljától, brutális lététől, embertelenségétől, pusztításától, és tisztán szakmai szemmel nézzük, az Iszlám Állam fennállása során szinte példátlan mértékű, elképesztően sikeres gazdaságmozgósítást

volt képes végrehajtani. Egy korábban önállóan soha nem létező, tehát saját kezdeti államigazgatással nem rendelkező polgárháborús területen képes volt kialakítani és sokáig fenntartani egy állam működését úgy, hogy közben folyamatosan körkörös háborút folytatott, és a világ legnagyobb katonai hatalmainak csapásai pusztították.

A folyamatos intenzív háború során hosszú ideig képes volt finanszírozni a rendkívüli költségeket, ehhez megteremteni az értékesítési csatornákat, valamint az adó- és anyagi (be)szolgáltatási rendszer működését. A terület erőforrásait a háború szolgálatába tudta állítani, működtette a sorozást, a kiképzést, a felkészítést, az idegen zsoldosok fogadását. Képes volt diverzáns, terror- és pszichológiai műveletek végrehajtására az ellenséges vonalak mögött, sőt egészen az ellenség távoli anyaországaiban, s ami talán a legfigyelemreméltóbb, hogy mindezek háttérül komoly hadiipari komplexumot hozott létre, és üzemeltetett.

Az olaj- és műkincsek értékesítésének logisztikája és diplomáciája egyáltalán nem könnyű egy körkörösén harcoló, elvileg mindenki által ellenségnek tekintett országnak, mint ahogy az anyagi beszállítás, a munkakötelezettség és a sorozás fenntartása a terror mellett jól szervezettséget is igényel. Az Iszlám Állam hadiipara pedig egyértelműen komoly tudományos alapokon működik. Úgy tudott nagy mennyiségben, sorozatgyártásban viszonylag jó minőségű kézi- és tüzérségi fegyvereket, robbanóanyagokat gyártani és ezeket megfelelő ütemezéssel, készletezéssel a harcoló alakulatokhoz eljuttatni, hogy ezek előállításához szükséges értékláncainak jelentős darabjaihoz nem fért hozzá. Ezen kiegészítő értékláncelemeket képes volt más ágazatokból vett eszközökkel, anyagokkal pótolni úgy, hogy közben a gyártás során még bizonyos szintű minőségbiztosítási rendszert is működtetett. A Conflict Armament Research szervezet munkatársai által végzett vizsgálatok kimutatták (Conflict Armament Research 2016), hogy az Iszlám Állam hadiipara más irreguláris csoportok *ad hoc* fegyvergyártásához képest inkább az önálló nemzetgazdaságok standardizált, szabványosított, specializált, központilag szervezett és irányított hadiiparához hasonlított. Ebből fakadóan nemcsak hogy képes volt az értéklánc-hiányosságokat kiküszöbölni (mint például a nagyon különleges

tulajdonságokat igénylő aknavető csövek gyártásához olajfűrésznél alkalmazott csöveket, a robbanóanyag-előállításához kálium-nitrátot, szorbitolt vagy cukrot használtak), hanem fenn tudott tartani nagy mennyiségű gyártást és a hozzá tartozó robosztus ellátási láncot is. Mindehhez nagyon komoly humán erőforrás, tudás, innováció is szükséges volt különösen katonai műszaki, természettudományi és logisztikai területen.

Az ISIS példája tehát jól összefoglalja mindazon tényezőket, amelyeket a mozgósítási biztonság sikerének feltételeként tanultunk. Mindazonáltal az Iszlám Állam mint önálló ország fennmaradása és katonai sikere hosszú távon – szerencsére – nem volt lehetséges, mivel erőforrásainak totális mozgósításával, a humán vagyonának és tudásának teljes kihasználásával sem lehetett képes ellensúlyozni azt az óriási erőforrásfölényt, amellyel a vele szemben állók rendelkeztek. Ennek ellenére – megint csak a tudomány objektív szemüvegén keresztül vizsgálva – körülményeihez viszonyított relatíve hosszú létezése kitűnő példa a legmagasabb szintű gazdaságmozgósítás végrehajthatóságának módjára.

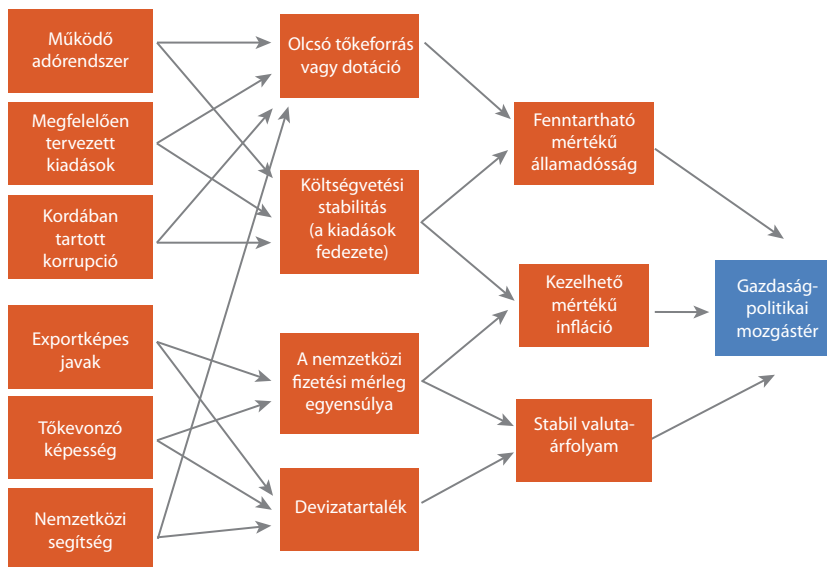
A GAZDASÁGPOLITIKAI ESZKÖZRENDSZER ÉS MOZGÁSTÉR BIZTONSÁGA

A gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonságának tartalma és a potenciális kockázatok elemzése

A fejezet elején a 4. ábrán látható, hogy a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonsága átöleli az összes többi, a gazdasági folyamatok mindennapi működéséhez szükséges alrendszert, és ezekre kívülről ható tényezőként jelentkezik. Ennek az az oka, hogy a gazdaságpolitika nem része a kibocsátási folyamatnak, azonban nagyon erősen befolyásolja azt. A gazdaságpolitika segítheti és gátolhatja is a nemzetgazdaság normál működését (és hosszú távú fejlődését). Természetesen alapvető célja a támogatás, segítség, de a hibás vagy kényszerpályán mozgó, eszközeitől és mozgásterétől megfosztott gazdaságpolitika nagy működési kockázatokat okozhat a gazdaságban. Illetve

az eszközökkel és mozgástérrel nem rendelkező gazdaságpolitika nem tud hatékonyan beavatkozni a gazdaság működésében keletkező bármilyen – ellátási, finanszírozási, technológiai, értékesítési stb. – probléma esetén, valamint nem képes krízisidőszakban sikeres gazdaságmozgósítást végrehajtani. Ezért fontos tehát foglalkoznunk a gazdaságpolitikai mozgástér kérdésével a működési biztonság kapcsán. Az előzőekben levezetettekből adódóan *a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonsági szintje attól függ, hogy az adott ország gazdaságpolitikája különböző fiskális, monetáris, illetve egyéb (például kommunikációs, diplomáciai stb.) eszközökkel mennyire képes befolyásolni a gazdasági biztonság többi alrendszerének biztonsági szintjét.* Ez a képesség alapvetően a rendelkezésére álló eszközök tárától és azok hatásosságától függ. A rendelkezésre álló gazdaságpolitikai eszközök mennyiségét pedig döntően a gazdaságpolitikai mozgástér határozza meg.

A gazdaságpolitikai mozgástér egy nagyon komplex rendszer eredménye. Az alapvető elemeit és tényezőit a 17. ábra foglalja össze.

17. ábra: A gazdaságpolitikai mozgásteret meghatározó főbb gazdasági tényezők

Forrás: a szerző szerkesztése

A gazdaságpolitika két legfontosabb ága a monetáris, illetve a fiskális politika, ezért a gazdaságpolitikai eszközök kapcsán is beszélhetünk alapvetően monetáris, illetve fiskális eszközökről. Valamint napjainkban egyre hangsúlyosabban megjelennek a kommunikációs és diplomáciai eszközök is. (Ennek okát a globalizáció gazdaságpolitikára gyakorolt hatásairól szóló alfejezet fejti ki.) Ezen gazdaságpolitikai eszközöknél mindig valamilyen késés is közrejátszik. Ez a késés két tényezőből tevődik össze. Belső késésnek hívjuk azt az időt, amikor a gazdaságpolitikai döntéshozók felismerik, hogy reagálniuk kell valamilyen külső vagy belső eseményre, folyamatra, és meghozzák a döntést. Külső késésnek pedig azt az időt nevezzük, amely az alatt telik el, amíg ez a meghozott döntés éreztetni kezdi hatásait a gazdaság (és a társadalom) működésében. A szakirodalom úgy tartja, hogy a belső késés a fiskális politikánál, a külső a monetárisnál nagyobb (MANKIW 2022). Azaz a költségvetési politika ritkábban és lassabban reagál az eseményekre, de ennek hatásai hamarabb érződnek a gazdaságban. Ennek oka, hogy – normál esetben – költségvetési törvényt egyszer hoznak az adott évre vonatkozóan, s ezt csak minimális mértékben korrigálják a költségvetési év során. Míg a központi bankok vezető testületei (nálunk Monetáris Tanácsnak nevezik) – szintén normál esetben – havi rendszerességgel hoznak döntéseket. Viszont a központi bankok kamatszint-, pénzmennyiség- vagy árfolyam-befolyásolására vonatkozó döntései sokkal lassabban futnak keresztül a bankszektoron, a pénzügyi rendszeren (és végül az egész gazdaságon), és sokkal kevésbé egzaktan jelentkeznek. A döntések végleges hatásai nem egyértelműek, és nagymértékben függenek a belső és külső gazdasági szereplők viselkedésétől. Ezzel szemben a költségvetés kiadási vagy bevételi oldalának változtatása viszonylag gyorsan, jóval könnyebben előrejelezhető módon megjelenik a gazdasági rendszerben.

Az előzőekben leírtakból kicsit arra következtethetünk, hogy a gazdaság napi működésével kapcsolatos problémák esetén a fiskális politika beavatkozására – gyorsabb hatásai miatt – nagyobb szükség lehet. Például ellátási problémák esetén (nincsen elég gyógyszer az influenzajárvány megfékezésére) az állami költségvetési kiadásokból lehet gyorsan importot beszerezni, vagy például (energiahálózati problémák esetén) lehet gyorsan infrastruktúra-fejlesztéseket

végrehajtani. A sztrájkokra is reagálhat a költségvetés adócsökkentés vagy állami dolgozók sztrájkja esetén béremelés formájában stb. Azonban ez nem jelenti azt, hogy a működési problémák felszámolásában nem lehet szerepe a monetáris politikának. Például elégtelen finanszírozási helyzet esetén (tömeges tőke kivonás az országból, a leértékelődő valutaárfolyam miatt megnövekedő hiteltörlesztési teher stb.) főleg a központi banknak vannak feladatai. Egy általános gazdasági válság esetén pedig, amikor a gazdasági biztonság minden alrendszere meginog, mindkét gazdaságpolitikai ág sokat tehet a válság következményeinek enyhébb lefolyásáért, a gazdasági biztonság általános szintjének megtámasztásáért vagy emeléséért. Így, ahogy a 17. ábrán is látható, a gazdaságpolitika mozgástér megléte kapcsán mind fiskális, mind monetáris mozgástérrel számolnunk kell.

Ebből adódóan a gazdaságpolitikai mozgástér mértékét meghatározó főbb tényezők (amelyek az ábrán látható módon további tényezőkből épülnek fel):

- az államadósság mértéke;
- az infláció mértéke (azaz az árstabilitás mértéke);
- a valutaárfolyam volatilitása (azaz az árfolyamstabilitás mértéke).

A költségvetési kiadások szükség esetén váratlan és gyors, nagymértékű megemelhetsége csak akkor lehetséges, ha ez nem okoz a jövőben államcsődöt, azaz az ország államadóssága fenntartható pályán marad. Ehhez a minimális feltétel, hogy már az emelés előtt is ilyen pályán legyen. Ellenkező esetben a tőkepiacról nem várható segítség, és az állam a váratlanul felmerülő kiadásait nem tudja a tőkepiacról felvett hitelekkel (azaz államkölcsön-kibocsátással) fedezni. A *fenntartható mértékű államadósság* stabil finanszírozási hátteret, azaz *költségvetési bevételekkel fedezett költségvetési kiadásokat (stabil költségvetési pozíciót)*, valamint a hiány mértékét, illetve a lejáró államadósság megújítását *alacsony kamattal finanszírozó tőkepiaci források* meglétét igényli. (Ez utóbbi részben helyettesíthető nemzetközi transzferekkel [dotációval, segéllyel], de azért jelentősen kisebb gazdaságpolitikai mozgásteret enged meg, és sokkal nagyobb függőséget jelent.)

A stabil költségvetéshez szükséges, hogy *a bevételeket és a kiadásokat megfelelően, jó módszertannal tervezzék meg*. Hiszen itt előretervezés folyik, azaz ezek jövőbeni alakulását kell eltalálni, s ezt rengeteg tényező befolyásolja. Amennyiben nem megfelelő minőségű a tervezés, akkor könnyen előfordulhat, hogy a gazdaságpolitika szándékától és a körülményektől függetlenül magas költségvetési hiány alakul ki.

Szintén minimális feltétel, hogy az államigazgatás és azon belül *az adóbeszedés megfelelően működjön*. Hiába tervezett megfelelően a költségvetés, ha az állam nem képes beszedni a kirótt adókat, akkor ugyanúgy nagy költségvetési hiánnyal és nem létező gazdaságpolitikai mozgástérrel fog szembenézni. Az adóbeszedés akadozásának amúgy rengeteg, a biztonság különböző dimenzióját érintő oka lehet, mint például polgárháborús helyzet, a szervezett bűnözés vagy az általános korrupció magas szintje, általános társadalmi elégedetlenség, a bukott állam szituációja stb.

A közpénzekkel kapcsolatos korrupció kordában tartását szintén ki kell emelni, mert ennek hiánya szintén a fiskális politikai eszközök és mozgástér korlátja lehet. (Egyszerűen fogalmazva annyi közpénzt használnak fel nem megfelelő célokra, hogy az állami kiadások változtatásának mozgástere teljesen megszűnik.)

A monetáris politika szerepe a gazdasági működés biztosításában elsősorban *a finanszírozási biztonság megteremtésében*, azaz a pénz- és tőkepiac normális működésének támogatásában rejlik. Erősítheti a hazai megtakarítások tőkepiacra áramlását, valamint segíthet *a nemzetközi tőke vonzásában és megtartásában*. További szerepe lehet, hogy amennyiben eszközei és mozgástere megengedi, segítheti *a gazdasági növekedést és a munkahelyteremtést a beruházások támogatásán*, azaz alacsony tőkepiaci kamatok kialakításán keresztül. A probléma az, hogy ezen két célrendszer érdekében egymást kioltó, egymással ellentétes hatású eszközöket kell használnia. Amennyiben zavar alakul ki a pénzpiacon, vagy nagyarányú nemzetközi tőkekivonást észlel a központi bank, akkor alapvetően az alapkamat emelésével kell válaszolnia. Viszont a beruházások élénkítése, a gazdasági növekedés támogatása pont hogy alapkamat-csökkentést igényel. Így a gazdasági biztonság megingásakor a központi

bank és a monetáris politika nem tud mindenre kedvező választ adni, hanem mérlegelnie kell aszerint, hogy milyen területen alakulhatnak ki súlyosabb következmények, és aszerint kell lépnie. (Ami ugyanakkor szinte biztosan károsan fogja érinteni a gazdasági tevékenységet más aspektusból.) Ha például súlyos tőkekiáramlást észlel, amely az ország nemzetközi fizetési mérlegének összeomlásával fenyeget (lásd a *Finanszírozási biztonság* fejezetet), akkor kamatemeléssel kell reagálnia a tőkepiac és a fizetési mérleg egyensúlyának megtámasztása érdekében. Ez viszont a gazdasági növekedés és a beruházások szempontjából káros a gazdaságnak. (De ezen kár kisebb, mint amekkora a fizetési mérleg összeomlása okozta gazdasági és társadalmi kár lenne.)

A monetáris politika mozgásterét így az előző tényezőkön keresztül a *valuta-árfolyam volatilitása* (azaz ingadozása) és az *infláció mértéke* határozza meg. Előbbinek értéke a *nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyától*, stabilitásának támogatása pedig a *központi bank devizatartalékainak értékétől*, utóbbi a már említett stabil költségvetési pozíciótól függ.

Egy valuta árfolyamának mozgása a mögötte álló ország (vagy regionális gazdasági integráció) nemzetközi fizetési mérlegének egyenlegétől függ. Amennyiben a fizetési mérleg negatív, akkor a valuta leértékelődik, amennyiben pozitív, a valuta felértékelődik. Az a jó, ha a valuta árfolyamának ingadozása viszonylag szűk határok között marad, mert a túlzott volatilitás zavaró tényező a gazdasági szereplőknek (főleg a nemzetközi kereskedelemben részt vevő hazai vállalatoknak), mivel számukra extra költségeket vagy kiadásokat okoz. (Hatványozottan igaz ez erősen nyitott gazdaságok vagy külföldi devizában eladósodott gazdaságok esetében.) Látható azonban, hogy amennyiben az ország nemzetközi fizetési mérlege stabil, azaz nincsenek nagy ingadozások a követel és tartozik oldalon lévő összegekben, akkor a valutaárfolyam is stabil marad. Nagy ingadozások akkor alakulnak ki, ha hirtelen megnövekednek vagy lecsökkennek a tartozik, illetve követel oldalon lévő összegek. Ezt alapvetően a be- és kiáramló tőkemozgásban bekövetkező gyors változások alakíthatják ki (mivel a nemzetközi kereskedelem jóval kevésbé rapszodikus). Ezért az országot hirtelen, tömegesen elhagyó nemzetközi és hazai tőke vagy éppen a nagy összegben beáramló nemzetközi tőke okozhat nagy volatilitást a valuta árfolyamában.

Ilyenkor a központi banknak lépnie kell, és eszközeit ennek lecsillapítása érdekében kell felhasználnia. Ebben a már említett kamatdöntések mellett, sőt inkább azon túl az egyik legfontosabb és legvégsőbb eszköze a nyílt piaci beavatkozás a valutapiacra. Ilyenkor a központi bank saját valutáját vásárolja vagy azt adja el (és külföldi devizát vesz belőle). Amennyiben a valutájának túlzott felértékelődését akarja elkerülni, akkor saját valutát visz a piacra, ezzel kínálatot teremt, és csökkenti annak árát (árfolyamát). Amennyiben a valutájának túlzott leértékelődése ellen akar harcolni, saját valutáját kell vennie, ezzel növelve a keresletet s annak árát (árfolyamát). Saját valutát viszont csak devizából, azaz más valutából tud vásárolni a központi bank. Ehhez tehát devizatartalékra van szüksége. Így a devizatartalék mértéke nagyban befolyásolja a monetáris politika lehetőségeit és mozgásterét – különösen a valutaárfolyam stabilizálása és a fizetési mérleg egyensúlyának megtartásán keresztül az importjavak további beszerzésének lehetősége és az árstabilitás (azaz az infláció korlátozott mértékének) fenntartása területén.

S itt akkor eljutottunk az *infláció*, az árstabilitás kérdéséhez, amely szintén a monetáris politika adott pillanatban rendelkezésre álló eszközrendszerét és mozgásterét befolyásoló tényező. A túlzott mértékű, s különösen a nagyon ingadozó infláció káros a gazdasági szereplők számára. A gazdasági szereplők részéről tévesen előre jelzett, nem a vártnak megfelelően alakuló infláció olyan vagyonátrendeződést okoz a gazdaságban, amely mögött gazdasági teljesítmény nincsen. Ez ellen a gazdasági szereplők magas reálkamatlábakkal fognak védekezni, amely viszont a beruházások csökkenésén keresztül a gazdasági növekedés és teljesítmény visszaesésében fog jelentkezni. A vágtató vagy a még magasabb hiperinfláció pedig már a gazdaság napi működését is súlyosan veszélyezteti.

A túlzottan magas infláció alapvetően két dolog következtében alakulhat ki. Az egyik ok az lehet, hogy az állam bevételei nem fedezik az állam kiadásait (azaz nincs költségvetési stabilitás), és a hiány értékére nem tud az állam kölcsönt felvenni a belföldi vagy nemzetközi piacokról. Azaz a gazdasági szereplők nem finanszírozzák állampapír vásárlásán keresztül a költségvetési hiányt, így a központi bank kénytelen azt *seigniorage*-zal, azaz pénzkibocsátással fedezni.

Ennek következtében egy egység termékre egyre több pénz jut, ami azt jelenti, hogy a termékeknek (szolgáltatásoknak) az ára meg fog emelkedni. (Ennek enyhébb, de hosszabb távon szintén inflációt okozó változata az úgynevezett mennyiségi lazítás, amikor a központi bank a gazdaság igényeinél jobban növeli a forgalomban lévő pénzmennyiséget abból a célból, hogy rövid távon felpörge a gazdasági tevékenységet. Ez különösen gazdasági válságokból történő kilábalás esetén – annak gyorsítására – alkalmazott gazdaságpolitikai módszer.)

A magas inflációnak a másik oka a termelési költségek általános megemelkedése lehet – ezt nevezzük kínálati sokkhatásnak. Ennek hátterében több tényező is állhat, amelyek közül az egyik leggyakoribb a hazai valuta gyors leértékelődése. Ennek következtében minden importalapanyag, áru és szolgáltatás egyre többbe kerül mind a fogyasztóknak, mind a termelőknek. Másik gyakori tényező egyes általánosan használt erőforrások (munkaerő, energia, üzemanyag, mezőgazdasági termékek stb.) árának emelkedése, amelynek költségnövelő hatásait a cégek kénytelenek megjeleníteni az áraikban azért, hogy elkerüljék a veszteséges termelést és a megszűnést.

Láthatólag a magas infláció kialakulása általában már önmagában is a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonságának hiányából adódik, azaz abból, hogy a gazdaságpolitika nem képes stabil költségvetést felállítani (azaz költségvetési politikai eszközeit kvázi elvesztette), és/vagy nem képes a valutája drasztikus leértékelődését megállítani (ami a monetáris eszközök és mozgástér elvesztésére utal).

Az infláció, amelyet egyszerre hajtott a gazdasági kilábalás, a világválság és a háború

A 2008-as pénzügyi-gazdasági világválság jelentősen csökkentette a termékek, szolgáltatások és beruházási javak iránti keresletet. Ilyen esetben a gazdaságpolitika természetes reakciója a kereslet élénkítése. Ennek egyik eszköze az, hogy a monetáris politika rövid távon megnöveli a pénzkínálatot a gazdaságban, és a megnövekedett pénzmennyiség rövid távon növeli mind a beruházásokat, mind az állami és magánfogyasztást.

Éppen ezért 2008 után a központi bankok világszerte őrült mennyiségi lazításba (amely a pénzmennyiség növelését jelenti) kezdtek, ami segített a válságból történő kilábalásban. Igen ám, de a jegybankok nem léptek le a fékpedálról, és hiába riadóztattak a közgazdászok, hogy a megnövekedett pénzmennyiség törvényszerűleg magas inflációhoz fog vezetni hosszú távon (hiszen egy egység árura egyre több pénz jut, ergo egyre magasabb lesz az ára), a rövid távú előnyöket látva (az olcsó hitelek révén felépülő nagy termelőkapacitások és foglalkoztatottság) a gazdaságpolitika világszerte tovább nyomta a pénznyomtató gázpedált.

Az így megnövekedett pénzmennyiség aztán a 2010-es évek végén törvényszerűen elkezdte keresleti oldalról felhajtani az árakat, éppen akkor, amikor kitört a Covid-járvány, amely a már korábban taglalt módon összeroppantotta a globális ellátási láncokat, így kínálati hiányt okozva rengeteg termék és szolgáltatás esetében. A kínálat csökkenésének szintén árfelhajtó hatása van, így ekkor már mind a keresleti oldali, mind a kínálati oldali tényezők növelték az inflációt. Ezt tetézte a 2022-es orosz–ukrán háború kitörése, amely jó pár általánosan használt alapanyag (energiahordozók, nyersfa, gabona) kínálatát csökkentette drasztikusan a piacokon, ezzel újabb kínálati (ár)sokkhatást kialakítva. Ez így együtt már olyan magas inflációhoz vezetett, amelyet évtizedek óta nem látott a világ – ennek az árnövekedésnek a megállításához az egyes országok gazdaságpolitikájának már nemigen volt eszköze. Az infláció letörése így fájdalmasan hosszú folyamattá vált, amely magas kamatokat, csökkenő hitelezést, mégis növekvő adósságterheket, valamint vállalati csődöket és visszaeső gazdasági növekedést okozott világszerte. Mindamelllett, hogy a magasabb kamatkörnyezet a költségvetési (fiskális) élénkítés lehetőségét is erősen lekorlátozta, a gazdaságpolitika funkcionális területei közötti cirkuláris kauzalításra is rámutatott.

*A gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgáster
biztonsági szintjének mérése*

Az előző alfejezetben leírtak alapján a rendelkezésre álló gazdaságpolitikai mozgásteret és eszközrendszert a következő főbb kemény mutatókkal lehet mérni:

- az ország nemzetközi fizetési mérlegének egyensúlya;
- a devizatartalékok értéke;
- a valutaárfolyam volatilitása;
- az infláció értéke;
- GDP-arányos államadósság;
- GDP-arányos költségvetési hiány;
- az állam likvid pénztartalékjainak értéke;
- a belföldi és nemzetközi gazdasági szereplők bizalma a gazdaságpolitika iránt;
- a gazdaságpolitika nemzetközi kapcsolatrendszere.

Az ország nemzetközi fizetési mérlegének egyensúlyáról, a valutatartalékok értékéről, valamint a valutaárfolyam volatilitásáról volt szó a finanszírozási biztonságról szóló fejezetben. Ezek a tényezők azonban – a finanszírozási biztonságon keresztül – döntően meghatározzák a monetáris politika mozgásterét is. Amennyiben a fizetési mérleg egyenlege negatív, és alacsony a jegybank devizatartalékja, akkor a jegybank kezében igazából nincsenek eszközök egy gyorsan felfutó válság – vagy például annak következtében kialakuló tőkekivonás – kezelésére. Ráadásul a tőkekivonás következtében szinte biztosan gyors leértékelődésbe kezd a valuta, amelynek kezelése egyrésztől leköti a központi bank figyelmét és maradék eszközeit, másrésztől a leértékelődés megállítása végső esetben csak nyílt piaci műveletekkel megoldható, ami szintén a devizatartalékok nagyon gyors csökkenésével jár együtt. A fenti következmények elkerülése érdekében a fizetési mérleg negatív egyensúlytalansága esetén biztosan kénytelen a központi bank kamatot emelni, ami – ahogy azt már korábban említettük – restriktív módon a beruházási tevékenység visszaesésének irányába hat.

Szintén volt már róla szó, hogy a *valutaárfolyam* túlzott *volatilitása* (ingadozása) költségnövelő tényező a gazdasági szereplők számára, ezért a túlzott mértékű ingadozást kezelni kell, s ez megint csak leköti a központi bank – pénzügyi, kommunikációs stb. – eszközeit, így kevesebb lehetősége marad más gazdasági problémákkal foglalkozni.

Ugyanez igaz az *inflációra* is. Ha egy országban – a gazdasági szereplők által megszokotthoz képest – magas az infláció, akkor annak kezelése a központi bank eszközeit újfent teljesen leköti, így nem marad lehetősége egyéb kérdésekkel foglalkozni. Például – akárcsak a leértékelődő valuta kapcsán – ebben az esetben sem segítheti a gazdasági növekedést, a beruházások bővülését és a munkahelyteremtést a kamatcsökkentés eszközével. Sőt, ahogy arról korábban szó volt, igazából a túlzottan magas infláció már önmagában is azt jelzi, hogy a gazdaságpolitikának nincsen mozgásteré.

Az *államadósság*, a *költségvetési hiány* és az *állam likvid pénztartalékjainak értéke* a költségvetési politika eszközeit és mozgásterét határozza meg. Amennyiben nagy az államadósság és a költségvetési hiány, valamint az államnak kevés a likvid pénztartaléka, akkor a gazdaság (a társadalom) működésében bekövetkező problémákra nem tud a kiadásainak növelésével reagálni, mivel nincsen miből azokat finanszírozni. (És természetesen ekkor egy krízishelyzet esetén ország- és gazdaságmozgósítási képességei is sokkal behatároltabbak.

A szűk gazdaságpolitikai mozgáster hátránya Magyarország példáján keresztül

A 2008-as pénzügyi-gazdaság világválság egyrészről a nemzetközi tőkepiacok befagyásával és ezen keresztül a beruházások visszaesésével, másrészről az áru- és szolgáltatáspiaci kereslet visszaesésével járt együtt. Ezek együtt nagyon negatív hatással voltak a gazdaság teljesítményére, azon keresztül a foglalkoztatásra és a háztartások jövedelmére. A gazdasági biztonság súlyosan megingott.

Az állami gazdaságpolitikára hárult a feladat, hogy ezen súlyos következményeket enyhítse. Éppen ezért a gazdaságpolitika mind monetáris, mind fiskális területen lazításba kezdett. Az államok növelték költségvetési

kiadásait, s csökkentettek egyes adókat, ezzel is növelve az áru- és szolgáltatási keresletet. A központi bankok csökkentették az alapkamatot, ezzel is támogatva a beruházások visszaesésének megállítását. Szinte mindenki így cselekedett, a nagyon kevés kivétel egyike volt Magyarország.

A magyar gazdaságpolitika a korábban elkövetett hibák következtében kényszerpályán mozgott, és annyira nem volt eszköze és mozgástere, hogy nemhogy lazítani nem tudott, hanem megszorításokra kényszerült mind monetáris, mind fiskális területen. A magas költségvetési hiány és államadósság miatt a kiadásnövelést a tőkepiacok nem tolerálták, így ehhez nem tudott forrást bevonni az állam. Sőt, a kirívóan alacsony likvid pénztartalékok következtében már folyó kiadásainak fedezése is veszélybe került, ezért – piaci bizalom híján – nemzetközi szervezetekhez, az IMF-hez és az EU-hoz kellett fordulnia pénzügyi segítségért.

Látva a gazdaságban lévő magas kockázatokat jelentős tőkét vontak ki, amely a forint piacán kínálatot generált, és így a forint gyorsan leértékelődött. Ez, valamint a szintén kirívóan alacsony devizatartalék az MNB mozgásterét is teljesen megszüntette. Így ahelyett, hogy alapkamat-csökkentésbe kezdhetett volna a gazdaság élénkítése, a munkahelyek megőrzése érdekében, az alapkamat nagyon drasztikus, 3%-os emelésére kényszerült a tőkekiáramlás és a forint leértékelődésének megállítása érdekében. A mozgásteret még tovább szűkítette, hogy a forintleértékelődés megállítása kulcsfontosságú kérdés volt az összes gazdasági szereplő óriási devizaadóssága kapcsán.

Hogy a fenti tényezők mennyire nem a gazdaság általános fejlettségi szintjétől, hanem a gazdaságpolitika mozgásterétől függenek, jól mutatja, hogy a környező, hasonló fejlettségű országok nem kényszerültek ilyen lépésekre. Mind a lengyel, mind a cseh központi bank azonnal alapkamat-csökkentési politikába kezdett, s még a román jegybanknak is több mozgástere volt, hiszen a szintén jelentős devizaadósság ellenére nem kellett kamatot emelnie. Ezek az országok ennek következtében kisebb veszteségekkel vészelték át a válságot, és hamarabb érték el újra a 2007-es gazdasági teljesítményük szintjét.

Az előbbieken felül puha mutatónak számítanak azok a tényezők, hogy mennyire tartják a hazai és külföldi gazdasági szereplők hitelesnek és konzisztensnek a gazdaságpolitikát (azaz mennyire hisznek neki), illetve milyen az ország gazdaságdiplomáciai kapcsolatrendszere. Ez utóbbi két tényező a kommunikációs és diplomáciai eszközök biztosította mozgástér nagyságára, valamint ezen eszközök hatásosságára mutat rá. Tehát a gazdaságpolitikába vetett – hazai és nemzetközi – bizalom és a gazdaságpolitika nemzetközi kapcsolatrendszere is meghatározza a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonsági szintjét.

A gazdaságpolitikába vetett nemzetközi és hazai bizalom azért is fontos, mert ha ennek szintje magas, akkor még szűk „fizikai” (gazdasági) korlátok (nagy államadósság és költségvetési hiány, alacsony devizatartalék stb.) esetén is nagyobb a mozgástér. Például meglévő bizalom esetén magas államadósság kapcsán is tud az állam forráshoz jutni a tőkepiacokról, és abból fedezni a gazdaság valamilyen működési zavara kapcsán keletkező kiadásait. Ugyan-ezen oknál fogva fontos a *gazdaságpolitika nemzetközi kapcsolatrendszere* is. Ugyanis ez is képes a gazdaságpolitikai mutatók által beszűkített mozgástér kitágítására.

Japán és Haiti, valamint a természeti katasztrófák utáni újjáépítés finanszírozása

A természeti katasztrófák utáni újjáépítés mindig nagyon sokba kerül az országoknak, társadalmaknak. Ahogy haladunk az időben előre, a modern társadalmakra már az a jellemző, hogy ezekből a költségekből egyre nagyobb részt vállal az állam. Mivel azonban az államnak saját jövedelme nincsen, ezért ezt valamilyen forrásból elő kell teremteni. Egy természeti katasztrófa után nem túl szerencsés extra adók kivetéséből fedezni az állam plusz kiadásait, mert az fájóan hat az amúgy is már csapást elszenvedett gazdasági szereplőkre (vállalatokra, háztartásokra). Így, ha lehet, az állam inkább a tőkepiachoz fordul, és (olcsó) kölcsönökből fedezi az újjáépítésből rá háruló feladatokat.

Japán két tektonikai lemez határán fekszik, ezért a történelme során mindig is nagyon gyakoriak voltak a különböző természeti katasztrófák (földrengések, vulkánkitörések). Mindemellett az ország rendelkezik a világon a legnagyobb GDP-arányos államadóssággal. A 2011-es földrengés és cunami után mégis minden gond nélkül tudott extra forrásokat bevonni a tőkepiacról. (Ekkor a GDP-arányos államadósságának mértéke 215% volt.) Sőt, a katasztrófa (és továbbiak kockázata), valamint a növekvő államadósság ellenére is mind a mai napig a legjobb minősítésű államadósság-besorolással rendelkezik. Elmondható, hogy ha bármilyen újabb természeti katasztrófa éri az országot, akkor az állam extra kiadásainak fedezésére szinte bármilyen mértékű további forrásokat be tudna vonni a tőkepiacokról.

Ezzel szemben Haiti GDP-arányos államadósságának mértéke a 2010-es földrengés bekövetkezésekor minimális, 20% alatti érték volt. Az országnak mégis a nemzetközi közösséghez kellett fordulnia segítségért, mert a tőkepiacokra aligha számíthatott. Segítséget kapott így az IMF-től, a Világbanktól, a legfejlettebb államoktól, Venezuelától, magánalapítványoktól, de még segélykoncertet is rendeztek számára. Hogy ez mennyire nem volt elég, és mennyire jól jött volna további – tőkepiac által finanszírozott – mozgástér az újjáépítéshez, jól mutatja, hogy még súlyos kolerajárvány is felütötte a fejét a katasztrófa után.

Látható, hogy az egyik ország gazdasági teljesítményéhez képest sokkalta nagyobb államadóssága ellenére is megkapta az újjáépítéshez a gazdasági szereplők támogatását hitelek formájában, a másik a minimális adóssága ellenére sem. Így a két gazdaságpolitikai mozgástér teljesen eltérően alakult. Ebben a gazdaságfejlettségi szintje mellett a két gazdaságpolitika iránti bizalomban lévő jelentős eltérés is nagyon erősen szerepet játszott.

Még egy hangsúlyos dolgot érdemes a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonságával kapcsolatban kiemelni. Fontos, hogy a gazdaságpolitikai döntéshozatal információs biztonsága ne sérüljön. Azaz a gazdaságpolitikai tervek, ötletek ne kerüljenek nyilvánosságra túl hamar.

(Kivéve persze, ha pontosan az a cél, hogy ezen tervek nyilvánosságra hozását pszichológiai és kommunikációs gazdaságpolitikai eszközként használják.) Ugyanis ha ezen tervek túl korán nyilvánosságra kerülnek, akkor azok hatása, és így az ország vezetésének gazdaságpolitikai mozgástere kisebb lesz. Minél korábban értesülnek a szervezett bűnözés, az ellenérdekelt külső vagy belső csoportok, ellenséges szándékú országok, a nemzetközi tőke vagy a belső oligarchiák szereplői a gazdaságpolitika szándékáról, annál több idejük van arra felkészülni, és a megfelelő ellenlépéseket megtenni. Ráadásul ha már ismerik a konkrét tervezési dokumentumokat, akkor a különböző lobbierdekek sokkal hamarabb és sokkal erőteljesebben jelentkezhetnek, és igazából eltéríthetik a gazdaságpolitikai lépést az eredeti céljától.

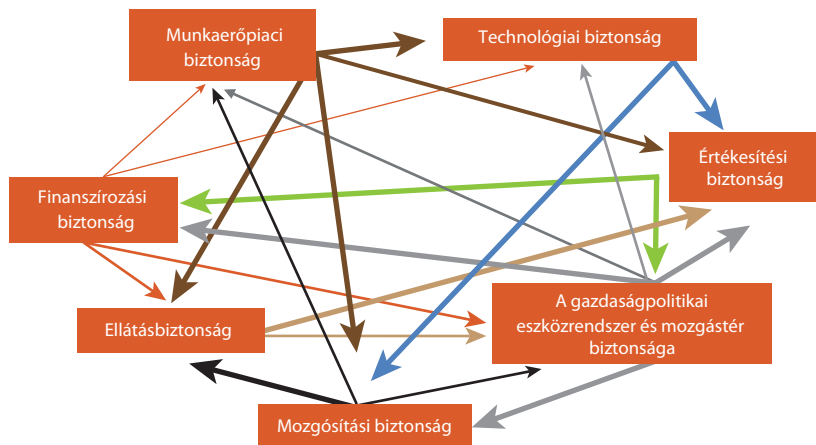
Az előbbiek természetesen nem azt jelentik, hogy a gazdaságpolitikai lépéseket nem kell egyeztetni a különböző gazdasági szereplőkkel, a döntés által érintett társadalmi csoportokkal. Éppen ellenkezőleg, a gazdaságpolitika kiszámíthatósága, megbízhatósága amúgy is kulcstényező napjainkban, mivel enélkül a vállalatok nem kötelezik el magukat beruházások megvalósítása mellett, hiszen a beruházások megtérülése hosszú távú tervezhetőséget kíván meg. Ebből adódóan minden egyeztetés, az egyeztetésre és az álláspontok megtervezésére biztosított megfelelő idő s a döntés meghozatala után a hatálybalépés előtt az érintett gazdasági szereplőknek meghagyott bőséges felkészülési idő egyaránt fontos a valós versenyképesség szempontjából. Azonban az állami szuverenitásnak része, hogy a stratégiák, célok, lehetséges eszközök kialakításának, valamint a törvényhozás közigazgatási eljárásának megfelelő mértékű titkossága ne sérüljön.

Napjainkban népszerűvé vált, hogy a kormányok az államigazgatásban meglévő szakmai tudás mellett a különböző területekre szakosodott szakértői, tanácsadói csoportok tudását is igénybe veszik döntéseik meghozatalához. Ilyenek például a *think tank* csoportok, amelyek működése a globalizált világunkban teljesen logikusnak és elfogadhatónak tűnik. Azonban gazdasági biztonsági szempontból fel kell hívni arra a figyelmet, hogy amennyiben az ezen csoportokban dolgozó és tanácsokat adó személyek hátterének átvilágítása nem történik meg pontosan olyan mélységben, mint az államigazgatás felső döntéshozói állománya esetében, úgy ezen csoportok, szakértők bevonása

a stratégiaalkotási vagy éppen a döntéshozatalai folyamatokba nagyon nagy biztonságpolitikai kockázatokat rejt magában (PETERSON 2022). Hiszen átvilágítás híján nagyon könnyen előfordulhat, hogy ezen szakemberek információt szolgáltathatnak ellenérdekelt titkosszolgálatok, szervezett bűnözői körök vagy éppen különböző gazdasági lobbicsoportok számára. Ezzel az állam biztonsági helyzete, valamint gazdaságpolitikai mozgástere nagymértékben romlik. Ráadásul mivel kifejthetik véleményüket a döntéshozatali folyamat során, sőt adott esetben be is vonják őket a dokumentumok elkészítésébe, így a stratégiát vagy a döntést úgy fogják befolyásolni és alakítani, ahogy azt megbízóik kívánják tőlük. Ezt a kockázatot egyetlen szuverén állam sem vállalhatja fel (hiszen ez nemcsak gazdaságpolitikai kérdések esetében áll fenn, hanem a biztonság többi dimenziója kapcsán is), s ezért nagyon fontos minden bevont csoportnak és személynek a megfelelő átvilágítása.

A GAZDASÁGI BIZTONSÁG ALRENDSZEREINEK EGYMÁS KÖZÖTTI KAPCSOLATRENDSZERE

Korábban is szóba került már, hogy a gazdasági biztonság egyes alrendszerei kapcsán a biztonsági szint megingása más alrendszer kockázatainak felerősödéséhez vezethet. Ebben nincsen nagy újdonság, hiszen alaptétel, hogy a biztonság egyes dimenziói is szoros kölcsönhatásban állnak egymással. Ugyanígy kijelenthető, hogy a gazdasági biztonság minden egyes alrendszerében bekövetkező – pozitív vagy negatív – változás hatással van az összes többi alrendszer helyzetére is. Az egyes alrendszerei kapcsán a biztonsági szint megingása más alrendszer kockázatainak a felerősödéséhez vezethet. S ugyanígy, az egyes alrendszer biztonsági szintjében bekövetkező javulás pozitív hatással lehet más alrendszer biztonsági szintjére is. Ebben az alfejezetben a különböző alrendszerek közötti hatásmechanizmusokat foglaljuk össze. Ez azért fontos bármilyen, a területtel foglalkozó szakember számára, mert így az egyes alrendszerek biztonsági szintjében bekövetkező változások jövőbeni hatásmechanizmusai kapcsán is következtetéseket vonhat le.

18. ábra: A működési biztonság alrendszereinek egymás közötti kapcsolatrendszere
 Forrás: a szerző szerkesztése

A 18. ábrán az alrendszerek közötti legfontosabb hatásmechanizmusok láthatók. A hatások erősségét a nyilak vastagsága jelzi. Ugyanazon színnel jelöltük az azonos alrendszerből kiinduló és tovagyűrűző hatásokat.

Ha a legerősebb hatásmechanizmusokat akarjuk összegyűjteni, akkor a következőket írhatjuk:

- a munkaerőpiaci biztonság hatása a technológiai biztonságra;
- a technológiai biztonság hatása az értékesítési biztonságra;
- az értékesítési biztonság hatása a finanszírozási biztonságra;
- a finanszírozási biztonság hatása az ellátásbiztonságra;
- a finanszírozási biztonság hatása a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonságára;
- a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonságának hatása a mozgósítási biztonságra;
- a munkaerőpiaci biztonság hatása az ellátási biztonságra;
- a munkaerőpiaci biztonság hatása a mozgósítási biztonságra;
- a technológiai biztonság hatása a mozgósítási biztonságra;
- a mozgósítási biztonság hatása az ellátásbiztonságra;

- az ellátásbiztonság hatása az értékesítési biztonságra.

Képzett munkaerő nélkül nem lehet magas szintű technológiát használni, magas technológiai színvonalú termelést folytatni. Amennyiben a munkaerőpiaci biztonság megrendül, azaz valamilyen oknál fogva (kivándorlás, sztrájk stb.) nem áll rendelkezésre képzett munkaerő, a technológiai biztonság is meginog.

A technológiai biztonság megingása viszont erősen növeli az értékesítési biztonsági kockázatokat. Magas szintű technológia nélkül ugyanis egyrészt nem alakulhat ki diverzifikált gazdasági szerkezet, másrészt nem állítható elő magas hozzáadott értékű versenyképes termék. Így viszont sokkal kiszolgáltatottabbá válik az ország a nemzetközi piacoknak (lásd *Értékesítési biztonság* című fejezet), és csak olcsósággal versenyezhet az értékesítés szintjének fenntartásáért.

Az értékesítési biztonság viszont nagyon erős hatással van a gazdaság finanszírozási biztonságára. Hiszen egyértelmű, hogy ha nem sikerül értékesíteni a termékeket és szolgáltatásokat a belső vagy a külső piacon, akkor nincsen meg a finanszírozási forrás a termelési folyamat további fenntartásához. Ráadásul ha a gazdaságnak nem sikerül exportbevételt szereznie, akkor az importjavak beszerzése sem tartható fenn sokáig. Így ha az értékesítési biztonság meginog, akkor a finanszírozási biztonságban is nagyon súlyos kockázatok aktivizálódnak.

Az importjavak megszerezhetősége viszont nélkülözhetetlen a termelési/ szolgáltatási folyamatok, az állami feladatellátás, a lakosság fogyasztásának fenntartásához. Így a finanszírozási biztonság megingása (ahogy az erről szóló fejezetben is bemutatottuk) nagy ellátásbiztonsági kockázatokat okoz.

A finanszírozási források ugyanígy nélkülözhetetlenek az állam működéséhez is. Amennyiben fennáll, a költségvetési hiány fedezése, valamint a lejáró államadósság megújítása forrásbevonást igényel. Ezért ha meginog a finanszírozási biztonság, akkor arra reagálnia kell a gazdaságpolitikának, így annak eszközrendszere és mozgástere jelentősen leszűkül.

Krízisidőszak idején viszont kulcskérdés, hogy milyen a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonsága. Minél magasabb szintű, annál sikeresebben végrehajtható a gazdaság és az ország mozgósítása. Ez azért van, mert általában bármilyen szintű gazdaságmozgósítási feladat a költségvetési kiadások

növekedését okozza. És ez csak akkor lehetséges, hogy ha van költségvetési mozgáster, azaz gazdaságpolitikai szabadsága az államnak.

A gazdaságmozgósítás sikerét ezentúl nagyban befolyásolja a munkaerőpiaci és a technológiai biztonság szintje. Mind a képzett munkaerő, mind a magas szintű technológiai színvonal javítja a termelési és szolgáltatási rugalmasságot. Azaz minél képzettebb a munkaerő (és minél nagyobb tartalékkal rendelkezik az ország), valamint minél magasabb a gazdaság általános technológiai színvonal, annál könnyebben tud reagálni az adott krízis okozta kihívásokra. Így egy adott országban minél magasabb a munkaerőpiaci, valamint a technológiai biztonság szintje, annál kisebbek a mozgósítási biztonsági kockázatok. (És ellentétes irányba is látható kapcsolat, hiszen amennyiben súlyos helyzet [például általános méretű sztrájk] alakul ki a munkaerőpiacon, akkor krízisidőszaki jogrend kihirdetésével és a hozzá kapcsolódó gazdaságmozgósítási intézkedésekkel enyhíthető a helyzet. Lásd a *Munkaerőpiaci biztonság* fejezetben leírt szlovákiai esetről tervezett intézkedéseket.)

Krízisidőszakban pedig az ellátásbiztonság szintjét döntően a gazdaságmozgósítás szintje és eredményessége határozza meg. Sikeres gazdaságmozgósítás esetén magas szinten vagy legalább megfelelő mértékben megoldható a védelmi igények kielégítése, a lakosság ellátása, valamint egyéb állami és gazdasági feladatok működtetése.

A termékek és szolgáltatások értékesíthetősége nagyban függ attól, hogy milyen biztonsággal vagyunk azokat képesek eljuttatni azok vásárlóihoz, így az értékesítési biztonság szintjét meghatározza az ellátásbiztonság szintje is.

Az előző mechanizmusokon túl látható, hogy a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonsági szintje – ahogy azt korábban írtuk – hatással van szinte minden más alrendszer biztonságára. Ha a gazdaságpolitikai mozgástér kicsi, akkor a gazdasági biztonság minden egyes alrendszere kapcsán növekednek a kockázatok, mivel csökken az esélye, hogy bármilyen működési zavart sikeresen tudjon kezelni az állam az adott területen történő beavatkozással.

A hasonló erősségű hatásmechanizmusok között azonban intenzitási különbség áll fenn. Ugyanis egyes hatások nagyon gyorsan, nagyon rövid idő

alatt jelentkezhetnek, míg mások inkább közép- vagy hosszú távon fejtik ki hatásukat. Például a technológiai biztonság döntően meghatározza az értékesítési biztonságot, azonban a technológiai színvonalban bekövetkező negatív változás csak lassan, hosszú évek alatt csúcsosodhat ki egy gazdasági krízisben. Az értékesítési biztonság megingása viszont pillanatok alatt a finanszírozási biztonság kockázatainak robbanásszerű erősödését okozhatja. Ugyanígy a finanszírozási biztonság megingása azonnal szorult helyzetbe hoz egy negatív költségvetési egyenleggel rendelkező államot, amelynek gazdaságpolitikai mozgástere ebben az esetben rögtön erősen beszűkül. Ezzel szemben a munkaerőpiaci biztonság megingása, a képzett munkaerő kivándorlása ugyan erős hatással van a technológiai biztonságra, azonban utóbbi biztonsági szintjének csökkenése nem ilyen gyors és heves lefolyású.

A Covid-járvány idején is tapasztaltuk, hogy amennyiben akárcsak a világ egyik szegletében nem áll rendelkezésre elegendő munkaerő az üzemek, szolgáltatások és szállítás működtetésre, úgy nagyon hamar elkezdnek akadózni a globális ellátási láncok. Azaz a munkaerőpiaci biztonság megingása az ellátásbiztonságra is jelentős hatással lehet.

A hatásmechanizmusok nagyon rövid bemutatása után mindenképpen idekíváncsok az az észrevétel, miszerint a gazdasági biztonság alrendszeit *kaotikus dinamika* jellemzi. Azaz az egyensúlyi pontból történő kicsi kilengés is kimozdítja a rendszert nyugalmi állapotából, és nehezen (szinte lehetetlenül) előrejelezhető hatásmechanizmusokat indít el. Ez napjaink gazdasági (és társadalmi) rendszerének hihetetlen komplexitásából adódik. Éppen a gazdasági biztonság rendszerének ezen kaotikus dinamikával leírható jellemzője kapcsán válik *nagyon fontosá az előrejelzés szerepe*. Azaz *hogy idejében észrevegyük az egyes alrendszerek biztonsági szintjében bekövetkező negatív változásokat, és még azelőtt lépünk ennek megállítása érdekében, mielőtt a negatív folyamatok eszkalálódnak, és a különböző típusú kockázatok a többi alrendszerben is aktivizálódnak*.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ACEMOGLU, Daron – ROBINSON, James A. (2013): *Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. Budapest: HVG Könyvek.
- ALAMOUSH, Anas S. – BALLINI, Fabio – ÖLÇER, Aykut I. (2022): Ports, Maritime Transport, and Industry: The Immediate Impact of COVID-19 and the Way Forward. *Maritime Technology and Research*, 4(1), 250092. Online: <https://doi.org/10.33175/mtr.2022.250092>
- ALVAREZ-COUCEIRO FERNANDEZ, Paula (2023): Europe at a Strategic Disadvantage: A Fragmented Defense Industry. *War on the Rocks*, 2023. április 18. Online: <https://warontherocks.com/2023/04/europe-at-a-strategic-disadvantage-a-fragmented-defense-industry/>
- ARTNER Annamária (2011): A válság anatómiája – az írországi példa. *Statistikai Szemle*, 89(12), 1269–1288.
- BÂ, Sidy (2010): SÉNÉGAL: Ces prix de misère qui ruinent les paysans et tuent l’agriculture. *Senemag*, 2010. május 5. Online: <http://senemag.free.fr/spip.php?article759>
- Battle of the Bulge* (1965). Rend. Annakin, Ken. Warner Bros.
- BEKE Károly (2024): Sikerült elkerülni a horror forgatókönyvet, de van egy rossz hírünk a magyar államadósságról. *Portfolio*, 2024. január 22. Online: www.portfolio.hu/gazdasag/20240122/sikerult-elkerulni-a-horror-forgatokonyvet-de-van-egy-rossz-sz-hirunk-a-magyar-allamadossagrol-664431
- BESWICK, Emma – PÁLFI Rita (2020): Így nem lehet dolgozni – kivonulással fenyegetnek a fehérorosz IT-szektor vezetői. *Euronews*, 2020. augusztus 17. Online: <https://hu.euronews.com/2020/08/17/igy-nem-lehet-dolgozni-kivonulással-fenyegetnek-a-feherorosz-it-szektor-vezetoi>
- BODÓ Szabolcs (2024): Területvédelmi erők alkalmazása az Adaptive Hussars 2023 gyakorlaton. *Honvédségi Szemle*, 152(3), 20–32. Online: <https://doi.org/10.35926/HSZ.2024.3.2>
- Conflict Armament Research (2016): *Tracing the Supply of Components Used in Islamic State IEDs*. London: Conflict Armament Research Ltd. Online: www.conflictarm.com/wp-content/uploads/2016/02/Tracing_The_Supply_of_Components_Used_in_Islamic_State_IEDs.pdf
- CSATH Magdolna et al. (2014): Pénzügyi stabilitás és gazdasági versenyképesség. In KAISER Tamás – KIS Norbert (szerk.): *A Jó Állam mérhetősége*. Budapest: NKE Szolgáltató Kft., 89–139.

- CSATH Magdolna et al. (2022): *Versenyképesség: új elméleti és módszertani közelítések*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- CSIKI Gergely (2023): A magyar csodafegyver, amivel hatalmasat szakított az Orbán-kormány. *Portfolio*, 2023. október 29. Online: www.portfolio.hu/gazdasag/20231029/a-magyar-csodafegyver-amivel-hatalmasat-szakított-az-orban-kormany-648507#
- DEÁK András György (2020): Egy unortodox gazdasági sztori a régióból – a belarusz modell. *Portfolio*, 2020. október 16. Online: www.portfolio.hu/krtk/20201016/egy-unortodox-gazdasagi-sztori-a-regiobol-a-belarusz-modell-452642
- Élelmiszerlánc-biztonsági Stratégia 2013–2022 (2013). [H. n.]: Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal.
- FEINMANN, Jane (2011): Slovakia's Doctors Prepare to Strike Over Plans to Privatise Hospitals. *BMJ*, 343, d8200. Online: <https://doi.org/10.1136/bmj.d8200>
- GUNST Péter (2007): *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- HEGEDŰS Ferenc (2022): Security of Global Supply Chains in View of the 2021/2022 “Chip Shortage”. *National Security Review*, 1, 31–44.
- IMF Data. Online: <https://www.imf.org/en/Data>
- LEONARD, Matt – KAPADIA, Shefali (2021): How the Suez Canal Blockage Unfolded Across Supply Chains. *Supply Chain Dive*, 2021. július 6. Online: www.supplychaindive.com/news/timeline-ever-given-evergreen-blocked-suez-canal-supply-chain/597660/
- LIPSKÁ, Elena – VLNKOVÁ, Milada – MACKOVÁ, Ivana (2005): Unit Labour Costs. *BIATEC*, 13(1), 8–12. Online: https://nbs.sk/_img/documents/biatec/biao1_05/8_12.pdf
- Központi Statisztikai Hivatal (2021): *Magyarország 2020*. Online: www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo_2020.pdf
- MANKIW, N. Gregory (2022): *Macroeconomics*. New York: Worth Publishers.
- MANN, Charles C. (2016): Gumi örület. Átok vagy áldás? *National Geographic Magyarország*, 14(1), 60–73.
- MEDVECZKY Mihály (2005): *A nemzetgazdaság minősített időszaki teljesítőképessége vizsgálata elméleti alapjai és a gazdaságmozgósítás tervezésének lehetséges korszerűsítési irányjai*. PhD-disszertáció. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola.

- MINTÁL Noémi (2011): *A tömegpusztító fegyverek elterjedését megakadályozni hivatott nemzetközi export-ellenőrző rendszerek a 21. század elején*. PhD-disszertáció. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola.
- NYE, David E. (2010): *When the Lights Went Out. A History of Blackouts in America*. Cambridge, MA: MIT Press.
- PAKURÁR Miklós (2012): Az ostorcsapás-effektus teória jelentősége az ellátási lánc menedzsmentben. *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására közleményei*, 4(5), 235–243.
- PETERSON, Andrea (2022): Why Think Tanks Are Such Juicy Targets for Cyberspies. *The Record*, 2022. június 23. Online: <https://therecord.media/ukraine-russia-think-tanks-microsoft>
- PETKOVICS Tamás (2016): A hadiipar fejlesztési lehetőségei Magyarországon. *Katonai Logisztika*, 24(1), 54–87.
- SZENTES Tamás (2003a): *World Economics 1. Comparative Theories and Methods of International and Development Economics*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZENTES Tamás (2003b): *World Economics 2. The Political Economy of Development Globalisation and System Transformation*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TAKSÁS Balázs (2016): Az európai integráció jelenlegi gazdasági problémái kódolva vannak a rendszerben. *Bolyai Szemle*, 25(3), 44–54.
- TAKSÁS Balázs (2017): A védelmi ipar és a katonai logisztika rejtett biztonsági kockázatai napjaink globalizált világában. *Honvédségi Szemle*, 145(6), 105–117.
- The National WWII Museum tárlata. USA, New Orleans. Online: www.nationalww2museum.org
- UNdata. Online: <https://data.un.org/>
- VG (2022): Három nagy finomító is pihen a régióban. *Világgazdaság*, 2022. augusztus 3. Online: www.vg.hu/energia-vgplus/2022/08/harom-nagy-finomito-is-pihen-a-regioban
- World Bank DataBank. Online: <https://databank.worldbank.org/>
- World of Coca-Cola Museum tárlata. USA, Atlanta. Online: www.worldofcoca-cola.com

AJÁNLOTT IRODALOM

- AMATO, Jeffery D. – MORRIS, Stephen – SHIN, Hyun Song (2002): Communication and Monetary Policy. *Oxford Review of Economic Policy*, 18(4), 495–503.
- BAJAJ, Yukti – KASHIRAMKA, Smita – SINGH, Shveta (2021): Economic Policy Uncertainty and Leverage Dynamics: Evidence from an Emerging Economy. *International Review of Financial Analysis*, 77, 101836. Online: <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2021.101836>
- CSATH Magdolna et al. (2019): *A versenyképesség-mérés változásai és új irányai*. Budapest: Dialóg Campus.
- DE GROOT, E. A. – SEGERS, R. – PRINS, D. (2021): Disentangling the Enigma of Multi-structured Economic Cycles – A New Appearance of the Golden Ratio. *Technological Forecasting and Social Change*, 169, 120793. Online: <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.120793>
- EVRON, Yoram – BITZINGER, Richard A. (2023): *The Fourth Industrial Revolution and Military-Civil Fusion. A New Paradigm for Military Innovation?* Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/9781009333290>
- HARRISON, Mark (1988): Resource Mobilization for World War II: The U.S.A., U.K., U.S.S.R., and Germany, 1938-1945. *The Economic History Review*, 41(2), 171–192. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.1988.tb00461.x>
- Hogyan működik Amerika? (2012) Rend. Young, Nic. PBS.
- ITF (2019): *Container Shipping in Europe: Data for the Evaluation of the EU Consortia Block Exemption Working Document*. International Transport Forum, Paris. Online: https://www.itf-oecd.org/sites/default/files/docs/container-shipping-europe-eu-consortia_3.pdf
- JAKSITY György (2003): *A pénz természete*. Budapest: Alinea Kiadó.
- KRUGMAN, Paul R. – OBSTFELD, Maurice – MELITZ, Marc (2022): *International Economics. Theory and Policy*. 12th edition. Harlow: Pearson.
- LEVINE, Louis (1951): Role of Labor Market Analysis in Man Power Mobilization. *ILR Review*, 4(3), 393–401. Online: <https://doi.org/10.2307/2518915>
- LI, Kevin X. – JIN, Mengjie – SHI, Wenming (2018): Tourism as an Important Impetus To Promoting Economic Growth. A Critical Review. *Tourism Management Perspectives*, 26, 135–142. Online: <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2017.10.002>
- LIBBEY, James K. (2010): CoCom, Comecon, and the Economic Cold War. *Russian History*, 37(2), 133–152. Online: <https://doi.org/10.1163/187633110X494661>

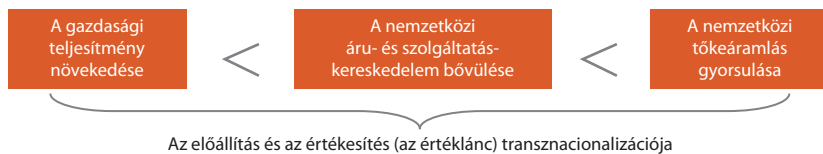
- MEDVECZKY Mihály (2015): A különleges jogrend egyes kérdései a gazdaságmozgósítás hazai történetéből. *Vélemények a Katonai Jog Világából*, (1), 1–84.
- MINTÁL Noémi (2008): A kettős felhasználású és haditechnikai termékek kereskedelmének ellenőrzése. *Nemzet és Biztonság*, 1(10), 59–66.
- PILLON, Patrick (2012): *La faim par le marché. Aspects sénégalais de la mondialisation*. Paris: L'Harmattan.
- PŘÍVARA, Andrej (2021): Labour Market Efficiency and Emigration in Slovakia and EU Neighbouring Countries. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 34(1), 1850–1869. Online: <https://doi.org/10.1080/1331677X.2020.1858131>
- TAKSÁS Balázs (2013): *Gazdasági biztonsági kihívások napjaink globalizált világában*. PhD-diszertáció. Nemzeti Közszerzői Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola.

A globalizáció hatása a gazdasági biztonságra

A GLOBALIZÁCIÓ ALAPVETŐ GAZDASÁGI FOLYAMATAI

A globalizáció alapvetően összefoglaló fogalom, sokféle definíciója létezik, röviden a következőképpen foglalható össze: a globalizáció lényege, hogy a Földünk egyik földrajzi helyén bekövetkező események (döntések, folyamatok) a Föld más részein is éreztetik politikai, társadalmi, gazdasági, ökológiai hatásait. Ráadásul egyre gyorsabban és egyre erőteljesebben jelentkeznek ezek a hatások (KOCZISZKY 2000). A globalizációt, a globalizálódást azonban nem lehet egy egzakt, konkrét folyamatként értelmezni, sokkal inkább úgy kell tekintenünk rá, mint folyamatok összességére. Ezek közé olyanokat sorolhatunk, mint:

- a kereskedelmi korlátok leépülése, a nemzetközi áru- és szolgáltatásforgalom bővülése, amely meghaladja a gazdasági teljesítmény növekedését;
- a termelési tényezők (tőke, munkaerő, természeti kincsek, információ) és a technológia egyre szabadabb és egyre növekvő nagyságú áramlása, ezzel együtt a termelési tényezők piacainak (tőkepiac, pénzpiac, munkaerőpiac) egyre szorosabb kapcsolata és egymásrautaltsága, amely során a tőkeáramlás növekedése meghaladja még az áru- és szolgáltatásforgalom bővülését is;
- az előbbiekből adódóan az előállítás és az értékesítés (azaz az értékláncok) transznacionalizálódása;

19. ábra: A globalizáció alapját képező gazdasági folyamatok

Forrás: a szerző szerkesztése

- az információs technológia rohamos fejlődése és használatának terjedése (alapfeltétele és egyben következménye is a globalizációnak);
- a politikai eszmék, ideológiák, vallási tanok, kulturális szokások gyorsabb terjedése;
- a szupranacionális intézmények létrejötte és súlyuk növekedése;
- a civil szféra szerepének és kontrolljának erősödése,
- regionalizálódás, a regionális gazdasági integrációk kialakulása.

A gazdasági biztonság kapcsán most döntően a globalizáció alapját képező gazdasági folyamatokra koncentrálna azokat a 19. ábrával lehet összefoglalni.

A globalizáció alapvetően az áru- és szolgáltatáspiacok, valamint a termelési tényezők (tőke, munkaerő, információ stb.) piacainak egyre erősebb nemzetközi összekapcsolódását és egymásrautaltságát jelenti, amely kapcsán elmondhatjuk, hogy az áru- és szolgáltatáskereskedelem az elmúlt évszázadban (is) folyamatosan gyorsabban bővült, mint a teljes gazdasági teljesítmény, míg a nemzetközi tőkeáramlás gyorsulása még az áru- és szolgáltatáskereskedelem bővülésénél is magasabb.

A kereskedelmi korlátok lebontása kapcsán két párhuzamosan jelentkező folyamat figyelhető meg. Az egyik a kereskedelempolitikai eszközök között a vám használatának döntő jelentőségűvé válása, a másik pedig az átlagos vámtételek jelentős és folyamatos csökkenése. Emellett a kereskedelem bővülésének fontos támogató hátere az a folyamat, hogy a technológiai fejlődéssel párhuzamosan folyamatosan csökkennek a relatív logisztikai, információáramlási költségek. Az információs technológia rohamos fejlődése drasztikusan növeli az információáramlás sebességét, és csökkenti a költségeit. A közlekedési infrastruktúra és technológia fejlődése szintén a szállítási költségek csökkenéséhez vezetett

(LAKATOS–SZÁSZI–TAKSÁS 2016). Mind a személy-, mind a teherszállítás területén folyamatosan javul a méretgazdaságosság, és ezáltal csökkennek az egy tonnakilométerre vagy egy személykilométerre eső fajlagos költségek. Másképpen fogalmazva: a termék értékének egyre kisebb hányadát teszik ki a szállítási költségek. A kereskedelempolitikai eszközök használatának csökkenése, illetve növekvő kiszámíthatósága, valamint a szállítás, a logisztika, a kommunikáció, az információáramlás csökkenő reálköltségei jelentősen megnövelték a nemzetközi kereskedelem mértékét és értékét. Ez a növekedés a történelemben visszatekintve régóta megfigyelhető, azonban az elmúlt évszázad második felétől kezdve drasztikusan felgyorsult, s a nemzetközi kereskedelem értékének bővülése folyamatosan meghaladja a gazdasági növekedés ütemét.

A globalizáció során a nemzetgazdaságok közötti kapcsolat nemcsak a kereskedelem révén válik egyre szorosabbá, hanem az áru- és szolgáltatás-piacok mellett a termelési tényezők piacai is egyre inkább és egyre gyorsabb mértékben fonódnak össze, ezáltal közöttük is növekszik az egymásra utaltság. A nemzetközi gazdaságtanban elfogadott tény, hogy a globalizáció egyik folyamataként a tőkeáramlás értéke a kereskedelem bővülésénél is gyorsabb ütemben nő. A nemzetközi tőkeáramlás felgyorsulásának hátterében több ok is áll, de az alapvető tényező az erősödő világpiaci verseny, amely a lehető leghatékonyabb működésre kényszeríti a vállalatokat. Ezért a vállalatok a termelési és szolgáltatási folyamataikat úgy terítik szét a világon a nemzetgazdaságok között, hogy mindegyik folyamat vagy részfolyamat oda kerüljön, ahol az a leghatékonyabban végrehajtható. A tőkeáramlás felgyorsulásának az előzőeken túl alapvető környezeti tényezője a tőkepiacok liberalizálása, valamint az információs technológia már említett fejlődése. Ez utóbbi nemcsak a tőkeáramlás technikai megkönnyebbülését jelenti, hanem lehetővé teszi a vállalatirányítási módszerek és technológiák fejlődését is, amely a transznacionális cégek hatékony működéséhez elengedhetetlen.

A nemzetközi tőkeáramlásnak alapvetően három típusa van:

- közvetlen külföldi beruházás;
- portfólióberuházás;
- közvetlen kölcsöntőke (hitel).

A közvetlen külföldi beruházás alatt olyan tőkemozgást kell érteni, amely során egy vállalat külföldön leányvállalatot hoz létre, leányvállalatát bővíti, vagy felvásárol valamilyen másik vállalatot. A közvetlen külföldi beruházás megkülönböztető vonása, hogy nemcsak erőforrások (tőke) átadását foglalja magában, hanem az irányítás megszerzését is. A leányvállalatnak nemcsak pénzügyi kötelezettségei vannak az anyacéggel szemben, hanem ugyanannak a szervezeti struktúrának is része.

Ezzel szemben a portfólióberuházás külföldi értékpapír (vállalati kötvény, részvény, állampapír) vásárlását jelenti irányítási jog megszerzése nélkül. Ennek egyik része lehet kölcsöntőke (vállalati, állami kötvény), egy része pedig véglegesen átadott eszköz (részvény).

A közvetlen kölcsöntőke mozgása a klasszikus hitelügyleteket jelenti, amelyek jelentős része a nemzetközi pénzpiacokon a különböző tőkepiaci és pénzpiaci szervezetek (például bankok) között zajlik. A Nemzetközi Valuta-alap adatai szerint a közvetlen külföldi beruházások nominális értéke az elmúlt 50 évben több mint 125-szörösére, a portfólióberuházásoké az elmúlt 30 évben közel 10-szeresére nőtt. Míg a kölcsöntőke napi szintű nemzetközi áramlása mára szinte mérhetetlen értékre emelkedett.

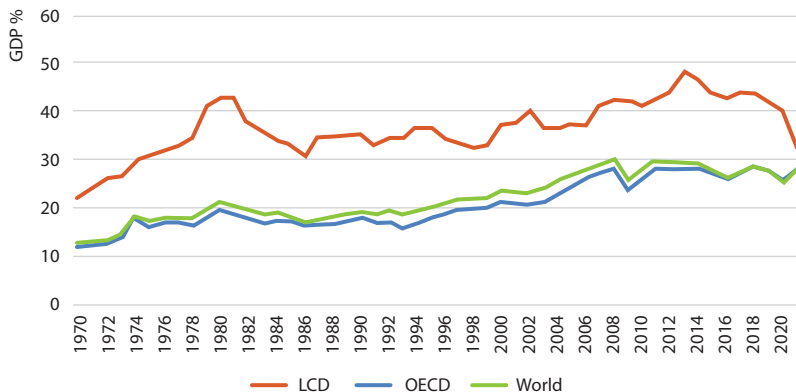
A tőkepiacok integrálódásával párhuzamosan – még ha nem is hasonló gyorsasággal – a nemzetgazdaságok munkaerőpiacai is egyre szorosabb kapcsolatba kerülnek. Az előző bekezdésekben megfogalmazottakra utalva elmondható, hogy a közlekedési infrastruktúra és eszközpark fejlődése és a közlekedésszállítás fajlagos költségeinek csökkenése nemcsak az árukereskedelem, hanem a migráció fellendüléséhez is vezetett. (A migráció ugyan önmagában nem egyenlő a munkaerő-áramlással, hiszen a nem munkaképes lakosság áramlása is beletartozik, mégis szoros korrelációs kapcsolat van a két fogalom között.) Az egyén migrációs döntésének hátterében sokféle ok állhat, de a legjellemzőbbek: az életfenntartás ösztöne (biztonsági tényezők), gazdasági okok (eltérő munkanélküliség és reáljövedelem), családi okok (családegyesítés, jobb lakhatási és iskoláztatási lehetőségek), önmegvalósítás (tanulás és karrier). A munkaerő kevésbé „nemzetköziesedik” (áramlik) könnyen, mint a tőke, mert a kulturális

(nyelvi, vallási, munkaetikai stb.) különbségek és korlátok jóval jelentősebbek. Ezért a munkaerő-áramlás növekedése mint globalizációs folyamat kevésbé erőteljes, mint a tőkeáramlás felgyorsulása. Mindemelllett a Világbank adatai szerint amíg 1975-ben a világ lakosságának csak 2,25%-a élt szülőföldjétől távol, addig 2015-re – a gyorsan növekvő népesség dacára – ez a mutató 3,33%-ra nőtt. Ez azt jelenti, hogy létszámuk az elmúlt 40 évben megháromszorozódott (78 millióról 243 millióra emelkedett).

A fenti folyamatok a 19. ábrán vázolt reláció következtében a termelési és szolgáltatási értékláncok napjaink globalizált világában transznacionalizálódnak. Ez azt jelenti, hogy egy-egy termék és szolgáltatás előállításában egyre több nemzetgazdaság vesz részt. Az értéklánc mindazon folyamatok összessége, amelyek ahhoz szükségesek, hogy egy termék vagy szolgáltatás megszülessen, létrejöjjön, végül a fogyasztóhoz eljusson. Az értéklánc tehát az ötlet megszületésétől a végterméknek és szolgáltatásnak a végső fogyasztóig történő eljuttatásáig tart. Egy évszázaddal ezelőtt még az volt a jellemző, hogy az értéklánc legtöbb folyamata egy adott ország területén ment végbe. A globalizáció során napjainkra az értéklánc egyes folyamatai különböző nemzetgazdaságokba települnek aszerint, hogy melyik folyamat melyik nemzetgazdaságban hajtható végre a leghatékonyabban (azaz a legversenyképesebben.) Ezért már egészen egyszerűnek tekinthető végtermékek előállítása is sok nemzetgazdaság közös koprodukcója, míg a nagyobb komplexitású vagy magasabb technológiai színvonalat igénylő jószágok előállításában szinte a teljes világgazdaság részt vesz. Azonban egy-egy ilyen kooperáció, nagy komplexitású értéklánc koordinálása már nagyon bonyolult folyamat, ezért napjaink világgazdaságában a főszerepet már nem a nemzetgazdaságok, hanem az értékláncokat irányító transznacionális vállalatok játsszák. Jól mutatja ezt az az adat is, hogy a nemzetközi kereskedelem egyharmada gazdasági értelemben nem is igazi kereskedelem, hanem ezen transznacionális vállalatok vállalatcsoporton belüli áru- és szolgáltatásmozgatása, míg a világkereskedelem másik harmadát pedig ezen transznacionális vállalatok egymás közötti kereskedelme teszi ki.

A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA AZ ELLÁTÁSBIZTONSÁGRA

A korábbi alfejezetben a következőképpen definiáltuk az ellátásbiztonságot: az ellátásbiztonság az ellátási lánc működésének biztonságát, azaz a termelési és szolgáltatási folyamat fenntartásához szükséges anyagi inputokhoz és szolgáltatásokhoz történő hozzáférés lehetőségét, valamint az előállított javak és a gazdaság működéséhez szükséges egyéb eszközök (például pénz) annak felhasználóihoz (lakosság, termelők, államigazgatási szervek, szövetséges erők, külföldi vevők stb.) a normál mértéknél nem nagyobb kockázattal megfelelő időben és módon történő eljuttatását jelenti. Az alrendszer komplexitása mellett is egyértelmű, hogy a nemzetközi kereskedelem gyors bővülésének számottevő hatása van ezen a területen a kockázati tényezőkre. A kereskedelmi korlátok leépülése, a nemzetközi kereskedelem liberalizálása és bővülése egyik oldalról előnyös az ellátásbiztonság számára, hiszen így a nemzetgazdaság könnyebben tud hozzájutni azokhoz a javakhoz, amelyeket nem képes előállítani, vagy nem eléggé hatékonyan képes előállítani. Ezáltal a gazdaságnak az erőforrásait nem kell az összes gazdasági ágazat és ág között szétaprózni, hanem specializálódhat azokra, amelyek az adott országban nagyobb haszon előállítására képesek. Így összességében világszinten adott mennyiségű erőforrásból (termelési tényezőtől) nagyobb mennyiségű termelés és szolgáltatás, azaz nagyobb jólét hozható létre (a komparatív előnyök elmélete). Ez a nemzetközi kereskedelem fő oka és mozgatója. Ehhez a specializációhoz, a szükséges értékláncok működtetéséhez pedig a könnyebbé váló kereskedelem nyújt háttérrel. Az így megtermelt javakat aztán a gyorsan bővülő nemzetközi kereskedelem révén a gazdaság elcserélheti importjavakra, így biztosítva a gazdaság és a társadalom ellátását. Szintén előny, hogy a folyamatosan fejlődő kereskedelem révén az importtermékek könnyebben elérhetővé válnak, s ezért a valamely okból kieső hazai termelés esetén is az ellátás (legyen szó lakosságról, gazdasági szervről vagy állami feladat elvégzéséről) gyorsan megoldható importbeszerzés révén. Különösen fontos ez olyan esetekben, mint amilyeneket leírtunk az ellátásbiztonság tárgyalásánál, amikor a hazai előállítás nagyon koncentrált, azaz néhány (vagy egyetlen) szereplő látja el a hazai piacot, s kiesése súlyos hiányt okoz.

20. ábra: Az import átlagos értéke a gazdaság teljesítményéhez (GDP) képest

Forrás: saját szerkesztés a Világbank adatai alapján

A kritikus fontosságú termékekből (gyógyszer, élelmiszer, energiahordozók stb.) korábban jelentős tartalékokat tartottak fenn az országok azért, hogy az esetleges termelési zavarok ne okozzanak ellátási zavarokat is. A könnyebben hozzáférhető import kapcsán ezek a tartalékok leépíthetők, s ezáltal az állam ezen költségei csökkenthetők.

Másik oldalról viszont az, hogy a nemzetközi kereskedelem gyorsabban bővül a gazdasági teljesítménynél, az azt jelenti, hogy *a nemzetgazdaságok teljesítményének (és ezen keresztül jövedelemtermelő képességének) importfüggősége nagyon gyorsan növekszik*. Ezt mutatja be a 20. ábra, amelyen láthatók a legkevésbé fejlett országok (LDC), a legfejlettebb országok (OECD) átlagos adatai, valamint a világtálag (World).

Látható, hogy mind a legfejlettebb gazdaságoknak tekinthető OECD- (Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet) országok, mind a legkevésbé fejlett országok (LDC) esetében jelentősen megnőtt a gazdaságok átlagos importfüggősége. Napjainkban több mint kétszer több importra van szükség ugyanakkora jövedelem előállításához, mint ötven évvel ezelőtt. Vagyis *a világ társadalmainak életszínvonala rohamosan erősödő mértékben függ a nemzetközi kereskedelem zavartalan folyásától*. Azaz amennyiben egy

nemzetgazdaság valamilyen oknál fogva akárcsak részlegesen is elérhetetlenné válik a nemzetközi kereskedelem számára, úgy ennek hatása pillanatok alatt meglátszik majd az adott gazdaság teljesítményén és társadalmának életszínvonalán. Márpedig a nemzetközi kereskedelemben bőven akadnak kockázati tényezők. Lehetnek ezek politikai vagy gazdasági, illetve természeti eredetűek.

Politikai oldalról ilyen kockázatként jelentkezhet különböző szankciók, embargók bevezetése, amelyek megtiltják vagy elvághatják az adott ország felé irányuló kereskedelmet, s ezáltal az adott ország ellátásbiztonsági kockázatai gyorsan megnőnek. Ilyen esetben kérdés, hogy mennyire és milyen gyorsan képesek nemzetgazdasági szektorai importhelyettesítő jóságok előállítására átállni. Ez azt jelenti, hogy ilyenkor a nemzetgazdaság a specializálódás irányából visszafelé mozdul el, azaz próbál minden ágazatban és ágban olyan jóságokat előállítani, amelyek részben vagy egészben képesek helyettesíteni a kieső importot. Jellemzően minél nagyobb a gazdaság importkitettsége és minél alacsonyabb az általános technológiai színvonala, annál kevésbé képes az import helyettesítésére, és annál súlyosabb ellátási és életszínvonalbeli problémákat okoznak az országgal szemben alkalmazott szankciók.

Az importproblémákon keresztül az ellátásbiztonságot veszélyeztetheti olyan helyzet is, amikor egy ország azért nem jut hozzá valamilyen erőforráshoz vagy jósághoz, mert egy másik ország gazdasági okokból korlátozza annak exportálását – ezt nevezzük önkéntes exportkorlátozásnak. Erre is akad sok példa, de a legismertebb és legnagyobb hatású talán a 70-es években az OPEC (Kőolaj-exportáló Országok Szervezete) által végrehajtott kínálat-visszafogás és az ebből adódó világgpiaci árnövekedés volt, amely nagyon súlyos problémákat okozott az egész világon.

OPEC-bojkott

Az OPEC (Kőolaj-exportáló Országok Szervezete) 1960-ban alakult meg. Létrejöttéig a fejlett országok olajvállalatai nagyon alacsony áron termelték és vitték ki a kőolajlelőhelyekkel rendelkező országokból a nyersanyagot, hogy utána abból magas piaci értékű késztermékeket állítsanak elő. Így az iparági

haszon szinte teljes egészében a fejlett országokban realizálódott. A szervezet megalakulásának célja ennek megváltoztatása volt, amelyet a kőolaj-kitermelés koordinált visszafogásán keresztül kívánt elérni. A tagországok számára kitermelési kvótát szab meg, így biztosítva, hogy ne emelkedjen meg túlságosan a világpiacon a kínálat mennyisége, és ezáltal ne csökkenje le az olaj ára.

A szervezet erejét az 1973-as arab–izraeli háborúval kapcsolatos lépések mutatták meg. Az OPEC bojkottot hirdetett az Izraelt támogató Egyesült Államok, Japán és nyugat-európai országok ellen. Ez a bojkott, amely során az olaj világpiaci ára fél év alatt a négyszeresére emelkedett, súlyos ellátási problémákat okozott. Több országban súlyosan korlátozni kellett mind a lakossági, mind az ipari energiafelhasználást. Ráadásul ez az északi félgömbön a fűtési szezon közepén történt, ami további nehézségeket okozott. Szünetet rendeltek el az oktatásban, szigorú korlátozásokat rendeltek el a közlekedésben, a szabadidős tevékenységekben, sőt egyes helyeken a lakosság villamosenergia-felhasználásában is kvótákat vezettek be. Egyes vélemények szerint a háború gyorsabb lezárásában is szerepet játszott a bojkott. Ekkor született meg az „olajfegyver” kifejezés. Az OPEC tagjai jelenleg is a világ kőolaj-termelésének körülbelül felét adják, és a kőolajtartalékok kétharmada felett rendelkeznek.

Az 1973–1974-es bojkott ugyan rövid távon súlyos ellátási problémákat okozott a nyugati gazdaságokban, de hosszú távon ezen gazdaságok technológiafejlesztéssel reagáltak a helyzetre, aminek következtében jelen pillanatban az életszínvonalbeli különbségek a fejlett kőolajimportőr országok és a legtöbb OPEC-tagországtársadalma között nagyobb, mint az OPEC megalakulásának idején. Sőt, az OPEC által generált áremelkedésnek inkább a Szovjetunió és a kommunista rendszerek bedőlésében volt szerepe. Hiszen ugyan ezen országokban az olajtermékek ára – a Szovjetunió biztosította ellátás miatt – nem növekedett, viszont a kommunista rezsimek technológiafüggősége magas volt, és a Nyugatról vásárolt ipari termelőeszközök ára – az olajár-emelkedés miatt – jelentősen megnőtt. Így egyre több és több üzem termelése vált veszteséggé vagy a drága berendezések, vagy az ezek hiányában elmaradt modernizáció miatt.

A kereskedelmet és így az értéklánc működését akadályozhatják szállítási problémák is. Ezen problémák hátterében is állhatnak politikai vagy éppen természeti, illetve műszaki okok. Előbbiekhez tartoznak olyan esetek, amikor valamelyik tranzitország akadályozza a szállítást, vagy a szállítási útvonal biztonságával kapcsolatban növekednek meg a kockázatok. Ilyen eset volt például az orosz–ukrán gázvita kapcsán a Kelet-Közép- és Délkelet-Európában kialakult kritikus helyzet 2008–2009 telén, vagy éppen a szomáliai anarchia talaján kifejlődött kalózkodás, illetve 2024-ben a jemeni húshi lázadók támadásai okozta vörös-tengeri szállítási nehézségek. Természeti csapások, katasztrófák szintén okozhatják a nemzetközi (és természetesen a belföldi) kereskedelem időleges zavarát. Illetve lehetnek olyan műszaki problémák is, mint a korábban, az ellátásbiztonság alfejezetben már ismertetett példa, amikor az elakadt konténerhajó eltorlaszolta a Szezei-csatornát.

A 2009-es orosz–ukrán gázvita

Az európai országok gázszükségletük legnagyobb részét az Északi-tengeren, valamint Oroszországban kitermelt földgázból fedezik. Oroszország felől Európába két nagy földgázvezetéken történik az export, amelyből az egyik Ukrajnán halad keresztül. A két ország között folyamatosak voltak az ezzel kapcsolatos viták, de a konfliktus 2008–2009 telén fordult súlyosabbra. A két állami vállalat, az ukrán Naftogaz és az orosz Gazprom nem tudott megegyezni a lejáró szállítási szerződés meghosszabbításáról. Az oroszok a földgáz kedvezményes értékesítési árát szerették volna fokozatosan emelni, míg az ukrán fél magasabb tranzitdíjat kért az Európába irányuló export keresztülszállításáért. Emellett a korábbi szállítások során felhalmozódott adósság és a hozzá kapcsolódó késedelmi kamat mértékében sem tudtak megegyezni.

Ennek következtében először az Ukrajnának szánt gáz exportját állította le a Gazprom, majd mivel állítása szerint az Európa más államaiba szánt exportmennyiséget megcsapolta Ukrajna (ezt az ukrán fél tagadta, ellenben az ukrán bíróság megtiltotta a gáz országon keresztüli tranzitszállítását az addigi tranzitdíjon), ezért 2009. január 5-én ezt is felfüggesztette.

A gázszállítások leállítása súlyosan érintette azokat az országokat, amelyeknek a földgázimportja döntően az Ukrajnán keresztül haladó orosz vezetékből történt. Különösen súlyos lett azon országokban a helyzet (ide jellemzően a balkáni országok tartoztak, Bulgária, Szerbia, Macedónia, Bosznia-Hercegovina), amelyek nem rendelkeztek számottevő hazai földgáztermeléssel vagy tározóval, vagy amelyek esetében alternatív beszerzési út (összeköttetés a nyugat-európai vezetékhalózzal, amelyen keresztül norvég földgáz érkeztetett, vagy cseppfolyósított földgáz [LNG] fogadására képes kikötői infrastruktúra) nem állt rendelkezésre. Szinte minden kelet-közép- és dél-kelet-európai országban komolyabb mértékben korlátozni kellett a földgáz ipari felhasználását, ami jelentős pénzügyi veszteséget okozott a gazdasági szereplőknek. De több országban tanítási szünetet rendeltek el, munkanapot helyeztek át, és sok helyen problémák akadtak a távfűtés fenntartásával is – leállt üzemek, kihűlt otthonok vidékévé változott a térség pár nap alatt.

A szerencsére pár nap után – ideiglenesen – megoldódott válság még jobban ráébresztette az Európai Unió tagállamait, hogy csökkenteniük kell energiafüggőségüket, és diverzifikálniuk kell beszerzési útvonalaikat. Ezért egyrészt növelték erőfeszítéseiket a megújuló energiaforrások kiaknázásának területén, másrészt folytatták a nemzeti energiahálózatok határokon átvelő összekapcsolását, mivel a válság példája azt mutatta, hogy ez jelentősen csökkenti a sérülékenységet, s növeli az ellátásbiztonságot.

Napjainkban, amikor a termelési és szolgáltatási folyamatok hatékonyságának növelése kulcskérdéssé vált a versenyben, a kereskedelem időleges vagy tartós kiesése egyre súlyosabb problémákat okozhat. A hatékonysági versenyben egyre kevésbé fér bele készletek és tartalékok felhalmozása, s így az import kiesése azonnal leállíthatja a termelést. (A nagyon elterjedt és rendkívül hatékony *just-in-time* típusú termelési rendszerek így ellátásbiztonsági szempontból jóval magasabb kockázatokat hordoznak magukban.) Éppen ezért annál erősebb a gazdaságok ellátásbiztonsága, minél diverzifikáltabb importkapcsolatokkal rendelkeznek. Azaz paradox módon pont hogy nem az elszigetelődés, hanem a minél nagyobb és komplexebb kapcsolatrendszer kiépítése növeli

az ellátásbiztonságot. (Hiszen az önellátás napjaink technológiai színvonalán nem lehetséges alternatíva.)

Természetesen nem szükséges, hogy teljesen kiessenek az importforrások az ellátási zavarok keletkezéséhez. Sokkal gyakoribb – különösen szegényebb országok esetén –, hogy önmagában az importforrások árának emelkedése okoz nagy problémát. Ilyenkor előfordulhat, hogy nem lesz képes megvásárolni a nemzetgazdaság az importot. Vagy ha képes lesz, akkor annak fedezésére sokkal több hazai jószágot kell exportként „feláldozni”, ami az életszínvonal csökkenését jelenti. (Ez az, amit az értékesítési biztonságnál cserearányromlásként definiáltunk.) S természetesen a dráguló import meg fog jelenni a hazai előállítású jószágok árában is, így erősödő, akár súlyossá váló inflációt is okozhat, ami szintén nem tesz jót a gazdaság működésének és a lakosság életszínvonalának.

A transznacionális vállalatok egyre növekvő szerepe a világgazdaságban – a fentebb vázolt folyamatokon keresztül – szintén növelheti az ellátásbiztonsági kockázatokat. Ennek oka az, hogy növekvő súlyuk a világgazdaság koncentrációját jelenti, ami pont az előbb említett jótékony hatású diverzifikáció ellen hat. Napjainkban egy-egy transznacionális vállalat termelésében jelentkező probléma a világgazdaság minden részében érezteti negatív hatásait. Jól megfigyelhető példa volt erre a 2011-es cunami globális gazdasági hatása.

Cunami Japánban és a hatása az autóiparra

2011. április 7-én földrengés rázta meg Japán keleti partvidékét, aminek a következtében kialakuló szökőár súlyos pusztítást okozott az ország csendes-óceáni partvidékén. A számtalan emberélet elvesztése mellett az ipari üzemekben is jelentős kár keletkezett. Azonban ennek a pusztításnak nemcsak a japán gazdaságra volt kihatása, hanem az értékláncok transznacionalizációján, valamint a transznacionális vállalatok koncentrációján keresztül máshol is következményekkel járt.

Különösen látványos volt ez az autóiparban. A cunami következtében nemcsak a japán autógyárak álltak le (miközben ezen gyárakban sem okozott nagyobb kárt a természeti csapás, ráadásul jelentős részük nem is Japánban termelt), hanem a Chryslertől kezdve a Jaguáron, a Peugeot-n, az Opelen át

számtalan autóipari óriás. Ennek oka az volt, hogy az autóipari értékláncokban olyan fontos szerepe van a japán iparnak és technológiának (különösen az elektronikai alkatrészek területén), és olyan mértékben koncentrálódott a tudás és a technológia néhány – gyártókapacitásukat Japánban működtető – transznacionális vállalat kezében, hogy a kieső termelésüket máshonnan nem volt lehetséges pótolni. Így a távol-keleti természeti katasztrófa miatt üzemek álltak le a világ túlsó szegleteiben is.

De az értékláncok transznacionalizációja növeli az élelmiszerlánc-biztonsági kihívásokat is. Mivel az előállítási folyamatok az élelmiszeriparban is egyre jobban feldarabolódnak, és egyre több országot érintenek, ezért egyre nehezebb garantálni, hogy biztonságos, egészséges, megfelelő minőségű étel kerüljön az asztalokra.

Az élelmiszerlánc transznacionalizációja és a németországi E. coli-járvány

Az elmúlt harminc évben az élelmiszer-termelés megkétszereződött, míg ezalatt az élelmiszer-kereskedelem tízszeresére nőtt.

Ez növeli az élelmiszerlánc-biztonsági kockázatokat is, hiszen sokkal kevésbé átlátható a 6. ábrán bemutatott folyamat, és sokkal kevésbé biztosítható, hogy az élelmiszerlánc minden külföldi szereplője az adott ország minőségügyi szabályainak megfelelően működjön. Mivel a transznacionalizálódott ellátási láncba egyre több nemzetgazdaság kapcsolódott be, ezért a hibák forrását is egyre nehezebb megtalálni.

Ez történt 2011-ben Németországban is. Májusban az E. coli baktérium következtében járvány tört ki, amelyben az év során 13 európai és két észak-amerikai országban, több mint 3000-en betegedtek meg, és ebből 46-an életüket is veszítették (HERPAY et al. 2011). A helyzet súlyosságát jelzi, hogy a kórházaknak kiegészítő véradásra kellett buzdítania az embereket a vérkészlet lepadása kapcsán. A járvány kiinduló góca Észak-Németországban volt. Az egyértelműnek tűnt, hogy a kiváltó ok baktériummal fertőzött élelmiszer fogyasztása, azonban a konkrét élelmiszert nem sikerült beazonosítani. A nyomás következtében borzasztó kapkodás kezdődött. Először bejelentették,

hogy az észak-németországi zöldségek felelősek a fertőzésért, majd a spanyolországi (mallorcai) uborkát gyanúsították, utána az alsó-szászországi biocsirát, végül az Egyiptomból importált görögcséna magcsiráját. Ezzel párhuzamosan a hatóságok óva intették az embereket az éppen aktuálisan gyanúsított termék fogyasztásától, s általában azokat a kereskedelmi láncok le is vették polcaikról. Természetesen ez óriási károkat okozott a termelőknek, hisz mindamellett, hogy a hatóságok tömegével kezdtek termény- és termékmegsemmisítésbe, a termelők piaci reputációja is súlyos csorbát szenvedett. Emellett az EU-n belül is, kívül is több ország kereskedelmi korlátozásokat vezetett be a Németországból származó élelmiszerekkel kapcsolatban. A kapkodás és a folyamatosan hamisnak bizonyuló eredmények kapcsán egyre több rém- és álhír is terjedni kezdett, mint hogy az E. coli e különösen veszélyesnek bizonyuló alfaja igazából biológiai fegyver, amelyet a CIA fejlesztett ki, és Németországot bünteti, amiért nem vesz részt a Líbia elleni háborúban, vagy éppen ellenkezőleg, az ország bioterrorizmus áldozata lett.

Pedig igazából csak az élelmiszerlánc hihetetlen komplexitása és transznacionalizáltsága okozta a nehézkes beazonosítást. Németország a világ élelmiszer-kereskedelmének második legnagyobb szereplője az USA után, s a kutatások szerint a forrásországból származó fertőzésekkel szemben is az ő lakossága a második legnagyobb mértékben kitett. Ezért lehetséges, hogy pont a világ egyik legfejlettebb technológiájú országának okozott ilyen súlyos és nehezen megoldható problémát egy láthatatlan méretű baktérium. (A kutatások egyik érdekes eredménye amúgy, hogy egy Hollandiában keletkező élelmiszerlánc-fertőzés okozna a legnagyobb és legszélesebb hatást a világban, mivel a holland élelmiszeriparnak a legnagyobb a globális hatása az import-export méret, valamint a kereskedelmi partnerek skálájának szélessége kapcsán.)

Az élelmiszerlánc transznacionalizációjának másik következménye, hogy felértékelődik az ellátási lánc szerepe nemcsak az élelmiszer minősége, hanem a mennyisége tekintetében is. Ugyanis még mai napig meghatározó tényező a betakarítás utáni veszteség. Ez a fejlett országokban nem jelentős (0,07–3%), de a kevésbé fejlett országok esetében már annál inkább (elérheti akár a 30–50%-ot is). Ezen veszteség hátterében rengeteg különböző ok állhat,

de közrejátszik az egyre hosszabb és több fázisú ellátási lánc a különböző szállítási módzatokkal és az egyes szállítási fázisok közötti tárolással (illetve ezek nem megfelelő minőségével) is (PARFITT–BARTHEL–MACNAUGHTON 2010).

A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA A FINANSZÍROZÁSI BIZTONSÁGRA

A finanszírozási biztonság meglétét a korábbi alfejezetben úgy értelmeztük, hogy a nemzetgazdaság kibocsátási folyamatainak fenntartásához és bővüléséhez, valamint amennyiben fennáll, a költségvetési hiány és az államadósság finanszírozásához elegendő megtakarításhoz képes hozzájutni a tőke- és pénzpiacokon. A finanszírozási biztonság a globalizációs folyamatokon belül alapvetően a nemzetközi tőkeáramlás elképesztő mértékű bővülése van hatással.

E globalizációs folyamat pozitív hozadéka lehet, hogy az egyre növekvő tőkeáramlás segítségével könnyebben kiegészíthetők a hazai megtakarítások. Amennyiben nincsen elegendő mennyiségű hazai megtakarítás, úgy tőkeimport segítségével fenntartható a beruházások megfelelő szintje. A kölcsöntőke és a portfóliótőke egészen könnyedén áramolhat a világ országai között, ezért nagyon könnyű hozzájutni. Fejlett országban ma már szinte elképzelhetetlen, hogy a tőke hiánya akadálya legyen bármilyen beruházás megvalósításának. Maximum csak a tőke ára lehet az. Átmeneti, felzárkózó és kevésbé fejlett országok esetében pedig a növekvő tőkeáramlás azt jelenti, hogy olcsóbb, kisebb költségű külföldi tőkeforrásokhoz juthatnak a piacon, és ez jelentősen növelheti a beruházásaik értékét, meggyorsítva gazdasági növekedésük ütemét, valamint felzárkózásukat. Kicsit leegyszerűsítve a képet a globalizáció a tőkeáramlás kapcsán azt jelenti, hogy a világ összes megtakarítása a világ összes beruházási ötlete számára rendelkezésre áll.

A közvetlen tőkeberuházások áramlása is könnyebbé vált, ezért ha egy gazdaság megfelelő környezetet tud biztosítani a külföldi tőke számára, akkor gyorsan új munkahelyek teremhetnek, csökkenhet a munkanélküliség, növekedhet a jólét. A gyorsuló tőkeáramlásnak ez a másik nagyon fontos pozitívuma. A versenyképes gazdasági környezet megteremtése a tőkeáramlás

felgyorsulásának következtében sokkal gyorsabban jár pozitív eredményekkel, mint korábban. A gazdaságok és a gazdaságpolitikusok számára könnyebbé vált a munkahelyteremtés.

A fenti, erősen pozitív hatásokhoz kapcsolódnak a gyorsuló és növekvő tőkeáramlás negatív hatásai is. A könnyen és gyorsan beszerezhető külső portfólió- és hitelforrások kapcsán a gazdaság hamar „rászokhat” a külföldi tőkére, annak „függőjévé” válhat. Ez esetben a hazai háztartások „leszokhatnak” a megtakarításról, mivel a hazai gazdaságnak nincsen rá szüksége, és nem fizeti meg annak esetlegesen magasabb árát. Ezzel öngerjesztő csapda alakulhat ki, mert ahogy csökkennek a belföldi megtakarítások, az áruk még feljebb megy, aminek következtében a gazdaság még inkább a külföldi tőkeforrások felé fordul. Annak pedig, hogy a belföldi háztartások jövedelmüket szinte kizárólag fogyasztásra fordítják, hatalmas ára lehet. Ha valamilyen oknál fogva a nemzetközi hiteláramlás visszaesik, vagy az adott ország irányába áramló tőke ára megnő, akkor nincsen hazai forrás, amely pótolja, s ez pillanatok alatt a beruházások visszaesésével, a munkanélküliség növekedésével, hosszú távon pedig a gazdasági növekedés ütemének jelentős mérséklődésével jár. (Erre jobb példát a hazánkban a 2008-as gazdasági válság kapcsán végbemenő folyamatoknál keveset lehet találni.) A külső tőkefüggőség nagyon jelentős kockázatot jelent a finanszírozási biztonság területén.

Tömeges tőke kivonás és hatásai Magyarországon 2008-ban

Már több szövegdobozban is szóba került, hogy hazánk gazdasági helyzete a 2008-as pénzügyi-gazdasági világválság kitörésének idején – sajnos – kitűnő példa a különböző gazdasági biztonsági kockázatok bemutatására. Így van ez itt, a globalizáció finanszírozási biztonságra gyakorolt hatásainak vizsgálatakor is.

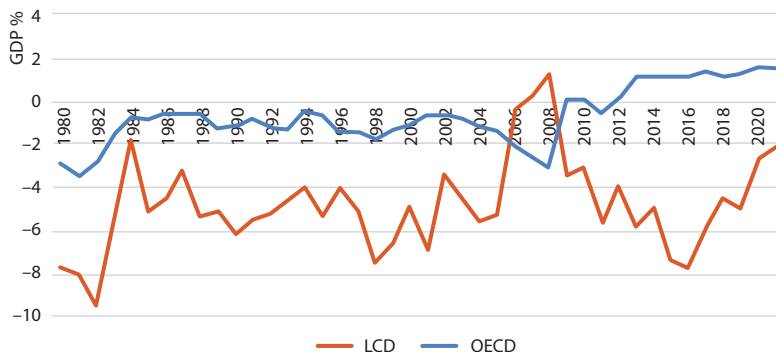
2008-ban a Lehman Brothers befektetési bank csődje után azonnal megváltozott a tőkepiaci szereplők magatartása. Az addigi kockázatkereső magatartás hirtelen – a tőkepiaci termékek esetleges „mérgezettsége” körül kialakult bizonytalanság kapcsán – szélsőségesen kockázatkerülővé módosult. Térségünkben hazánk gazdasága volt messze a legkockázatosabb, aminek hátterében a kimagasló külső finanszírozási igény, külső adósság, államadósság,

a legmagasabb devizaarány ezen adósságon belül, valamint a központi bank devizatartalékjainak alacsony szintje állt (DIETRICH–KNEDLIK–LINDNER 2011). Ennek következtében nagyon rövid idő alatt óriási mértékű tőkét vontak ki Magyarországról.

A tőkekivonás hatalmas forintkínálatot teremtett a valutapiacra, így a forint árfolyama zuhanni kezdett. A tőzsdén forgó részvények árai is óriási esést produkáltak a tömeges eladások következtében. A másodlagos piacon az állampapírhozamok megnöttek, és az újonnan kibocsátott államkötvényeket nem vették meg a befektetők – a külföldi tőke menekülése következtében az állam finanszírozása is megoldatlanná vált, ezért a magyar államnak külföldi intézményekhez (Nemzetközi Valutaalap, Európai Központi Bank stb.) kellett folyamodnia kölcsönért, ami a gazdaságpolitika amúgy is szűkös mozgásterét tovább csökkentette.

A növekvő és gyorsuló tőkeáramlás másik veszélyeztető tényezője a versenyképességen keresztül érinti a gazdasági biztonságot. Ugyanis természetesen a globalizációban nemcsak a versenyképesség javulása eredményez gyorsabb változásokat, mint korábban, hanem annak romlása is. Ha a gazdasági környezet romlik, akkor a működő tőke hamar odébbáll. Ma már a gyártás átköltöztetése – akár a világ másik végére is – egyáltalán nem jelent olyan nagy problémát. Éppen ezért a beruházásokat már jóval rövidebb megtérülési időintervallummal tervezik. Ha ez az idő lejár, a gyártás már készen is áll a költöztetésre. Így a közvetlen tőkeberuházások gyorsuló és bővülő mozgása lehetővé teszi, hogy a gazdasági környezet versenyképességének romlása esetén a működő tőke gyorsan és jelentős értékben elhagyja az adott gazdaságot. Ez a globalizáció munkahely-kihelyező hatása. Ezért a versenyképesség kulcsfontosságúvá vált.

Amennyiben a 21. ábrán a folyó fizetési mérleg egyenlegeit vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a könnyebben hozzáférhetővé váló külső tőkeforrások hatására *általánosságban nem növekedtek az egyes nemzetgazdaságok finanszírozási képességében (igényében) lévő különbségek*. Azaz nem váltak egyes országok egyre inkább nettó hitelezetté (nem „szoktak rá” egyre jobban a külföldi tőkére), és nem növekedett mások hitelezői szerepe.

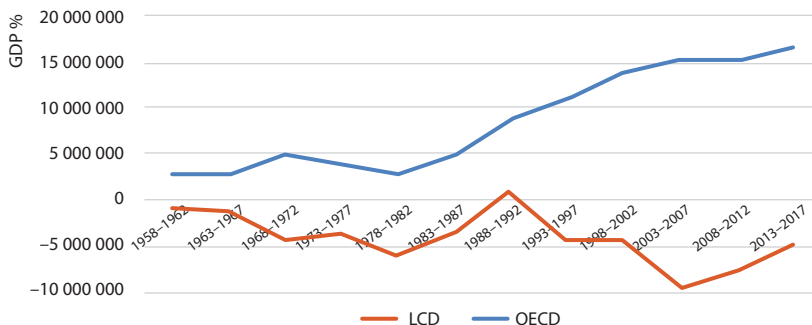

21. ábra: A GDP-arányos folyó fizetési mérleg értéke az egyes országcsoportokban
 Forrás: saját szerkesztés a Világbank adatai alapján

Azonban a globális tőkeáramlási adatokban az is megfigyelhető, hogy a gyorsabb és könnyebb tőkeáramlás révén *a közvetlen külföldi beruházások, azaz a külföldi tőke szerepe jelentős mértékben megnőtt a nemzetgazdaságokban*. Ez azt jelenti, hogy a nemzetgazdaságok teljesítménye, termelése és szolgáltatása egyre nagyobb mértékben függ a helyben jelen lévő külföldi vállalatoktól.

A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA A MUNKAERŐPIACI BIZTONSÁGRA

A munkaerőpiaci biztonság a megfelelően képzett munkaerő meglétét és újratermelődését jelenti. Erre a globalizációs folyamatok közül a nemzetközi munkaerő-áramlás növekvő mértéke van hatással. Amennyiben a nettó migrációs mérleget vizsgáljuk a legfejlettebb és legkevésbé fejlett országok esetében, akkor a 22. ábrát kapjuk.

22. ábra: Nettó migrációs mérleg

Forrás: saját szerkesztés a Világbank adatai alapján

Amint látható, a fejlett országok munkaerőpiaci biztonsága erős, mivel jelentős migrációs többletet biztosít számukra a globalizáció. (Ez természetesen más dimenziójú biztonsági kockázatokat azért hordoz magában.) E többlet alapvetően nem a legkevésbé fejlett országokból származik, aminek oka valószínűleg az lehet, hogy egyrészlől a legszegényebb országokban a legkisebb a fejlett országok számára fontos képzett munkaerő aránya, másrészlől olyan mértékű a szegénység, hogy az anyagi okok miatt nem teszi lehetővé a tömeges, nagy távolságú migrációt.

Mivel a képzett munkaerő a legkevésbé pótolható (egyszerűen azért, mert képzése sok időt és jelentős tőkebefektetést igényel, ezért is nevezzük humán tőkének), így annak emigrációja ingatja meg legjobban a munkaerőpiaci biztonságot. (Lásd a korábbi fejezetben említett szlovákiai orvosok esetét. Tipikusan olyan tudás, amely semmilyen más végzettséggel vagy gyors átképzéssel nem pótolható.)

Éppen ezért azt a korábban már említett törvényszerűséget is érdemes megjegyezni, hogy minél magasabb fokú az egyén végzettsége, annál nagyobb a lehetősége (munkahelytalálási esély külföldön, nyelvismeret stb.)

és hajlandósága (kulturális nyitottság, érdeklődés stb.) emigrálni. Amíg az alapfokú végzettség esetén az emigrációs világátlag csak 1,1%, és középfokú végzettséggel 1,8%, addig a felsőfokú végzettségűek esetén ezeknél jóval magasabb, 5,4% az érték a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) adatai alapján.

A nemzetközi adatokból az olvasható ki, hogy a legkevésbé fejlett országoknak általában 10–15%-os vesztesége keletkezik a felsőfokú végzettségű állampolgáraik emigrációjával, ami elég szomorú érték, és jelentős munkaerőpiaci biztonsági kihívásokat jelez (főleg annak tükrében, hogy ezen országokban eleve a legalacsonyabb a felsőfokú végzettségűek aránya), azonban a fő tudásexportőrök nem ezen társadalmak, hanem sokkal inkább a fejlett gazdaságokat körülvevő félperiféria-területek (például Kelet-Európa, a Balkán, a Karibi-térség, Közép-Amerika országai). Ennek oka a kisebb földrajzi távolság, szorosabb történelmi kapcsolatok, kisebb kulturális különbség és az ezekből adódó könnyebb beilleszkedés lehet. Tehát összességében az mondható el, hogy *a globalizáció erősíti a fejlett országok munkaerőpiaci biztonságát, nincs igazán jelentős hatással ezen alrendszerre a legkevésbé fejlett országokban, míg a legjelentősebb munkaerőpiaci kockázatokat a centrum közeli félperiféria- és perifériaországokban okozza.*

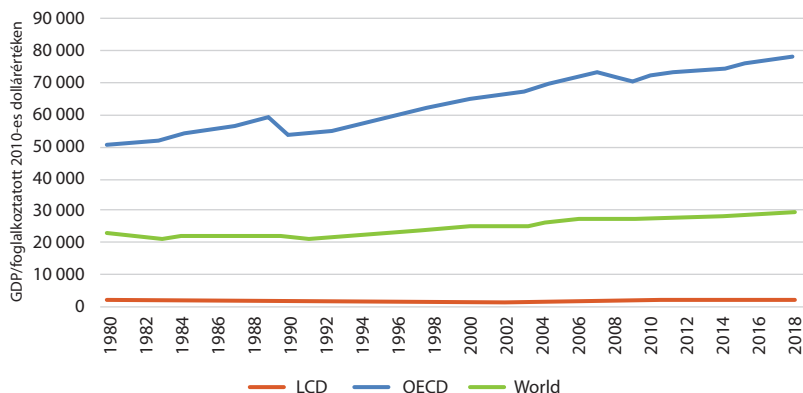
A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA A TECHNOLÓGIAI BIZTONSÁGRA

A technológiai biztonságot a nemzetgazdasági kibocsátás fenntartásához és stabil növekedéséhez szükséges technológiai szint biztosíthatósága határozza meg. A globalizációban a gyorsuló tőkeáramlás magában hordozza a gyorsuló és szabadabb technológiaáramlást is, hiszen a közvetlen külföldi beruházások révén a cégek viszik magukkal technológiájukat és tudásukat az új telephelyekre, a külföldi országokba is. E szabadabb technológiaáramlás segíti a kevésbé fejlett országokat, hogy gazdaságukban hamarabb megjelenjenek, és elterjedhessenek az új technológiák.

Mindazonáltal ez nem jelenti azt, hogy a technológiakülönbség csökkenne a fejlett és a kevésbé fejlett országok között. Sőt, ellenkezőleg! A technológia

színvonalát alapvetően a munkatermelékenységi mutatóval vizsgáljuk, amely azt mutatja meg, hogy egységnyi munkaidő alatt mekkora érték előállítására képes az adott szervezet vagy nemzetgazdaság. Minél jobb a technológiai színvonal, annál magasabb ez az érték, hiszen jobb technológiával nagyobb érték állítható elő egységnyi erőforrással. A 23. ábrán láthatjuk, hogy a legfejlettebb országok technológiai előnye nő a világgal szemben, azaz a technológiai szakadék növekszik. Ez azt is jelenti, hogy a versenyképességi versenyben a többi ország kénytelen olcsósággal (alapvetően olcsó munkaerővel és alacsony adókkal) versenyezni (mivel termelékenységgel nem tud), ami sosem jelent jót.

Ezért is csalogókák azok az adatok, amelyek azt mutatják, hogy egyes felzárkózó vagy elmaradt gazdaságok növekedési üteme gyorsabb, mint a fejlett országoké. Ugyanis az előzőkből következik, hogy a fejlett országokban a magas technológiai színvonal következtében elért növekedés megjelenik az emberek jövedelmében, míg a kevésbé fejlett országok a gyorsabb növekedési ütemet pontosan az olcsó munkaerő által odacsábított kevésbé értékes termelési folyamatok (értékláncelemekek) révén érik el, s a gazdasági növekedés jövedelme nem a helyi munkaerőnél, hanem az odatelepülő transznacionális vállalatnál (és azon keresztül közvetve a fejlett országok gazdasági szereplőinél) csapódik le (CSATH et al. 2022).

23. ábra: A munkatermelékenység alakulása a 2010. évi \$ vásárlóerő-paritáson számolva
 Forrás: saját szerkesztés a Világbank adatai alapján

A globalizáció a transznacionális vállalatok növekvő szerepén keresztül is hat a technológiai biztonságra. A finanszírozási biztonságnál már szó volt róla, hogy a transznacionális vállalatok egyre nagyobb szerepet töltenek be a gazdasági teljesítmény előállításában. Mivel a kutatás-fejlesztés és az innováció nagyon költséges feladat, ezért jellemzően erős tőkeháttérüknek köszönhetően a transznacionális vállalatok járnak élen ezen a területen, így a legfejlettebb technológiákkal is ők rendelkeznek. Ebből adódóan – és ez a nagyon hangsúlyos tényező – a nemzetgazdaságok technológiai színvonala rendkívüli mértékben függ a transznacionális vállalatok jelenlététől. Amennyiben azok valamilyen oknál fogva elhagynák az adott nemzetgazdaságot, úgy az elvesztené technológiai tudásának jelentős részét. Ez különösen krízisidőszakban vagy konfliktushelyzetben lehet veszélyes. (Mindamellet, hogy azonnal jelentős jövedelem- és életszínvonal-csökkenést okoz az ország számára, hiszen a megmaradt gyengébb technológiai színvonallal egy főre vetítve kisebb érték és ezáltal alacsonyabb jövedelem állítható elő.)

Éppen ezért a transznacionális vállalatoktól, illetve a külföldi tőkéktől történő technológiafüggőség jelentősen növeli a technológiai biztonság kockázatait. Jó példa erre a korábbi fejezetben leírt orosz technológiafüggőség az energia- vagy éppen a járműipari szektorban. Azonban ha megvizsgáljuk a világ egyik technológiailag is legfejlettebbnek tekinthető gazdaságát, az Európai Unió tagországait, akkor itt is azt tapasztaljuk, hogy minden egyes tagországban a külföldi tulajdonú vállalatok termelékenysége magasabb, mint a hazai tulajdonúaké. Azaz az EU-s országok technológiai színvonala is jelentősen függ a transznacionális vállalatok jelenlététől, még ha természetesen nem is olyan mértékben, mint ahogy az a kevésbé fejlett gazdaságok esetén tapasztalható. (Az EU-n belül a kelet-közép-európai országok – hatványozottan beleértve hazánkat is – esetében ez a különbség magasabb, így itt nagyobb a külső technológiai függőség értéke.

Az előzőekben megfogalmazottakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy *a globalizáció növeli a technológiadiffúzió sebességét, és ezáltal lehetőséget biztosít a kevésbé fejlett gazdaságoknak a felzárkózásra, de mindemellet a transznacionális vállalatok technológiájától való függőségen keresztül egyúttal növeli is a technológiabiztonsági kockázatokat a nemzetgazdaságokban.*

A Lada Niva feltámadása, az Airbus leszállása

A 2022-ben (?) kitört orosz–ukrán háború kapcsán rengeteg multinacionális cég vonult ki Oroszországból, illetve szakította meg kapcsolatait ottani gazdasági szereplőkkel. Az általuk hagyott űrt általában hazai szereplők töltötték be, azonban ezeknek a technológiai tudása, illetve a magas technológiai tartalmú komponensek értékláncaihoz való hozzáférése közel sem volt hasonló, mint a távozó cégek esetében. Ez némely szektorban csak kisebb kellemetlenségeket okozott (2022-ben nem volt elég sült krumpli a hátrahagyott McDonald's éttermekhez), máshol viszont azonnal jelentős technológiai visszaeséssel járt.

A transznacionális cégek által hátrahagyott technológiai űrt az egyik legjobban a járműipar példáján keresztül lehet érzékelni. A háború kitörése után szinte azonnal eltöröltek vagy lazítottak rengeteg jelentős technológiai szabványt a személygépkocsi-gyártásban (például a károsanyag-kibocsátás szabályainak megfelelés drasztikus könnyítése, a légzsák-kötelezettség eltörlése, a biztonsági – például ABS – szabványok lazítása stb.). A kieső gépjármű-termelés miatt már júliusban újraindult a legendás togliauti üzemben egy olyan új Lada Niva gyártása, amely drámaian hasonlított az 1970-es években kifejlesztett elődjéhez, különösen ahhoz képest, hogy közben eltelt 45 év. Amennyiben a helyzet nem változik, valószínű, hogy hasonlóval kell majd szembesülniük az országban azoknak, akik a következő években háztartási gépeket, szórakoztatóipari eszközöket stb. akarnak vásárolni. Ennél sokkal problémásabb, hogy az iparban és a mezőgazdaságban is hasonló nehézségekkel találkozhatnak a cégek, azaz adott esetben évtizedes visszaugrást jelentő eszközökkel kell megpróbálniuk fenntartani tevékenységüket, ami sok esetben a lehetetlennel egyenlő kihívást jelent.

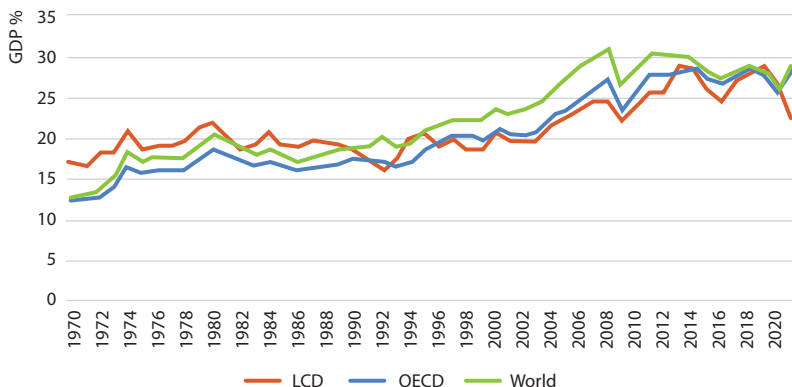
Mindezzel párhuzamosan az orosz légi közlekedésben egyre több hibáról, balesetről és el nem induló járatokról szólnak a hírek. Az orosz légitársaságok nem férnek hozzá a nyugati gépeik alkatrész-utánpótlásához, és ez egyre több problémát, kiesést okoz. A repülőgép-alkatrészek olyan magas technológiai szintet jelentenek, hogy nagyon nehéz helyettesítő gyártót találni, és ha sikerül is, ezek minősége mindig kérdéses, ami rendszerszinten és hatványozottan növeli a kockázatokat.

A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA AZ ÉRTÉKESÍTÉSI BIZTONSÁGRA

Az értékesítési biztonság azt jelenti, hogy a nemzetgazdaságban jelen lévő vállalatok képesek a hazai vagy külföldi piacon jóságaikat értékesíteni, ezáltal forrásokat szerezni működésükhöz, és jövedelemhez juttatni a nemzetgazdaság szereplőit, a társadalom tagjait. Amint azt a korábbi fejezetben leírtuk, az értékesítési lehetőség alapvetően a versenyképességtől, illetve a szabadkereskedelmet befolyásoló politikai (például szankciók, embargók) és gazdasági (kereskedelempolitika) eszközöktől függ.

A hazai piacon történő eladás mellett az exportértékesítés is nagyon fontos minden gazdaság számára, hiszen exportbevételek (külföldi valuta) nélkül huzamosabb ideig nem fenntartható az áru- és szolgáltatásimport. Márpedig ez utóbbira minden gazdaságnak szüksége van. Más szóval az ellátás- és a finanszírozási biztonság exportértékesítés nélkül szinte nem is létezik. Azonban ahogy erről az értékesítési biztonság alfejezetnél szó volt, az exportértékesítés kockázatai jóval magasabbak. Hiszen sokkal könnyebb a vállalatoknak elveszíteni egy idegen ország piacát, mint az otthonit. (Sokkal könnyebben maradnak alul egy idegen piacon a versenyben, mint otthon – már csak a gyengébb helyismeret miatt is.) Az exportpiacra történő bejutást pillanatok alatt megnehezíthetik politikai (szankciók, embargók stb.) és gazdaságpolitikai (kereskedelempolitikai eszközök: behozatali tilalom, vám, kvóta, valutaleértékelés stb.) tényezők is. Ezért minél nagyobb egy gazdaság exportfüggősége, annál nagyobbak az értékesítési biztonság kockázatai.

Mivel a globalizációs folyamatok a gazdasági növekedésnél nagyobb ütemben növelik a nemzetközi kereskedelmet, ezért általánosságban elmondható, hogy az ellátási biztonságnál említett importfüggőséggel párhuzamosan *az országok exportfüggősége is nő*. Ezt mutatja be a 24. ábra, amelyen láthatók a legkevésbé fejlett országok (LDC), a legfejlettebb országok (OECD) átlagos adatai, valamint a világátlag (World).

24. ábra: Az export átlagos értéke a gazdaság teljesítményéhez (GDP) képest

Forrás: saját szerkesztés a Világbank adatai alapján

Röviden meg kell jegyeznünk, hogy hazánké a világ egyik legnyitottabb gazdasága, ezért nálunk ezek a kockázatok jelentősek. Csak azért nem kiemelkedők, mert a fő exportpiacunknak számító európai uniós tagországok részéről nem alkalmazhatók a Magyarország felől exportot lebonyolító – jellemzően transznacionális – vállalatokkal szemben a fentebb felsorolt akadályozó tényezők, egészen addig, amíg az Európai Unió tagjai vagyunk.

A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA A MOZGÓSÍTÁSI BIZTONSÁGRA

A mozgósítási biztonság szintjét a nemzetgazdaság krízisidőszaki működésre történő átállásának képessége határozza meg. A globalizációs folyamatok mozgósítási biztonsággal kapcsolatos kockázati tényezői az előző alrendszerknél leírtakból már könnyen levezethetők. Krízisidőszakban a mozgósítási biztonságot veszélyeztetheti az importellátás elakadása; az értékláncok hazai elemeinek hiánya; a termelési hatékonyság növelése érdekében megszüntetett készletek és tartalékok hiánya; a külföldi finanszírozási források (például költségvetési hiány finanszírozása kapcsán) megszűnése; a külföldi tőke és vele

együtt a külföldi technológia kivonulása; a technológiaiimport lehetőségeinek elzárása; a külföldi értékesítési piacok és ezáltal a gazdaság számára jövedelem- és valutaszerzési lehetőségek elzáródása; a képzett munkaerő emigrációja. A korábbi alrendszereknél leírt kockázatok tehát mind jelentkeznek, ráadásul hatványozott mértékben. Hiszen krízisidőszakban sokkal nagyobb eséllyel alakulnak ki problémák a nemzetközi kereskedelemben, sokkal nagyobb eséllyel vetnek ki szankciókat az adott országgal vagy szövetségi rendszerrel szemben, ezek pedig egyaránt jelentősen leszűkítik az import- és exportlehetőségeket. S ugyanígy a hazai költségvetés és államadósság, a hazai bankszektor és vállalati szektor külső finanszírozása is pillanatok alatt megszűnhet, ami szintén nagy kihívások elé állítja a gazdaságot és az országot. Krízisidőszakban sokkal nagyobb az esélye mind a külföldi tőke, mind a képzett hazai munkaerő tömeges távozásának is. Ezáltal *napjaink globalizált világában egy jelentősebb nemzetközi konfliktusban történő részvételt aligha úszhat meg bármilyen ország komoly gazdasági (és annak következtében társadalmi) sokk nélkül*. Például a 2022-es orosz–ukrán háborúból is láthatjuk, hogy nemcsak katonai, hanem gazdasági, társadalmi, környezeti szempontból is súlyos megrázkódtatással jár a konfliktus minden részt vevő fél számára.

A gazdaságmozgósítás kapcsán meg kell azt is említeni, hogy a globalizáció, az egyre könnyebbé és olcsóbbá váló kereskedelem következtében az országok egyre inkább a folyó termelést és az importot részesítik előnyben a készletfelhalmozással mint krízisidőszaki igénykielégítési formával szemben. Ez érthető, hiszen ez költségmegtakarítással jár az államok költségvetése számára, és az egyre könnyebbé váló nemzetközi kereskedelem segít is ennek megvalósíthatóságában. Azonban súlyos krízishelyzet esetén ez növeli a mozgósítási biztonsági kockázatokat. *A globalizáció tehát lehetőséget biztosít a mozgósítási biztonsági költségek csökkentésére, azonban ez az ellátási láncokkal kapcsolatos kockázatokat növeli*. Plusz ezzel kapcsolatban ki kell azt is emelni, hogy az értékláncok transznacionalizációja miatt a mozgósítási biztonság – s egyéb alrendszerek biztonsága – szempontjából is fontos, hogy jó nemzetközi (diplomáciai) kapcsolatokkal rendelkezzen az ország, mert ebben az esetben bármilyen krízis esetén számíthat szövetséges vagy baráti

országok, és ami lényeges, ezen országok nemzetgazdaságának támogatására. Így kiegészíthető a hiányos hazai értéklánc, és a mozgósítás szempontjából fontos anyagok és szolgáltatások előállíthatók vagy importból beszerezhetők.

A 2022-es orosz–ukrán háború gazdaságmozgósítási oldala

A fentebb említett széles körű nemzetközi kapcsolatrendszer tette lehetővé Ukrajna számára, hogy tartósan felvegye a harcot az orosz inváziós erőkkal 2022-ben. A külföldi országok nemcsak haditechnikai felszereléssel, alkatrészekkel és hadianyagokkal, valamint kiképzéssel látták el az országot, hanem – amiről kevesebb szó esett – ellátásbiztonságot és azon keresztül mozgósítási képességet nyújtottak olyan alapvető termékekből, mint a kőolaj és a finomított termékek, az egészségügyi és védőeszközök, az infrastrukturális elemek. Emellett – sokszor nyugati magánvállalatok képességein keresztül – olyan, a haderő működése szempontjából elengedhetetlen szolgáltatásokat adtak át ingyen, mint a kommunikációs képesség fenntartása (a SpaceX Starling műholdjai), egészen részletes 3D-s felderítési felvételek nyújtása (a Maxar műholdjai), katonai tanácsadás stb. Mivel az ország gazdasága a háborús pusztítás, különösen a célzott infrastrukturális támadások kapcsán összeomlott, ezért a nemzetközi közösség finanszírozási hátteret is nyújtott Ukrajna számára a háború folytatásához. A másik oldalon Oroszország jelentős – döntő részben eszköz-, kisebb részben finanszírozási – támogatásokat kapott Irántól, Észak-Koreától és Kínától, illetve jelentősebb mennyiségű külföldi zsoldost toborzott – ezzel kiegészítve hadereje létszámát –, különösen a szegényebb egykori szovjet tagállamokból. Jól látszik, hogy a széles körű nemzetközi kapcsolatrendszer a mai globalizált világban képes lehet viszonylag gyorsan megtámogatni egy ország gazdaságmozgósítását, és így csökkenteni a különbséget egyenlőtlen felek között is.

A globális ellátási láncok kockázata a védelmi iparban 1. – az F-35-ös program

Az első ötödik generációs vadászgép, az amerikai F-35-ös a történelem talán legkomplexebb technikai fejlesztési programjának tekinthető, amely az 1980-as

évek végén indult, és célja egy olyan haditechnikai eszköz létrehozása volt, amely még több mint ötven évvel később is uralja a világ légterét. A program rendszerintegrátora az amerikai Lockheed Martin cég, de komplexitásánál fogva nemhogy egyetlen vállalat, de még egy ország sem lett volna képes egy ilyen szintű eszközt létrehozni. Éppen ezért már a kezdeti fázistól kezdve az USA mellett másik nyolc ország rengeteg különböző szintű beszállítóját vonták be. A kooperáció egyértelmű előnye, hogy minden idők legfejlettebb és legkomplexebb haditechnikai rendszerét sikerült létrehozni, amely egyrésztől sokkal többet tud, mint ha csak amerikai cégek hozták volna létre, másrésztől az előállítási költsége is jóval alacsonyabb, mint ha minden részegységét az USA területén gyártanák le.

A serpenyő másik felében viszont az ellátási láncsal kapcsolatos kockázatok növekedése áll. E kockázatok először úgy jelentek meg, hogy ezek a láncok az alsóbb szintű beszállítók révén messze túlnyúltak a partnerországokon, biztonsági kockázatokat jelentve a program számára. Ezzel kapcsolatban többször botrány tört ki, mint például 2019-ben, amikor kiderült, hogy egy kínai tulajdonú cég gyárt az Egyesült Királyságban kulcsfontosságú áramköröket a géphez (HAYNES 2019). Nem nehéz belátni, hogy nem túl szerencsés, ha egy potenciálisan ellenséges ország vállalatai is be vannak vonva a legfontosabb haditechnikai eszközünk előállításába. A kockázatok második nagy csoportját az ellátási láncok esetleges megszakadása jelenti. Az F-35-ös kapcsán erre is volt példa 2020-ban, amikor az S-400-as orosz légvédelmi rendszer megvásárlása miatt az amerikaiak kizárták Törökországot mint fejlesztőt és vásárlót a programból. Ekkor – bár hiába volt erős politikai szándék rá – az ellátási láncban lévő török cégek nem jutottak automatikusan hasonló sorsra, mivel pontosan az amerikai védelmi ipar lobbizott az azonnali kizárásuk ellen, ugyanis helyettesítésük megoldása még a világ legnagyobb gazdaságának is hosszú időt vett volna igénybe, és ezáltal súlyos csúszás keletkezett volna a gyártásban (GOULD 2019). Így viszont olyan országvállalatai maradtak – ideiglenesen – az ellátási láncban, amely ország megbízhatósága amerikai szempontból erősen kérdőjelessé vált.

A globális ellátási láncok kockázata a védelmi iparban 2. – a török drón-program

2020 őszén a török Bayraktar drónok nagyon sikeresen teljesítettek az azeri–örmény háborúban, és a szakértők szerint döntő módon járultak hozzá a támadó azeri haderő sikeréhez. A megugró hírnév és a friss harctéri tapasztalatok mellett azonban negatív következményekkel is járt a siker a török gyártó számára. A háborúban nyújtott szerepük miatt 2021 áprilisában a kanadai kormányzat megtiltotta az amerikai L3Harris Wescam kanadai leányvállalatának, hogy szenzorokat exportáljon Törökországba. Ez azért érintette súlyosan a törököket, mert a cég termékei kulcsfontosságúak voltak a drón célvezető rendszerében, és különlegességüknél fogva a török gazdaság a kiváltásukra nem volt képes (BEKDIL 2020). Mivel a világon csak nagyon kevés ország rendelkezik hasonló technológiával, amelyek szintén nem feltétlenül hajlandók Törökországnak exportálni azt (például Izrael), ez a tilalom a török drónok nemzetközi értékesíthetőségét szinte teljesen leállította. Valószínűleg nem véletlen, hogy amikor egy évvel később kitört az orosz–ukrán háború, Törökország szorgalmasan exportált Bayraktar drónokat Ukrajnának (amihez a kanadaiak megküldték a szenzorokat is). Minden bizonnyal ezzel a „jó cselekedettel” próbálták jobb belátásra bírni a kanadai döntéshozókat az exporttilalom kapcsán. Végül 2024-ben oldotta fel a kanadai kormány az exporttilalmat, miután Törökország megszavazta Svédország NATO-csatlakozását (REUTERS 2024).

A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA A GAZDASÁGPOLITIKAI ESZKÖZRENDSZER ÉS MOZGÁSTÉR BIZTONSÁGÁRA

A gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonsága pedig az a képesség, amellyel az állam az előző alrendszerek biztonsági szintjét a megfelelő irányba tudja befolyásolni. Ez a lehetőség döntően az eszközrendszertől, illetve a fiskális és monetáris mozgástér nagyságától függ. A globalizációnak ezen eszközrendszerre és mozgástérre gyakorolt hatásaiból a következőket emelhetjük ki.

A globalizációs folyamatok hatására növekvő gazdasági nyitottság *csökkenti a gazdaságpolitikai eszközök erejét*, és növeli a nemzetközi folyamatoknak az adott nemzetgazdaságra gyakorolt hatásait. A gazdaságpolitika egyre kevésbé rendelkezik olyan eszközökkel, hogy egy nemzetközi válság hullámaintól megvédje saját nemzetgazdaságát. Különösen igaz ez átlag feletti nyitottságú nemzetgazdaságok esetén (mint például hazánk). A világgazdaságban bekövetkező bármilyen irányú változás (legyen pozitív vagy negatív) a nemzetközi kereskedelmi és tőkeáramlási folyamatok révén gyorsan érezteti hatását a nemzetgazdaságokban. Így a kormányoknak sokkal nehezebb hatékony anticiklikus gazdaságpolitikát folytatni, azaz világpiaci konjunktúra esetén hűteni, dekonjunktúra esetén élénkíteni a gazdaságot.

A csődbe ment Srí Lanka

Srí Lanka példája megmutatja, hogy egy környezeti hatás és egy távoli háború hogyan tud a globalizációs folyamatokon keresztül súlyos csapást mérni egy ország gazdasági biztonságára.

Srí Lankát ugyan közvetlenül nem érintette súlyosan a 2019-ben kitört Covid-járvány, a halálos áldozatok száma nemzetközi összehasonlításban nem volt jelentős, azonban a járvány a nemzetközi turizmus jelentős visszaesésével pusztító csapást mért a turisztikai szektorra, amely az ország egyik fő exportbevételi forrása. Ebben a helyzetben érte az országot a 2022-ben kitört orosz–ukrán háború. Bár a sziget nagyon távol esik a katonai konfliktustól, és ezért azt gondolnánk, hogy annak nem lehet hatása rá, a valóságban ennek pontosan az ellenkezője történt. Oroszország a világ egyik legjelentősebb földgáz- és kőolajexportőre, Oroszország és Ukrajna pedig együtt a világ gabonaexportjának közel egyharmadát biztosítja. Így a háború következtében mind az energiahordozók, mind az élelmiszer-alapanyagok ára drasztikusan megugrott, és a globális árupiacokon keresztül ez súlyos hatással járt a mindkettőből behozatalra szoruló Srí Lankára. Ugyanis a szigetország abban a helyzetben találta magát, hogy miközben a fizetési mérlegében a csökkenő turizmus miatt már évek óta jelentősen csökkentek a követel oldalon

a bevételek, addig a tartozik oldalon a növekvő alapanyag- és energiahordozó-árak miatt óriási kiadásnövekedés keletkezett. Azaz a fizetési mérleg felborult, fizetésimérleg-válság alakult ki, aminek következtében a már tárgyalt módon az életszínvonal drasztikusan visszaesett, és 2022 áprilisában az állam csődöt jelentett, azaz nem fizette vissza lejáró külső tartozásait azért, hogy maradjon elég devizája az energiahordozók importjához.

Természetesen nem Srí Lanka az egyetlen távoli ország, amelyet súlyosan érintett az orosz–ukrán háború, csak ez az ország volt az első a sorban, ahol ez fizetéseképtelenségben manifesztálódott.

A gyorsuló tőkeáramlás, az egyre több és egyre nagyobb piaci szereplők következtében nő a valutapiac hektikussága, volatilitása. Ezért egyre több eszközt kell bevetnie és egyre több figyelmet kell erre fordítania a jegybankoknak. Ezen eszközökön belül nő a kommunikációs (például iránymutató) eszköz szerepe. Sőt, mivel úgy általánosságban megfigyelhető, hogy napjainkban – az információk túlzott és nem feldolgozható mennyisége miatt – egyre nagyobb hangsúlyt kap a piaci szereplők viselkedésében a pszichológia, ezért törvényszerűségként leszögezhető, hogy a globalizáció következtében a gazdaságpolitikai eszközök között *egyre hangsúlyozottabbá válnak a kommunikációs eszközök* (HOWLETT 2009).

Ahogy arról ebben a fejezetben a finanszírozási biztonságnál volt szó, a gyorsuló tőkeáramlás azt a veszélyt hordozza magában, hogy hibás – vagy a nemzetközi, illetve hazai tőke számára nem tetsző – gazdaságpolitika esetén a tőke gyorsan elhagyhatja az országot. Ellenben helyes, sikeres gazdaságpolitika esetén stabil támaszt nyújthat a fejlődésben. Azaz napjainkban *sokkal fontosabb lett a gazdaságpolitika minősége*, és sokkal gyorsabban következménnyel jár a hiba. Ráadásul – mivel a tőke mozgása gyorsabb, mint a munkaerőé – ezért a tőke alkupozíciója a gazdaságpolitikával szemben erősebb, mint a munkavállalóké. Ez jellemzően rugalmasabb, a munkáltatóknak kedvezőbb munkaerőpiaci szabályozást eredményez még a fejlett országokban is. Ugyanis a gazdaságpolitikák – egyéb kedvezmények mellett – a munkaerőpiaci szabályok lazításával próbálják a tőkét gazdaságukba csalni. Ez az eltérő

alkupozíció hosszú távon oda vezethet, hogy a legfejlettebb országok kivételével a jövedelemtermelésből való részesülés részaránya a tőke- és munkajövedelem között megváltozhat.

Az előzőekhez kapcsolódóan napjainkban az értékláncok feldarabolódása kapcsán a gazdaságpolitikának értékláncelemekért kell küzdenie azért, hogy a nemzetközi termelési folyamatból minél nagyobb hozzáadott értékű elemek kerüljenek az adott nemzetgazdaságba. Mivel az értékláncmenedzsment döntően a nagy transznacionális vállalatok kezében van, ezért *napjainkban a gazdaságpolitika minden korábbinál jobban keresi ezen transznacionális vállalatok kegyeit*. Így jellemzően ezek az óriási vállalatok világszerte egyre nagyobb kedvezményeket kapnak az államoktól. Ez gyakran a kis- és középvállalkozások támogatásának rovására megy, azonban a világpiac egyre inkább a transznacionális vállalatok versenyterévé (vagy játszótérévé?) vált, és a nemzetgazdaságok s azon belül a gazdaságpolitikát folytató állam csak ezen vállalatokért, azok egyes értékláncelemeiért folytathatnak versenyt.

Ez megint csak a gazdaságpolitikai eszközrendszer egyes hagyományos eszközeinek egyre kisebb hatásosságára mutat rá. Ellenben megjelentek új, hatékonyabb eszközök, amelyek a versenyképesség elemeinek fejlesztésére fókuszálnak (például oktatás- és egészségpolitika stb.). Ezen eszközök eredményessége nem rövid távon, hanem hosszú távon mérhető, azonban precíz használatuk kulcsfontosságú a gazdasági siker szempontjából. Így elmondható, hogy a globalizáció következtében a gazdaságpolitika tervezése, előrelátási időhorizontja kibővül, és napjainkban *a gazdaságpolitikában a helyes stratégiai tervezés, a tervek precíz megvalósítása minden korábbinál fontosabb szerepet kap*. Bár egyre turbulensebb, azaz egyre kiszámíthatatlanabb a világgazdasági környezet, a gazdaságpolitikának mégis egyre előrelátóbbnak kell lennie. Ez nagyon veszélyes, ugyanis a hibás vagy nem jól végrehajtott stratégiát könyörtelenül megbünteti a világgazdasági környezet. Ezért a gazdaságpolitika (is) szakmailag egyre felkészültebb embereket és egyre konzisztensebb politikusokat igényel.

Végül a kereskedelem bővülése és könnyebbé válása adott esetben *segíthet* az államnak bármilyen felmerülő *ellátási probléma orvoslásában*, legyen szó normál vagy krízisidőszakról. Hiszen napjainkban a világon majdnem mindent

könnyebben és több helyről be lehet szerezni. Így bármilyen ellátási probléma esetén – ha a finanszírozási háttér rendben van, a forrás megvan – az import mint egészen gyors megoldás elérhető.

A 2008-as pénzügyi-gazdasági világválság

A 2008 őszén kirobbant pénzügyi válság, amely aztán a gazdaság reálszférájára is gyorsan áterjedt, nagyon hűen igazolja az alfejezetben leírtakat. Ez a válság minden korábbinál gyorsabban terjedt végig a világon, és minden korábbinál pusztítóbb volt, minden korábbinál több ember életét érintette. Az államok, a gazdaságpolitikuskok nem tudták megmenteni országukat a válság hatásaitól, és még tompítani is kevéssé tudták azokat. Pedig a kiindulása önmagában csak egy Amerikai Egyesült Államokbeli ingatlanpiaci buborék és az amerikai kereskedelmi, valamint befektetési bankok túlzott kockázatvállaló magatartása volt. Mégis, szinte pillanatokon belül Kamcsatkától a Tűzföldig mindenhol érezni lehetett hatását.

Az is jól látszott, hogy a világgazdaságba jobban beágyazott, nyitottabb gazdaságú országokat fokozottabban sújtották a válság hullámai. Amennyiben például Kelet-Közép-Európát nézzük, jól kitűnik, hogy az inkább külkereskedelem-orientált cseh, szlovák, illetve magyar gazdaság teljesítménye erősebben megsínylette a válság hatásait, mint a jelentősen nagyobb belső piaccal rendelkező Lengyelorszáé. (Utóbbi ország gazdasági növekedése nem is fordult mínuszba – ellentétben az előző hároméval.) Ez persze nem jelenti azt, hogy a nagy gazdasági nyitottság valamilyen rossz, kerülendő dolog lenne, egyszerűen csak azt, hogy a gazdaságilag nyitott országok sokkal érzékenyebbek a világgazdaság változásaira. Valamint esetükben a gazdaságpolitikai eszközrendszer hatásossága is sokkal kisebb.

Térségünket megvizsgálva az is bizonyítható, hogy manapság az elhibázott gazdaságpolitikának sokkal hamarabb súlyos következményei lesznek. Térségünk országai közül Magyarországot s különösen a magyar lakosságot sújtotta legjobban a válság, amely a világgazdasági környezet büntetéseként is felfogható a megelőző időszak elhibázott gazdaságpolitikájáért.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BEKDIL, Burak Ege (2020): Canadian Block on Drone Parts Shows Turkey's Defense Industry Still Not Independent. *Defense News*, 2020. október 13. Online: www.defensenews.com/global/europe/2020/10/13/canadian-block-on-drone-parts-shows-turkeys-defense-industry-still-not-independent/
- DIETRICH, Diemo – KNEDLIK, Tobias – LINDNER, Axel (2011): Central and Eastern European Countries in the Global Financial Crisis: A Typical Twin Crisis? *Post-Communist Economies*, 23(4), 415–432. Online: <https://doi.org/10.1080/14631377.2011.622561>
- GOULD, Joe (2019): Stop Buying Turkey's F-35 Parts, Lawmakers Tell DoD. *Defense News*, 2019. július 7. Online: www.defensenews.com/congress/2020/07/07/stop-buying-turkeys-f-35-parts-already-lawmakers-tell-dod/
- HAYNES, Deborah (2019): F-35 Jets: Chinese-Owned Company Making Parts for Top-Secret Uk-U's Fighters. *Sky News*, 2019. június 15. Online: <https://news.sky.com/story/f-35-jets-chinese-owned-company-making-parts-for-top-secret-uk-us-fighters-11741889>
- HERPAY Mária et al. (2011) Az enteroaggregatív és Shiga toxin-termelő *Escherichia coli* O104:H4 járvány és hatása Európára. *Egészségtudomány*, 55(3), 7–24. Online: http://egeszsegtudomany.higienikus.hu/cikk/2011_3/Herpay.pdf
- HOWLETT, Michael (2009): Government Communication as a Policy Tool: A Framework for Analysis. *Canadian Political Science Review*, 3(2), 23–37. Online: <https://doi.org/10.24124/c677/2009134>
- ILO Statistics and Database. Online: www.ilo.org/global/statistics-and-databases/lang-en/index.htm
- KOCZISZKY György (2000): *Regionális integrációk gazdaságtana*. Miskolc: Bibor Kiadó.
- LAKATOS Péter – SZÁSZI Gábor – TAKSÁS Balázs (2016): A logisztikai infrastruktúra szerepe a regionális versenyképesség alakításában. In CSATH Magdolna (szerk): *Regionális versenyképesség tanulmányok*. Budapest: NKE Szolgáltató Nonprofit Kft., 181–228.
- PARFITT, Julian – BARTHEL, Mark – MACNAUGHTON, Sarah (2010): Food Waste Within Food Supply Chains: Quantification and Potential for Change to 2050. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological Sciences*, 365 (1554), 3065–3081. Online: <https://doi.org/10.1098/rstb.2010.0126>

REUTERS, Thomson (2024): Canada to Restart Arms Exports After Turkey Backs Sweden Joining NATO: Sources. *CBC News*, 2024. január 26. Online: www.cbc.ca/news/politics/canada-turkey-sweden-arms-nato-1.7095926

World Bank DataBank. Online: <https://databank.worldbank.org/>

AJÁNLOTT IRODALOM

- BOCK Gyula – MISZ József (2006): *Nemzetközi gazdaságtan*. Budapest: Tri-Mester Bt.
- CHELLANEY, Brahma (2022): Ukraine War Hastens Sri Lanka's Economic Meltdown. *Nikkei Asia*, 2022. július 13. Online: <https://asia.nikkei.com/Opinion/Ukraine-war-hastens-Sri-Lanka-s-economic-meltdown>
- CSATH Magdolna et al. (2022): *Versenyképesség: új elméleti és módszertani közelítések*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- ERCSEY-RAVASZ Mária et al. (2012): Complexity of the International Agro-Food Trade Network and Its Impact on Food Safety. *PLOS ONE*, 7(5), 1–7. Online: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0037810>
- ERWIN, Sandra (2022): Maxar Eager to Launch New Satellites Amid Soaring Demand for Imagery Over Ukraine. *SPACENEWS*, 2022. április 11. Online: <https://spacenews.com/maxar-eager-to-launch-new-satellites-amid-soaring-demand-for-imagery-over-ukraine/>
- HUDSON, Lee (2022): Pentagon Suspends F-35 Deliveries After Discovering Materials from China. *Politico*, 2022. július 9. Online: www.politico.com/news/2022/09/07/pentagon-suspends-f-35-deliveries-china-00055202
- KRUGMAN, Paul R. – OBSTFELD, Maurice – MELITZ, Marc (2022): *International Economics. Theory and Policy*. 12th edition. Harlow: Pearson.
- TAKSÁS Balázs (2013): *Gazdasági biztonsági kihívások napjaink globalizált világában*. PhD-disszertáció. Nemzeti Közszerológati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola.
- TAKSÁS Balázs (2022): A Lada Niva újjászületése, és a történelem tanulsága. *Neokohn*, 2022. augusztus 1. Online: <https://neokohn.hu/2022/08/01/a-lada-niva-ujjaszuletese-es-a-tortenelem-tanulsaga/>

TATLIYER, Mevlüt (2017): The 2008–2009 Financial Crisis in Historical Context. In HACIOĞLU, Ümit – DİNÇER, Hasan (szerk.): *Global Financial Crisis and Its Ramifications on Capital Markets: Opportunities and Threats in Volatile Economic Conditions*. Contributions to Economics. Cham: Springer International Publishing, 3–17. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-319-47021-4_1

A gazdasági biztonság kölcsönhatása a biztonság más dimenzióival

Ebben a fejezetben a gazdasági biztonság a biztonság többi (politikai, katonai, környezeti stb.) dimenziójával meglévő kölcsönhatásairól lesz szó. Bemutatjuk, hogy miként hat a gazdasági biztonság szintje más dimenziókéra, illetve fordítva, hogyan befolyásolják a többi dimenzióban végbemenő folyamatok a gazdasági biztonság szintjét. Ennek kapcsán természetesen több, korábbiakban leírt tényezőt is említünk, hiszen a gazdasági biztonsági kockázatok felsorolása és elemzése többször is érintett külső, más dimenzióból eredő kockázatokat.

A könyv elején már bemutattuk, hogy a biztonság dimenzióinak kapcsolatrendszerét alapvetően a cirkuláris kauzalitás határozza meg. Ez azt mondja ki, hogy bármelyik dimenzióban is erősödnek fel vagy aktivizálódnak a kockázatok, annak hatására más dimenziókban is megnövekednek ezek, s ennek visszahatásaként öngerjesztő folyamat alakul ki. És ugyanilyen *spill over* hatás érvényesül a biztonság javulása, a kockázatok csökkenése kapcsán is. Ha valamely dimenzióban javul a biztonsági helyzet, az a többiben is érezteti pozitív hatásait, aminek további biztonságerősítő hatása lesz. A dimenziók kapcsolatrendszerét tehát ennek szemszögéből kell vizsgálni. Azaz amennyiben egy ország és egy társadalom általános válságban van, ott nem igazán található a biztonságban olyan dimenzióját, ahol alacsonyak a kockázatok. Ezzel szemben a fejlett társadalmakban általában alacsonyabb aktivizálódási kockázatokkal találkozunk a biztonság szinte minden dimenziójában. Sőt megfordítva a logikai kapcsolatot igazából azokat a társadalmakat nevezhetjük a legfejlettebbeknek, ahol az emberi tevékenységgel összefüggő biztonsági kockázatok az összes

dimenzióban alacsonyak. (Az emberi tevékenységgel összefüggő kitévelt azért érdemes idevenni, mert vannak olyan külső – jellemzően természeti – hatások, amelyek emberi tevékenységgel nem kiküszöbölhetők. Egy földrengés, egy vulkánkitörés veszélye sehol sem befolyásolható. Azonban az ebből eredő károk és áldozatok mértékére már kihatással lehet a társadalmi fejlettség, hiszen például az előrejelzés és a veszélyhelyzeti intézkedések magasabb színvonala esetén ezek jelentősen csökkenthetők, alacsonyabb szinten tarthatók.)

A GAZDASÁGI BIZTONSÁG ÉS A POLITIKAI BIZTONSÁG KAPCSOLATA

Természetesen a politikai és a gazdasági dimenzió között is szoros oda-vissza irányú kapcsolatrendszer és függőség áll fenn. A politikai stabilitást és az ország politikai hatalmát nagymértékben befolyásolja és támogatja a mögötte álló nemzetgazdaság ereje. S ugyanígy, erős és fejlett gazdaság kialakulásához, valamint annak stabil működéséhez szükség van politikai stabilitásra is.

Igazából politikai nagyhatalmi státusz elképzelhetetlen erős gazdasági háttér nélkül. A *homo economicus* kifejezéssel jellemzett emberi viselkedés, amely szerint az egyén cselekedeteit alapvetően meghatározza, hogy szükségleteit minél magasabb szinten elégítse ki, okozza azt, hogy a világot a pénz uralja (EFEOĞLU–ÇALIŞKAN 2018). Amelyik társadalom nagyobb vagyonnal rendelkezik, az a politikai akaratát is jobban rá tudja erőltetni más társadalmakra. Ugyan nagy intenzitású háborúk után előfordulhat, hogy a nagyobb katonai erővel rendelkező ország politikai erőfölényre tesz szert gazdaságilag erősebb, de katonailag gyengébb országok felett, azonban már középtávon is jellemzően megváltozik ez a reláció, vagy megszűnik ez az állapot. (Mindamellett, hogy a katonai erőfölényhez – ahogy azt majd később a katonai és gazdasági biztonság kapcsolatrendszerénél láthatjuk – a modern korban már komoly gazdasági háttér szükséges.) Ilyen volt a nagy népvándorlások időszakában Latin-Amerikában, Dél-Afrikában, Ázsiában vagy Európában, amikor egy-egy

fejlett technológiájú és gazdasági háttérű birodalmat (olmék, maja, sumér, görög, római stb.) igazott le egy-egy nomádabb népcsoport, de a modernebb korban erre példa a Szovjetunió nagyhatalmi státusza is a II. világháború után. Mindamelllett, hogy jellemzően ezen civilizációk bukását a biztonság más dimenzióinak – társadalmi, környezeti stb. – megingása okozta, az is látható, hogy a leigázók vagy átvették a leigázottak tudását, technológiáját, erőszakkal felhasználták erőforrásaikat, s ezen keresztül létrehoztak egy új, szintén erős gazdasági háttérű birodalmat, vagy ha nem, akkor a katonai siker ideiglenessége után ezek a hódító népek is eltűntek a történelem süllyesztőjében, vagy politikai hatalmuk marginalizálódott. Ha a Szovjetunió esetét nézzük, látható, hogy gazdasági erejét részben a katonai és politikai befolyása alá vont kelet-közép- és délkelet-európai országok erőforrásainak kihasználásával akarta felépíteni. Azonban mivel az abszolutisztikus, autokrata politikai-gazdasági rendszeréből adódóan ezzel együtt sem sikerült politikai és katonai erejének megfelelő gazdasági erőt és gazdasági biztonságot kialakítania, így amikor a rivális nagyhatalom gazdasági alapú versenyzésre kényszerítette – ez volt a csillagháborús program és a fegyverkezési verseny –, akkor elveszítette a küzdelmet. A Szovjetunió hidegháborús vesztesége és ebből eredő bukása gazdasági háttérű volt, gazdasági tényezőkön, alacsonyabb gazdasági biztonsági szintjén múltott.

A gazdasági erő és a politikai státusz kapcsolata

Napjainkban politikai erő nem igazán képzelhető el gazdasági erő nélkül, amit jól bizonyít, hogy hogyan tért vissza a világpolitikai térképre gazdasági megerősödése után a korábban legyőzött és teljesen elítélt, elszigetelődött Japán és Nyugat-Németország, hogyan emelkedett a gazdasági teljesítményével párhuzamosan a politikai hangja és rangja az 50–60-as években még a világpolitikában nem jegyzett Kínának, hogyan szűnt meg a gazdasági összeomlást követően a nagyhatalmi státusza Oroszországnak, és hogyan tért az vissza gazdasági fellendülését követően a 2000-es években.

Ugyanígy az I. világháborúval kapcsolatos európai gazdasági kár s amerikai üzleti haszon (majd ennek II. világháborús duplikálása) okozta azt

az átrendeződést, hogy az európai gyarmattartók helyett korábbi gyarmatuk, az Amerikai Egyesült Államok lett a világ politikai ura.

De a gazdasági erő és a politikai státusz kapcsolatára jó példa, hogy a több mint egymilliárdos népességgel (és emellett atomfegyverrel rendelkező) India világszinten még mindig nem tartozik a legfajsúlyosabb politikai erővel rendelkező szereplők közé, egyszerűen azért, mert a támogató gazdasági ereje, világgazdasági szerepe nincsen meg ehhez. Elég csak ezt összehasonlítani a hasonló népességű, de jóval jelentősebb világgazdasági szereppel rendelkező Kína vagy a sokkal kisebb népességű, atomfegyverrel nem rendelkező Németország nemzetközi politikai életben betöltött szerepével.

A 2008-as gazdasági válsághoz kapcsolódó példa Görögország esete, ahol az Alexisz Ciprasz vezette politikai erő, a Sziriza a megszorítások totális tagadásával és elutasításával került hatalomra, hogy nem sokkal ezután megalázó módon még sokkal erőteljesebb megszorításokba kelljen beleegyeznie a pénzügyi kapcsolat kevésbé függő oldalán lévő eurózónás országok vezetőivel szemben. A nagyobb gazdasági erő ezen kapcsolatban is nagyobb politikai erővel párosult, és az ügyben az integráció legnagyobb gazdasági hatalma, a II. világháború óta nemzetközi politikai kérdésekben egyébként nagyon visszafogott Németország erőt demonstrált az EU összes tagországa és összes politikai pártja felé.

Egy országnak annál nagyobb a politikai befolyása, minél többször áll a globalizációs világban egyre szaporodó, aszimmetrikus kölcsönös nemzetgazdasági kapcsolatok (interdependenciák) kevésbé függő oldalán (SZENTES 2003a, SZENTES 2023b). Ilyen aszimmetrikus gazdasági kapcsolatok kialakulhatnak a kereskedelemben (exportőr- és importőrországok között), a pénzügyi piacokon (hitelező és hitelezett országok között), a nemzetközi tőkefelhalmozásban (a tőkeexportőr, azaz a multinacionális vállalatok anyacégeinek otthont adó és a tőkeimportőr, azaz a leányvállalatok telephelyeül szolgáló országok között), a technológiakereskedelemben (technológiatrehozó és technológiavásárló országok között), az információ- és tudáskereskedelemben stb.

Ilyen interdependenciák megléte esetén a kapcsolat fenntartásához nagyobb érdeke fűződik a gazdasági kapcsolat meglététől jobban függő félnek (például

adott esetben az áruimportőrnek, a hitelezettnek, a tőkeimportőrnek vagy a technológiavásárlónak), s ezt politikai (gazdasági vagy akár katonai) előnyök megszerzésére használhatja ki a másik fél. Ebből adódik az a kifejezés, amelyet napjainkban gyakran használnak, hogy a fejlett országok részéről gazdasági gyarmatosítás történik. Azaz most már nem tengeri flottákkal, expedíciós seregekkel folyik egyes országok kvázi gyarmati sorba történő taszítása, hanem gazdasági függőségi kapcsolatokon keresztül. Ilyen például, amikor egy adott ország gazdasági teljesítménye, munkahelyeinek megléte nagymértékben függ másik, fejlettebb országokból érkező transznacionális vállalatok helyi jelenlététől, vagy amikor például az állam működésének finanszírozása döntően külföldi országok által nyújtott hiteleken alapszik. Ilyenkor ezen függőségi kapcsolatokon keresztül a fejlettebb vagy a hitelező ország könnyen beleszólhat a helyi folyamatokba, különös tekintettel a politikai kérdésekre. (És itt nemcsak a korábbi gyarmattartó európai országokra kell gondolni, gyakran élnek ilyen eszközökkel új gazdasági hatalmak is, mint például Kína vagy az olajkitermelő öböl menti országok.) Különösen könnyű nemzetközi függőségi helyzetbe kerülni, ha gazdaságilag (és politikailag) elszigetelődött az ország. Ilyenkor ugyanis kevés kapcsolattal rendelkezik, kevés helyről várhat segítséget. Gazdasági értelemben nincsen verseny a kapcsolatrendszerében. Ilyenkor egy „segítő kéz” (finanszírozó fél) kvázi bármit kérhet, és határtalan befolyást szerezhet mind a megsegített ország politikai folyamatai, mind gazdasági erőforrásai felett (lásd Zimbabwe esetét Kínával). Ezért sem jó a politikai és gazdasági elszigetelődés.

A gazdasági biztonság összeomlása, a nemzetközi kapcsolatok hiánya és a politikai szuverenitás elvesztése Zimbabwe példáján keresztül

Robert Mugabe több évtizedes ámokfutása a 2000-es években a teljes összeomlás szélére sodorta Zimbabwe gazdaságát. Már a mezőgazdasági termelés és a lakosság alapvető javakkal történő ellátásának fenntartása is megoldhatatlanná vált. A helyi valuta árfolyama bedőlt, az országban elképesztő hiperinfláció alakult ki (éves szinten több száz millió százalékos – ennek kapcsán bevezették a 100 trillió bankjegyet!), amelynek végén az ország

a gazdasági forgalomból kivette saját valutáját, és öt külföldi valutát tett hivatalossá! Alapvető egészségügyi ellátási problémák, járványok, éhínség ütötte fel a fejét, s a lakosság 80–90%-ának kevesebb mint napi két dollárból kellett megélnie. Mármost annak, aki maradt, mert az ország népességének negyede külföldre távozott.

Mivel Mugabe tevékenysége nyomán – amely során számtalanszor megsértette az ENSZ alapokmányában foglaltakat is – az ország nemzetközileg teljesen elszigetelődött, és a nyugati hatalmak embargókkal és szankciókkal sújtották, az elnök segítség gyanánt csak egyetlen tőkeerős külföldi partneréhez, Kínához fordulhatott. Kína ezt teljes mértékben ki is használta, és az országnak nyújtott pénzügyi segítség működési és fejlesztési hitelért, élelmiszer-adományokért és tőkebefektetésekért cserébe abszolút politikai és gazdasági befolyásra tett szert.

Kínai üzletemberek kezébe került az ország teljes külső (és jelentős mértékben a belső) kereskedelme is. Kínai cégek kizárólagos hozzáférést kaptak az ország természeti erőforrásaihoz (mint például a gyémántkészletéhez). A kínai cégek az állami tendereken mindenféle pályázat és verseny nélkül, a beszerzési tanácsot megkerülve indulhatnak és nyerhetnek.

A kínai cégek ezt a helyzetet tökéletesen ki is használták. A bányákban, a mezőgazdasági üzemekben embertelen módon bántak a helyi munkásokkal. Többször is jelentős ellenállás, már-már lázadás alakult ki a kínai cégekkel és munkamódszereikkel szemben. Az állam azonban képtelen volt megvédeni állampolgárait, s minden esetben a kínai cégek oldalára kellett állnia. A szörnyű mértékű gazdasági függőség, valamint Kína mint egyetlen tápláló köldökzsinór teljesen eltörölte az ország és a politikai hatalom szuverenitását, és totálisan kiszolgáltatottá tette az egész társadalmat.

A politikai szuverenitás elvesztésének végső jeleként egyes hírek szerint Kína a szinte állandó katonai jelenléte számára egy ultramodern katonai bázis felépítését is tervezte sokáig Zimbabwe gyémántmezőinek közelében.

Az előbbieket összegezve kijelenthető, hogy ha egy ország gazdaságilag erős, akkor az politikai befolyással is társul, és fordítva, ha egy ország gazdasági biztonsági

szintje alacsony, akkor előbb-utóbb a politikai szuverenitása is csorbul. Mivel a nemzetközi interdependenciák (kölsönös függőségi helyzetek) létezése természetes folyamat, ezért egy országnak törekednie kell arra, hogy minél többször legyen ezen kölsönös függőségi helyzetekben a kevésbé függő oldalon. Amelyik társadalomnak ez minél többször sikerül, annak nemcsak gazdasági fejlődése lesz gyorsabb és stabilabb, hanem erős politikai befolyása is lesz majd. Mind a nemzetközi, mind a regionális „nagyszínpadon” a politikai mozgásteret döntően befolyásolja a gazdasági mozgástér.

Ebből adódóan a gazdasági biztonság megingatása politikai fegyverré válhat. Ugyanis ha sikerül egy országban a gazdasági biztonsági kockázatokat aktivizálni, akkor annak az országnak előbb-utóbb csökken politikai ereje is. Ennek már említett látványos példája volt a Szovjetunió behajszolása a csillagháborús fegyverkezési versenybe, s ezen keresztül gazdasági erejének kimerítése. Napjainkban is gyakran hallunk olyanokat, hogy egyik ország azzal vádolja a másikat, hogy az rossz hírért kelti a nemzetközi gazdasági világban, s ezen keresztül akarja finanszírozási biztonságát, bankrendszerének működését vagy éppen nemzetközi kereskedelmét és ellátásbiztonságát megingatni, s politikailag meggyengíteni. Azonban ismerünk közvetlen (például kiber-) támadásokat is, amelyek konkrétan a gazdaság napi működésének blokkolására, gazdasági károkozásra s azon keresztül a politikai erő gyengítésére irányulnak. Hiszen ilyen esetben a közvetlen anyagi károkozás mellett a másik fél sebezhetőségét, védtelenségét, ezzel gyengeségét is lehet demonstrálni, s ezzel pszichológiai hatást elérni.

Oroszország és Európa: ki függ jobban kitől?

2022 tavaszán Oroszország Ukrajna elleni katonai inváziójára a világ országainak jelentős része a megszokott módon reagált. Megszakította gazdasági kapcsolatait az agresszor országgal, és számos területen gazdasági szankciókat vetett ki rá. Európában már a kezdetektől fogva vita alakult ki azzal kapcsolatban, hogy ezen szankciók kinek fájnak jobban: Oroszországnak vagy a szankciót kivető Európai Uniónak?

A kérdésre nagyon nehéz volt választ adni, hiszen több területen megjelenő kölcsönös gazdasági függőségi helyzetről volt szó. Ahogy azt már a korábbi esettanulmányok bemutatták, az áru- és technológiakereskedelemben is szoros kapcsolat állt fenn a felek között, ezért a szankciók jelentősen érintették a gazdasági biztonság szinte minden alrendszerét az EU-tagországok és Oroszország esetében is.

Az energiahordozókra és egyéb nyersanyagokra kivetett szankciók, illetve az adott esetben Oroszország által bevezetett exportkorlátozások erősen megnövelték Európában ez ellátásbiztonsági kockázatokat. Minél nagyobb volt egy adott országban az Oroszországból érkező import aránya, és minél kisebb ennek fizikai és gazdasági helyettesíthetősége, annál jobban növekedtek a kockázatok. Emellett a nyersanyagok emelkedő piaci árai minden országban csökkentették a rendelkezésre álló nemzetgazdasági (vállalati, lakossági) megtakarításokat, növelték a költségvetési kiadásokat, ezáltal gyengítették a finanszírozási biztonságot. A cégek költségnövekedése az értékesítési árakban is jelentkezett, ami rontotta nemzetközi versenyképességüket, így gyengült az értékesítési biztonság, ami további finanszírozási források kiesésével járt. A növekvő infláció erősen szűkítette mind a monetáris, mind a fiskális politika mozgásterét is a helyzet kezelésében.

A másik oldalon viszont az orosz vállalatok nyersanyag-értékesítésének kiemelkedő piaca volt az Európai Unió, bevételeik döntő hányadát itt realizálták. Ezt a kieső keresletet rövid távon nem voltak képesek dél- vagy kelet-ázsiai irányú értékesítéssel pótolni, mivel ott sem infrastruktúra, sem olyan, az EU-hoz mérhető mértékű és vásárlóerejű vevő nem állt rendelkezésre, amely ekkora extra kínálatot fel tudott volna szívni. Ez viszont súlyos csapást mért Oroszország finanszírozási biztonságára, hiszen 2021-ben az állami költségvetés bevételeinek 45%-a energiahordozók és egyéb nyersanyagok értékesítéséből származott. Az európai piac kiesése így brutális ürt hagy maga után, amelyet csak egy ideig képes betölteni az ország jelentős pénzügyi tartaléka. Keleten egyedül Kína az, amely középtávon jelentősebben növelheti vásárlásait (Japán politikai okokból szinte biztosan nem tesz ilyet, India infrastrukturálisan nehezen elérhető), azonban az egyetlen vevő irányába történő kitettség (monopszón

piaci helyzet) a vevő alkupozícióit erősíti, és ezzel valószínűleg Kína diktálhatna inkább az ár kérdésében. Ez pedig mind az értékesítési, mind a finanszírozási és legfőképpen a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonságát is gyengíti Oroszországnak. Azzal, hogy a nyugati cégek kivonultak Oroszországból, és ezzel együtt sok, magasan képzett orosz munkaerő is elhagyta hazáját, az ország technológiai biztonsága gyengült, fejlődése lelassult. Emellett munkaerőpiaci és rövid távon ellátásbiztonsági problémák is felléptek, mivel a megszokott ellátási láncok megszakadtak, és helyettük időbe telik újakat kiépíteni (már ha egyáltalán sikerül minden területen). A legtöbb nyugati cég számára nem volt olyan jelentős piac Oroszország, de azért így is vannak, akiknek a bevételében jelentősebb tételt tett ki. Esetükben gyengült az értékesítési biztonság és azon keresztül a finanszírozási biztonság.

Összefoglalva a helyzetet rövid távon mindkét felet súlyosan érintették a szankciók, és a magasabb megszokott életszínvonal miatt ez az európai társadalomnak jobban fájt. Pár nehéz év után viszont a technológiailag fejlettebb Európa jelentősen tudta csökkenteni energetikafüggőségét, és attól kezdve a szankciók egyértelműen Oroszországnak váltak kedvezőtlenebbé azzal, hogy jelentősen nő technológiai lemaradása és gazdasági (és azon keresztül politikai) függősége Kína irányába.

Azonban fordított irányba is igaz a kapcsolat. *A gazdasági biztonság magas szintjéhez – akár a fejlődést vizsgáljuk, akár a napi működést – szükség van a politikai biztonság kielégítő szintjére, azaz politikai stabilitásra.* A kutatás-fejlesztés, az innováció, a beruházások termőre fordulásához, megtérüléséhez hosszú idő kell, és ehhez az szükséges, hogy ne boruljanak fel a tervek, meglegyen a kontinuitás. Éppen ezért a befektetők politikailag instabil országban nem fognak ilyen tevékenységeket eszközölni. Ilyen formában a hosszú távú gazdasági fejlődés alapfeltétele a politikai stabilitás.

A gazdaság működési biztonsága kapcsán is fontos a politikai biztonság helyzete. Láthattuk a korábbi fejezetekben, hogy gazdasági szankciók, embargók alkalmazásával könnyen előidézhetők egy országban gazdasági nehézségek és problémák. Azaz politikai eszközökkel növelhetők a gazdasági biztonsági

kockázatok. (Amely gazdasági biztonsági kockázatok növelésének a végső célja – a politikai hatalom meggyengülésén keresztül – valamilyen politikai cél elérése vagy valamilyen politikai cselekvés kikényszerítése. Azaz itt is tökéletesen látható a biztonság dimenzióinak cirkuláris kauzalitása.)

És ahogy a politikai mozgásteret meghatározza a gazdasági erő, úgy a gazdaságpolitikai mozgásteret meghatározza a politikai erő és biztonság. Minél stabilabb a politikai hatalom, minél szélesebb körű nemzetközi kapcsolatszerkezettel rendelkezik, annál nagyobb lesz a gazdaságpolitikai eszköztára és ezen eszközöknek a hatásossága. És ugyanez igaz a mozgósítási biztonság kapcsán is. Az adott alfejezetnél leírtuk, hogy az államnak döntő szerepe van a gazdaságmozgósításban. Egy gyenge, széteső államhatalom nem tudja keresztülvinni akarátát a nemzetgazdaságban, így az nem lesz képes erőforrásait összpontosítani a meghatározott cél érdekében. Ilyen szempontból a politikai erő, a politikai biztonság szintje döntő hatása a mozgósítási biztonság kérdésében is.

Az előzőekből adódik, hogy a politikai biztonság megingása, a politikai instabilitás kialakulása felerősíti a gazdasági biztonsági kockázatokat. Jellemzően először a pénz- és tőkepiacok reagálnak, s a nemzetközi tőke egy része távozik az országból. Ez finanszírozási problémákhoz vezet, és csökkenti a gazdaságpolitikai mozgásteret. Ez pedig kihat a gazdaság működési biztonságának a többi alrendszerére is. A gazdasági biztonság megingása pedig visszahatásként (cirkuláris kauzalitás) tovább gyengítheti a politikai stabilitást. Ezt az összefüggést támasztja alá az az összehasonlítás, amikor a globális gazdaságpolitikai bizonytalansági index (*Global EPU Index*) alakulását vetik össze a nemzetközi hitelpiaci árrésekkel. A két mutató szinte tökéletesen leköveti egymást. Mihelyt a globális politikai bizonytalanságok növekednek, azonnal növekednek a hitelpiaci árrések is. (A két indikátor elszakadása amúgy 2016-ban történt meg, amikor úgy tűnik, a nemzetközi gazdasági élet besokallt a brexitszavazás, Donald Trump győzelme, illetve az olasz népszavazás okozta bizonytalanságoktól, és időlegesen immunissá vált a politikai kérdésekre.)

A 2016-os olasz népszavazás és lehetséges gazdasági biztonsági következményei

A gazdasági biztonság kapcsán többször is előkerült már Olaszország példája, ahol a növekedés szinte teljesen eltűnt a gazdasági rendszerből, és ezzel párhuzamosan egyre nagyobb mértékű adósság nehezedik az országra. Ennek háttérében rengeteg tényező található, amelyek közül az egyik az olasz politikai berendezkedés bonyolultsága. Az olasz politikai paletta és a kétkamarás törvényhozás ugyanis nagyon fragmentált. Ennek következtében nagyon gyakoriak a kormányváltások, és rendkívül nehéz – az állandó koalíciós alkukényszer és a gyakran egymással szembehelyezkedő kamarák következtében – bármilyen komolyabb gazdasági reformot végrehajtani.

A 2014-ben pont a változások kedvéért megválasztott Matteo Renzi miniszterelnök ezért tett javaslatot 2016-ban ezen politikai berendezkedés rugalmasabbá tételére, a kormány és az alsóház jogkörének növelésére. Azonban az általa kezdeményezett népszavazáson 2016 decemberében elképzelései nem találtak támogatásra, és kezdeményezése megbukott. Ezért benyújtotta a lemondását. Amennyiben előrehozott választásokat tartottak volna a közvélemény-kutatások akkori állása szerint, azt jó eséllyel euroszeptikus párt(ok) nyerték volna meg.

Ezen politikai bizonytalanság a gazdasági biztonságra is kifejtette negatív hatásait. A világon az egyik legtradicionálisabbnak számító olasz bankrendszer ugyanis nagy problémákkal küszködött. Több nagy, rendszerszintű banknak is alacsony volt a likviditása és magas a nem teljesítő hitelállománya, azaz rossz a stressztűrő képessége. Éppen ezért számukra az Európai Unió tőkeemelési kötelezettséget írt elő. Sőt, egyes bankok már működőképességük fenntartásának határát érték el, és tőkeemelés nélkül csődközelbe juthattak volna. Azonban a politikai bizonytalanságok elriasztották a külföldi befektetőket, és így a magánpénzből megvalósuló tőkeemelések meghiúsultak. A másik megoldás az állami tőkeemelés lehetett volna, azonban az olasz gazdaságpolitikai eszközrendszert és mozgásteret (azaz ez esetben az állami tőke investálhatóságát az óriási olasz bankrendszerbe) erősen beszűkítette a hatalmas olasz államadósság.

Az olasz bankrendszer megroppanása olyan dominóeffektust indíthatott volna el – amely a 2008-as amerikai jelzálogpiaci válsághoz hasonlóan – nem állt volna meg az ország határainál. Ezt elkerülendő s a befektetők megnyugtatósa érdekében az olasz köztársasági elnök a reformer miniszterelnök munkatársát nevezte ki új kormányfőnek, akinek végül némi állami ösztönzés segítségével (mint például a rossz helyzetben lévő bankokból egyes veszteséges eszközeinek állami megvásárlásával) sikerült rávennie az erősebb tőkeszerkezettel bíró legnagyobb olasz bankokat, hogy vásárolják fel a csődközelben lévő, jelentősebb piaci szerepű versenytársaikat. Ezzel a gazdaság elkerülte az azonnali válsághelyzetet, de a hosszú távú növekedéssel kapcsolatos problémái (amelyeken talán részben segíteni tudott volna a népszavazással elkaszált javaslatcsomag) nem oldódtak meg.

A politikai biztonság és a gazdasági biztonság kapcsolatrendszerének egy külön érdekes kérdése a szervezett bűnözés és a terrorizmus kapcsolatrendszere, a terrorizmus finanszírozásának kérdése. Erről önálló (tan)könyvek születnek, azonban mindenképpen meg kell említenünk itt is, hiszen napjaink globalizált világa megkönnyíti a terrorizmus létezését és működését. Az egyre bővülő és egyre szabadabbá váló kereskedelemben könnyebbé válik a különböző típusú fegyverek és alkatrészek szállítása és csempészése is. A liberalizálódó tőkepiacok, az elképesztő mértékben gyorsuló – és emiatt ellenőrizhetetlen – tőkeáramlás, a kriptovaluták megnövekvő szerepe és használata megkönnyíti a terrorizmus finanszírozását, és szélesíti annak lehetséges módszertani palettáját. Az információs technológia rohamos fejlődése, a technológia és a tudás egyre szabadabb áramlása pedig nemcsak a pozitív értékek kiteljesedését, az építő gondolatok és tudás megosztását teszi lehetővé, hanem pusztító, romboló ötletekét is. Mára már több olyan terrormerénylet is történt a világban, amelyet teljes mértékben a világhálón szerveztek meg, és a merénylet a támadás pillanatában találkoztak először egymással. Számos olyan merényletet is végrehajtottak, ahol a támadó saját otthonában, autodidakta módon, a világháló segítségével tanulta meg a támadás végrehajtásának módszerét, a siker titkait. Ugyanígy a növekvő nemzetközi migráció és munkaerő-áramlás is segítheti a terroristák céljainak elérését.

A terrorizmus finanszírozását, valamint a szervezett bűnözés „nemzetköziesedését” látva tehát elmondható, hogy a gazdasági oldalról is egyre több kihívás éri a politikai hatalmat. Különösen abban az esetben, ha egy állam teljesen elveszíti a kontrollt gazdasági folyamatai fölött. Ezért mindenképpen a nemzeti szuverenitás részének kell maradnia valamilyen mértékű ellenőrzési képességnek a nemzetgazdaság külső gazdasági kapcsolatai felett. Ezt azonban a globalizációban nem olyan egyszerű fenntartani, különösen ha egy ország egy regionális gazdasági integrációnak is a tagja. Ilyenkor ugyanis a tagságból eredő rengeteg pozitív hozadék mellett az ország elveszíti gazdaságpolitikai eszközeinek (beleértve a felügyelő és ellenőrző eszközeinek) egy részét. Ez a veszteség az integráció mértékétől, fokától függ. Minél mélyebb az integráció, annál több eszköz kerül közösségi szintre vagy szűnik meg teljesen. Ez különösen az ellenőrzési eszközök kapcsán lehet problémás. A szabad áru- és szolgáltatás-kereskedelem és a szabad tőkeáramlás sok pozitív hozadéka mellett ugyanis a fentebb említett negatív következményeket is magába foglalja. Könnyebbé válik a szervezett bűnözés nemzetközi hálózatosodása, a terrorizmus finanszírozása. Jól látható például, hogy erős túlzással ugyan, de az Európai Unió schengeni övezetén belül a határellenőrzés megszűnését követően olyan könnyű egy hozzáadottérték-adóval történő csalásra szakosodott nemzetközi bűnözői kör kialakítása, mint egy cserkészraj megszervezése. Hiszen az áruellenőrzés megszűnésével elég lepapírozni, hogy az áru elhagyta az országot, külföldön értékesítették, s az adó máris visszaigényelhető. Ezáltal a valóságban az országot el nem hagyó áru belföldön jóval a piaci (adózott) ár alatt értékesíthető, így kiszorítva a tisztességes, adózó gazdasági szereplőket. Ezzel hatalmas nyereségre és vagyonra lehet szert tenni pillanatok alatt. Az államoknak nem igazán van ez ellen fegyvere, és ezért próbálják a határellenőrzéstől függetlenül, egyéb eszközökkel újra megteremteni az árumozgás ellenőrzésének lehetőségét. (Magyarországon erre szolgált az elektronikus közúti áruforgalom-ellenőrző rendszer bevezetése.) De ezen gazdasági kérdéseket húzza alá az a példa is, hogy a 2015 novemberi párizsi terrortámadás kapcsán is kiderült: a mészárlás során használt fegyverekhez az elkövetők a nemzetközi szervezett bűnözés fegyvercsempész képességei és kapacitásai révén jutottak hozzá. (Ezeket a képességeket

megint csak nagyban erősíti a schengeni övezeten belül szabad áruforgalom.) Mindehhez a finanszírozást közel-keleti források biztosították, akárcsak korábban, az al-Kaida egész világot behálózó tevékenysége kapcsán.

A GAZDASÁGI BIZTONSÁG ÉS A KATONAI BIZTONSÁG KAPCSOLATA

A mozgósítási biztonságról szóló alfejezetben leírtuk, hogy a honvédelmi (katonai) erő kialakításához a nemzetgazdaság erőforrásait (munkaerőt, tőkét, természeti erőforrásokat stb.) kell felhasználni. Minél több erőforrással és minél magasabb technológiai színvonallal rendelkezik egy ország, annál nagyobb katonai erő kiállítására, annál magasabb szintű katonai biztonság elérésére lesz képes. Amennyiben „A” ország gazdasági (és társadalmi) erőforrásai kisebbek, mint „B” országé, akkor „A” ország csak úgy tud ugyanakkora katonai erőt létrehozni, ha ezen erőforrások magasabb hányadát fordítja katonai képességek kialakítására és fejlesztésére, mint „B” ország. Ennek hosszú távú fenntarthatósága azonban kérdéses. Egyrésztől mindenképpen lesz valamilyen szintű társadalmi ellenállás, hiszen a katonai erő fenntartása erőforrásokat von el a fogyasztói igények kielégítése elől, vagyis ez tartósan alacsonyabb életszínvonalat fog okozni „A” országban, mint riválisában. Másrésztől amennyiben az erőforrások fejlesztésének kárára történik a katonai erőfeszítések fenntartása, akkor az erőforrások mennyiségében és minőségében lévő különbség növekedni fog „B” és „A” ország között. Vagyis „A” országnak a meglévő erőforrásainak még nagyobb hányadát kell majd a „B”-vel megegyező katonai képesség elérésére fordítania. Ez pedig még inkább visszaveti az életszínvonalat és a fejlődési lehetőséget, így kialakítva egy ördögi kört, amelynek vagy az összeomlás, vagy a katonai képességek feladása lehet csak a vége (TAKSÁS 2019).

Igazából az előző bekezdésben foglaltak adják az erősebb gazdasági háttérrel rendelkező ország vagy katonai blokk által kirobantott fegyverkezési verseny matematikai logikai hátterét. *Vagyis a katonai biztonság és a katonai erő hosszú távú szintje döntő mértékben meghatározott a gazdasági erőforrások*

menyiségétől és minőségétől. Ezen erőforrások mozgósíthatóságáról, az azt meghatározó főbb tényezőkről már a működési biztonság mozgósítási biztonsággal foglalkozó alfejezetében szót ejtettünk.

Csillagháborús program

Ronald Reagannek a választási kampány során az egyik fontos ígérete az volt, hogy elődjével szemben ő keményebben fog fellépni a hidegháborús ellenféllel, a Szovjetunióval szemben. Így megválasztása után ígéretének betartására törekedett, és ennek eredményeként 1983 márciusában bejelentette a Stratégiai Védelmi Kezdeményezés (SDI) programot. (A történelemkönyvekbe csillagháborús program becenéven került be.) Ez egy nagyon ambiciózus hadászati terv volt, amely rengeteg új technológia kifejlesztését és katonai felhasználását tartalmazta.

A programnak a katonai erő és a katonai biztonság növelése mellett nem titkolt célja volt, hogy az akkor már nagyon jelentős gazdasági és technológiai hátrányba került Szovjetuniót olyan fegyverkezési versenyre kényszerítse, amely az ország összeroppanásához vezet. Ezt a szempontot a terv egyik szülőatyja, Teller Ede is többször hangsúlyozta Reagannek.

A csillagháborús terv egyes részeredményei megszülettek, de a programot végül nem fejezték be, mivel időközben a Szovjetunió összeomlott. Hogy ebben mennyire játszott valóban szerepet a program, annak megítélése vitás. Az biztos, hogy a csillagháborús program elodázta a nukleáris leszerelési egyezmények létrejöttét, s ezzel a nukleáris arzenál fenntartásával kapcsolatban extra költségeket rótt az alacsony életszínvonallal és egyre erősödő társadalmi feszültséggel küzdő szovjet félre. Ez, valamint a programra válaszlépésként elkezdett szovjet katonai fejlesztések (D-20 program, SP-2000 program) költségei mindenképpen hozzájárulhattak a szovjet gazdaság erőforrásainak kimerüléséhez és az ebből kialakuló társadalmi nyomáshoz (PODVIG 2017).

Katonai eredményeitől függetlenül a csillagháborús program jól mutatja, hogy a katonai versengést a legtöbb esetben a gazdasági erő, a gazdasági háttér dönti el valamelyik fél javára.

Viszont rövid távú kapcsolat is van a két dimenzió között. A gazdasági biztonság megingására rövid távon az országok gyakran állami kiadásaik megemelésével reagálnak. Ehhez viszont forrásokat kell találniuk, ami kétféleképpen lehetséges. Az első, hogy a vállalatokra és a háztartásokra vetnek ki a korábbinál nagyobb mértékű adót. Ez azonban rontja a vállalatok versenyképességét, valamint a háztartások életszínvonalát. Ez válság idején nem túl szerencsés megoldás. A másik lehetőség az, hogy az állam a kiadásait strukturálja át. Ilyenkor gyakran (talán mondhatjuk, hogy a leggyakrabban) esik áldozatul a honvédelmi tárca. Ilyenformán a gazdasági biztonság megingásának a katonai biztonság csökkenése lehet a következménye.

A katonai biztonság mint a gazdasági biztonság megteremtésének vesztese Magyarországon

A könyvben már több helyen is említettük, hogy Magyarországon a versenyképességi versenyben a 2000-es évek közepétől fokozatosan lemaradt, majd a 2008-as pénzügyi-gazdasági világválság nagyon súlyosan növelte hazánk gazdasági biztonsági kockázatait. Ezért 2008 után a politikai vezetés prioritása a gazdasági biztonság (pénzügyi stabilitás, finanszírozási biztonság, gazdaságpolitikai mozgástér stb.) megszilárdítása, majd a versenyképesség javítása lett. A nemzetgazdaság pénzügyi helyzetét sikerült is stabilizálni, a fizetési mérleg hiánya többletté módosult, s mind a nemzetgazdaság külső adóssága, mind államadóssága csökkenő pályára került. Ezek eléréséhez azonban szükségessé vált restriktív fiskális eszközök alkalmazása (azaz a költségvetési hiány csökkentése), valamint a költségvetési kiadások jelentős átstrukturálása.

Ennek a stabilizációs folyamatnak a legnagyobb vesztese egyértelműen a Honvédelmi Minisztérium és az ország honvédelmi ereje lett. Amíg a 2000-es évek közepén az ország GDP-jének több mint 1,5%-át költötte a haderejére, addig ez az érték 2014-re 0,8%-ra csökkent. Azaz ebben az időszakban reálértéken évente körülbelül 20,5 milliárd forinttal csökkent a Honvédelmi Minisztérium költségvetése és közel 500 ezer forinttal csökkent az egy katonára fordítható összeg nagysága (PAP 2015).

Mivel a személyi és a mindennapi működési kiadások (dologi kiadások) eléggé determináltak (törvények, illetve piaci árak alapján), ezért a költségcsökkentés leginkább a fejlesztések elmaradásában jelentkezett. A tárca kiadásain belül a fejlesztési költségek 10% körüli összegre csökkentek, amelynek döntő hányadát az aktuális Gripen lízingdíj tette ki (PAP 2015). Ez a borzasztóan alacsony arány nemhogy a honvédelmi képességek fejlesztését nem tette lehetővé, de még annak szinten tartását sem. (Annak ellenére sem, hogy a Magyar Honvédség gazdálkodásának hatékonyabbá tételével a csökkenés hatásait sikerült valamennyire kompenzálni.)

Mivel a társadalom a biztonság katonai (fegyveres) dimenziójából nem érezte veszélyeztetve magát, ezért logikus volt, hogy a gazdasági dimenzió kockázatainak csökkentésére a katonai dimenzióból von el erőforrásokat. A 2014 után jelentkező új biztonsági kihívások azonban szükségessé tették a katonai képesség modernizációjának elindítását is, amelynek első lépése a 2016-os honvédelmi kiadások növelése volt, majd ezt követte a hosszú távú Zrínyi Honvédelmi és Haderőfejlesztési Program elindítása.

Viszont meg kell említenünk a másik irányú kapcsolatot is. Az állam védelmi kiadásai az áru- és szolgáltatáspiacon keresletként jelentkeznek. Így rövid távon akár a védelmi kiadások növelésével is felpörgetheti a gazdasági teljesítményt a (gazdaság)politika. Hiszen ez a kereslet munkahelyteremtést, a gazdasági teljesítmény növekedését eredményezi. (Ez különösen a [neo]keynesi közgazdaságtani iskolát követő közgazdászok által elfogadott.) Azonban ennek kormányzati multiplikátorhatása (gazdaságélénkítő ereje) erősen kérdéses – különösen összevetve más ágazati kiadások növelésével. Ugyanis csak olyan ország esetében lehet eredményes, amelynek komoly, nagy teljesítményű és innovatív védelmi ipara van. Azaz elképzelhetetlen olyan helyzet, hogy a katonai képesség (kiadások) növelésével lehetne a gazdasági biztonságot erősíteni egy olyan országban, ahol a haditechnikai eszközök és hadianyagok döntő részét importból vagy importra épülő hazai termelésből szerzik be. Ezzel szemben a fejlett védelmi ipar jelenlétének fontos gazdasági biztonságot erősítő hatása lehet már csak a gazdasági diverzifikáció fokozódása, a technológiai fejlődés és a technológiadiffúzió gyorsulása kapcsán is.

A védelmi ipar hozzájárulása a nemzetgazdaság fejlődéséhez Dél-Koreában

Szinte minden ország szeretne saját, erős védelmi iparral rendelkezni, nagyon sokan közülük hajlandók is rá jelentős jövedelmet fordítani, de mégis csak nagyon kevés országnak sikerül ez. A legtöbb országban inkább csak nyeli a költségvetési pénzeket a védelmi ipar, mint hogy hozzájáruljon a nemzetgazdaság diverzifikációjához és fejlődéséhez. Az egyik üdítő kivétel Dél-Korea.

Dél-Korea a nulláról indult, hiszen a II. világháborúig még önálló ország sem volt, nemhogy saját védelmi ipara legyen. Tudjuk azt, hogy új szereplőként rettentően nehéz belépni a piacra, ugyanis a hagyományos piaci belépési korlátok mellett itt speciális akadályok is megjelennek a potenciális új belépők számára. Ilyenek a nemzetközi fegyverkereskedelem szigorú szabályai, a vevői magatartás átpolitizáltsága, a csúcstechnológiák széles spektrumához történő hozzáférés követelménye, valamint az a különlegessége a piacnak, hogy a termékek „megkóstolása” (azaz kipróbálása valós hadműveleti környezetben) szinte lehetetlen, és legtöbbször a vásárlás után maga a fogyasztás (háborús alkalmazás) sem történik meg, ezért a vevő szinte mindig kritikus információhiánnyal küzd a tekintetben, hogy vajon milyen minőségű terméket is vesz. Éppen ezért ezen a piacon a márkanév a szokásosnál is többet jelent, hiszen a bizalmat egy termékben a kipróbálás erős korlátozottsága miatt leginkább az alapozza meg, hogy az a termék vagy a gyártó cég korábbi termékei már sikerrel bizonyítottak korábbi katonai konfliktusokban.

Dél-Koreának azért sikerült az áttörés, mert megvolt mind a három feltétel a sikerhez: külső fenyegetettség (Észak-Korea képében), elkötelezett politikai akarat és a szükséges erőforrások – technológia és *know-how*, tőke, magasan képzett munkaerő, menedzsmenttudás, hazai beszállítói lánc, kapcsolódó ipar- és szolgáltatások, innovációs ökoszisztéma, K+F+I infrastruktúra (YOON 1991). Az ország a haditechnikai eszközök jó részét sokáig az USA-ból importálta, majd a koreai cégek egyre nagyobb szerepet kértek, és kaptak ezen importált eszközöknek előbb a gyártásában, majd a fejlesztésében is, és így jöttek létre a felsorolt erőforrások, amely folyamat révén az ország eljutott oda mára, hogy önállóan képes komplex fegyverrendszerek fejlesztésére

és gyártására. Ezzel a védelmi ipar is hozzájárult az ország elmúlt évtizedekben tapasztalt hihetetlen gyors gazdasági fejlődéséhez.

A katonai és a gazdasági dimenzió kapcsolatának egy érdekes szelvényére mutat rá a honvédelem elégséges erejének matematikai megközelítése. Eszerint egy országnak akkora katonai erőt szükséges fenntartania, amellyel nagyobb értékű kárt képes a potenciális agresszornak okozni, mint amilyen értékű hasznot az az ország és annak erőforrásainak elfoglalásával szerez (KENNEDY 1983). Azaz nem szükséges akkor erő, amely képes az országot megvédeni, elég akkora, amely képes olyan mértékű kárt okozni, hogy ne érje meg gazdaságilag az ország elfoglalása. Ma már természetesen kevesebbszer kerül elő ez a megközelítés. Jellemzően azért, mert a modern háborúkat nem matematikai modellezések alapján indítják, és legtöbbször nem közvetlen gazdasági haszonszerzés a céljuk, hanem inkább a háborút kiobbantó ország politikai elítjének hatalommegtartási ambíciói, amit jellemzően politikai, ideológiai vagy éppen vallási álcával fednek el.

A GAZDASÁGI BIZTONSÁG ÉS A TÁRSADALMI BIZTONSÁG KAPCSOLATA

Társadalmi kérdések is többször előkerültek már a könyvünkben, különösen a gazdasági biztonságfejlődési aspektusa kapcsán. Ebben az alfejezetben ezen két dimenzió kapcsolatát foglalnánk röviden össze. Ez a kapcsolatrendszer egyértelműen nagyon szoros, hiszen ahogy többször is utaltunk rá a könyvben, a társadalom minden jövedelmét valamilyen gazdasági tevékenység révén szerzi. Ezért világos, hogy a gazdasági biztonság szintjének jelentős hatása van a társadalmi biztonság szintjére. Talán kevésbé egyértelmű, de hosszú távon fordított irányú kapcsolat is fennáll. Azaz amennyiben a társadalmi biztonság területén nagy kockázatok állnak fenn, akkor előbb-utóbb ezek kockázatokat fognak aktivizálni a gazdasági dimenzió belül is. Hogy miért, ezt a következőkben kifejjük.

A gazdaság kritikusan alacsony fejlettségi szintje vagy elégtelen működése a társadalmi dimenzióinak a megélhetési alrendszerét, azaz az egyén biztonságához mindenképpen szükséges biológiai-fiziológiai szükségleteinek kielégülését fogja veszélyeztetni. Ez a megélhetési (szociális) biztonság úgy értelmezhető, hogy az egyén életben maradásának feltételei biztosítottak, hozzáfér minden, az alapvető létszükségleteit kielégítő infrastruktúrához, s rendelkezik akkora jövedelemmel, amellyel saját maga és az általa eltartott személyek számára méltóságteljes életszínvonalat képes biztosítani (TAKSÁS 2013). (A méltóságteljes életszínvonal alatt azt a jövedelmet értjük, amely az egyén legalapvetőbb biológiai szükségleteinek kielégítésén túl legalább minimális társadalmi, közösségi szükségletek kielégítését is lehetővé teszi.) Ezt összegezve a társadalmi biztonság minimális alapfeltételének (a megélhetési biztonság meglétének) tekinthető: megfelelő minőségű ivóvíz; megfelelő mennyiségű és tápértékű élelmiszer; lakóhely; egészségügyi ellátás (megelőző és gyógyító); a méltóságteljes élethez szükséges jövedelem (munkajövedelem vagy szociális juttatás, társadalombiztosítási ellátás). Egyértelmű, hogy minél nagyobbak a gazdaság működésében a kockázatok, annál nagyobb a veszélye, hogy a társadalmi biztonság ezen minimális létfeltételei sem fognak mindenki számára rendelkezésre állni. Ebből következik az állításunk, hogy a gazdasági biztonsági kockázatok növekedése növeli a társadalmi biztonsági kockázatokat is. Ami aztán tovagyűrűző hatásként a biztonság többi alrendszerében is a problémák eszkalálódását okozhatja, mint történt a 2011-es arab tavasz idején.

A biztonsági dimenziók kölcsönhatásainak látványos példája: a 2011-es arab tavasz

2010-ben a világ legjelentősebb gabonatermelő vidékein, így a kelet-európai (orosz–ukrán) síkságon, Észak-Amerikában, a dél-amerikai pampákon és Kelet-Ausztráliában is kedvezőtlen volt az időjárás a mezőgazdaság számára, ezért a megszokottnál jóval kevesebb gabonát takarítottak be. A csökkenő kínálat megnövelte a gabona világpiaci árát, ami különösen kedvezőtlenül érintette az élelmiszert importáló országokat.

A világ két legjelentősebb ilyen importőrrégiója Észak-Afrika és a Közel-Kelet. Ezen régiókban jellemzően autokrata rezsimiek alakultak ki, ahol a hatalmat évtizedek óta egy-egy személy vagy szűk csoport gyakorolja. Az abszolutisztikus hatalom, a merev, hierarchikus társadalmi viszonyok gátolják a befogadó intézményrendszer létrejöttét, az innovációt, a teremtő változást, a hosszú távú gazdasági fejlődést, ezért ezen rendszerek évek óta az alacsony növekedés, magas munkanélküliség, jelentős kivándorlás körforgásában rekedtek, ahol a hatalom megtartása jellemzően erős elnyomás révén valósul meg.

Ez az elnyomás azonban már nem volt képes kezelni azt az elkecserekedtséget, amely az élelmiszerárak drasztikus (rövid idő alatt közel megkétszereződő) emelkedéséből alakult ki. Hiszen amikor már enni sincsen nagyon mit, akkor nem nagyon van mit veszteni. És amikor 2011 januárjában egy tunéziai utcai árus végső elkecserekedtségében felgyújtotta saját magát, a szellem kiszabadult a palackból, és az emberek hosszú időn keresztül magukba fojtott sérelmei olyan elementáris erővel törtek a felszínre, hogy több évtizede fennálló autoriter rezsimeket és vezetőket söpörtek el. A tüntetők közel húsz országban vonultak az utcára. Volt, ahol a megfelelő állami intézkedések meghozatala vagy egy viszonylag békésebb rendszerváltás sikeresen lecsendesítette a társadalmat, de néhány – köztük korábban stabil politikai biztonságúnak tekintett – helyen (például Szíria, Líbia, Jemen) a helyzet odáig eszkalálódott, hogy az ország évtizedes polgárháborúba süllyedt.

Az eseményekből jól kivehető a biztonsági dimenziók összekapcsolódása. Adódott egy környezeti dimenzióban jelentkező kihívás (rossz időjárás), amely megrengette a gazdasági biztonságot (az élelmiszer-importőr országokban az élelmiszerárak drasztikusan emelkedtek, ezt pedig nem volt képes kivédeni vagy érdemben tompítani a gazdaságpolitika). Ennek a társadalmi biztonság dimenziójában lettek következményei (elszegényedés és az abból eredő társadalmi elégedetlenség), amelyet aztán a politikai biztonság megingása követett (tömegtüntetések, erőszakos cselekmények és a regnáló politikai hatalom bukása). Aztán egyes helyeken a körforgás *spill over* hatásként tovább

folymatódott. A politikai biztonság összeomlása (a regnáló politikai hatalom megszűnése vagy marginalizálódása) megszüntette a katonai biztonságot (polgárháború, külső országok katonai beavatkozása), ami még tovább csökkentette a gazdasági biztonságot (az infrastruktúra lerombolása, a külföldi vállalatok kivonulása stb.), és ez pedig még súlyosabb társadalmi problémákhoz vezetett (még súlyosabb elszegényedés, vallási szélsőségek elterjedése, tömeges kivándorlás stb.). Ezen társadalmi problémák egy része aztán a tömeges migrációval exportálódott a környező régiókba, köztük Európába is.

Az ok-okozati összefüggés azonban fordított irányban is igaz. A társadalom működésében keletkező és súlyosbodó problémák hosszú távon a gazdasági fejlődést veszélyeztetik. Például *a társadalomban megnövekvő különbségek, a társadalom szétszakadása többféleképpen is veszélyezteti a gazdaságnak mind a fejlődését, mind a működését* (PORTER–STERN–GREEN 2017). Az áru- és szolgáltatáspiac kínálati oldalán egy szétszakadó társadalom például hosszú távon nem képes elegendő jól képzett munkást biztosítani a nemzetgazdaság számára. Valamint nagy társadalmi különbségek esetén sokkal valószínűbb a tömeges kivándorlás, ami munkaerőpiaci oldalról akár már a gazdaság napi működését is veszélyezteti. Ugyanígy nagyobb az esélye kiterjedt általános vagy ágazati sztrájkok kialakulásának. A tömeges emigráció vagy munkabeszüntetés gazdasági biztonsági hatásait a működési biztonsággal kapcsolatos fejezetben leírtuk. A növekvő társadalmi különbségek emellett az áru- és szolgáltatáspiac keresleti oldalán növelik az értékesítési biztonsági kockázatokat is. A kevesebb jövedelemmel rendelkező társadalmi rétegeknél ugyanis jellemzően magasabb a fogyasztási határhajlandóság, azaz egységnyi extra jövedelemnek nagyobb részét költik el, és kisebb hányadát takarítják meg. (Ez magából az alacsonyabb jövedelemnek a szűkebb lehetőségeiből adódik.) Ezért ha nőnek a társadalomban a jövedelemkülönbségek, azaz az alacsonyabb társadalmi rétegektől jövedelem kerül át a magasabb társadalmi rétegekhez, akkor ennek hatására csökken az értékesíthető jóságok mennyisége. Ugyanis ezen átkerült jövedelemnek kisebb részét fogják a felsőbb rétegek elkölteni, mint amennyit ebből korábban az alsóbb rétegek elköltöttek, így beszűkül a piac (lásd hárommillió koldus

országa). Ráadásul ez megint csak egy körkörös öngerjesztő folyamat, mert könnyen előfordulhat, hogy a vállalatok és a nemzetgazdaságok az értékesítési biztonság általános csökkenésére a reálbérköltségek csökkentésével válaszolnak (így redukálva előállítási költségeiket), ami viszont tovább növeli a társadalmi különbségeket, és ezzel együtt újra csak az értékesítési kockázatokat.

Vagyis *a gazdasági és a társadalmi biztonság kapcsolatrendszerének kitűnő példa a cirkuláris kauzalitás esetére. Azaz egy társadalmi-gazdasági válság kapcsán nem értelmezhető, hogy melyik megingása volt előbb, és melyik megingása következik a másikkól.* A társadalmi különbségek jelentős megnövekedése, a tartós mélyszegénység kialakulása előbb-utóbb gazdasági válságot okoz, mint ahogy a gazdasági válság a társadalmi különbségek megnövekedésével, még mélyebb és tartósabb szegénység kialakulásával jár. Így a folyamat eszkálálódása egyre inkább öngerjesztő spirállá válik, és ez rettentően súlyos és nagyon nehezen kezelhető helyzetet idéz elő az ország és annak vezetése számára.

A hárommillió koldus országa

A két világháború közötti Magyarországot szokás a hárommillió koldus országának nevezni. Ennek oka a jelentős társadalmi különbségekben rejlik, s folyamatai rávilágítanak bennünket a társadalmi és gazdasági biztonság körkörös kölcsönhatására.

A helyzet megértését ott kell kezdenünk, hogy a magyar társadalomban a rétegek mentén lévő szétszakadás mellett létezett egy szektoriális kettészakadás is. A dualizmus kori ipari fejlődés ellenére is a népesség mintegy 55%-a még mezőgazdaságból élt 1920-ban (GUNST 2007). Ebből vidéken csak nagyon rossz életkörülményeket lehetett megteremteni, és az alapvető létszükségleti feltételek is sokszor hiányoztak (lakás, ruházat, megfelelő mennyiségű és minőségű étel stb.). Ezen a helyzeten tovább rontott az 1929-es gazdasági világválság. A válságra az országok protekcionista gazdaságpolitikával, saját gazdaságuk kereskedelempolitikai védelmével, gazdasági bezárkózással reagáltak. Ezáltal a nemzetközi kereskedelem jelentősen hanyatlott, és sokkal nehezebbé vált bármit is értékesíteni külföldön. Mivel a magyar exportnak több mint 80%-át mezőgazdasági termék tette ki, ezért a válság és a nemzetközi protekcionizmus

sokkal súlyosabban érintette a mezőgazdaságból élő embereket. Ennek az eredménye volt, hogy a paraszti jövedelmek 1931-re az országos jövedelemátlag felét sem érték el. Ezen belül külön kiemelendő, hogy ezen hatalmas mezőgazdasági népesség 70%-át (az ominózus hárommillió főt) a cselédek, napszamosok és törpebirtokosok tették ki, akik munkavállalásból vagy bér munkából éltek. Elterjedté vált, hogy ezen réteg általában már nem is pénzbeli jövedelmet, hanem árucikket kapott munkájáért (élelmiszert, munkaeszközt, használt ruházatot stb.). Így tulajdonképpen nem jelentek meg az árupiac keresleti oldalán, hiszen alig vásároltak valamit. Azaz a „hárommillió koldus országa” kifejezés nem azt jelentette, hogy hárommillió kéregető járta az ország útjait, hanem azt, hogy ekkora népesség hiányzott a piac keresleti oldaláról, ekkora népesség nem létezett fogyasztóként a nemzetgazdaság számára. Ez az óriási hiány természetesen jelentősen visszavetette a magyar ipar fejlődési lehetőségeit, hiszen egyszerűen alig volt, akinek eladni termékeket és szolgáltatásokat. A példa tehát jól mutatja a gazdasági és a társadalmi biztonság cirkuláris kauzalitását, hiszen a belső piaci kereslet elégtelensége miatt sújtotta a gazdasági válság oly erősen az országot, amely aztán a társadalmi különbségek további növekedéséhez, a belső kereslet még nagyobb visszaeséséhez vezetett, ami viszont kerékkörője lett a gazdaság fellendülésének.

Ki kell azonban azt is fejtenünk, hogy – számos tévhittel ellentétben – a társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek mértéke nagyobb részt nem a gazdasági biztonság általános szintjén múlik. Két azonos gazdasági fejlettségű és azonos gazdasági biztonsági szintű ország társadalma között hatalmas különbség lehet a jövedelmi egyenlőtlenség kapcsán. Ugyanis a társadalmi különbségek mértéke döntően a nemzetgazdasági jövedelem újraelosztásának szintjétől függ. Az újraelosztó rendszer leegyszerűsítve úgy működik, hogy az állam pénzt von el (adók, illetékek, járulékok, díjak, bírságok stb. formájában) a gazdasági szereplőktől. Itt különösen az értéket megteremtő vállalati szektorra, illetve az értékteremtésből (munka- és tőke-) jövedelmet szerző háztartási szektorra kell gondolni. Az így megszerzett jövedelmet aztán az állam a költségvetésen, illetve a költségvetés ellátta feladatokon, nyújtotta transzferekkel keresztül

visszajuttatja a gazdaságba, a gazdasági szereplőkhöz. (Megvédi, oktatja, meggyógyítja őket, biztosítja napi munkába járásukat vagy éppen támogatja kutatás-fejlesztési tevékenységüket stb.). Azért újraelosztó rendszer, mert a visszaosztás más elosztásban történik, mint az elvonás. Valaki többet kap vissza, mint amit elvontak tőle, valaki kevesebbet. Az újraelosztás mértékét GDP-arányosan szoktuk mérni, azaz úgy, hogy megvizsgáljuk, mekkora százalékot von el (és juttat vissza) az állam a nemzetgazdaság által előállított értékből (GDP). Minél nagyobb ez az érték, annál nagyobbak a gazdasági szereplők (adó) terhei, és annál nagyobb a köztük lévő jövedelem-újraosztás mértéke. Ugyanakkor az is törvényszerűség, hogy minél nagyobb az újraelosztás mértéke, annál kisebbek az országon belül a társadalmi és regionális különbségek. Ugyanis az állam ezen újraelosztáson keresztül (egészségügyi, oktatási szolgáltatások, szociális transzferek, infrastrukturális fejlesztések stb.) tudja a különbségeket kordában tartani, csökkenteni. Az újraelosztás mértéke – és ezen keresztül a társadalmi különbségek kialakulása – tehát politikai döntésen alapul. Ezt a döntést pedig nagymértékben befolyásolja a társadalom társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos attitűdje. Amennyiben a társadalom kevésbé tolerálja ezen különbségek kialakítását, úgy az újraelosztás mértéke magasabb, amennyiben elnézőbb ezen kérdésben, úgy az újraelosztás szintje alacsonyabb lesz. Természetesen az újraelosztásnak azért van kapcsolata a gazdasági biztonsággal. Hiszen az állam csak akkor alkalmazhat magas szintű újraelosztást, azaz akkor vonhat el sok jövedelmet adók formájában a cégektől, ha azok versenyképessége magas, és ezen versenyképesség nem az alacsony költségeken alapul. Ilyen szempontból azt mondhatjuk, hogy *a gazdasági biztonság minimális alapot nyújt a társadalmi különbségek alacsony szinten tartásának képességéhez, ennek megvalósítása azonban társadalmi-politikai döntéseken fog alapulni*. Pontosan ez utóbbiból adódik, hogy *a szociális biztonsággal, társadalmi különbségekkel kapcsolatos kérdések* – sok szakirodalomban megfogalmazottakkal ellentétben – *nem a gazdasági biztonság dimenziójához tartoznak*. Hiszen különben nehéz lenne megmagyarázni, hogyan lehetséges az, hogy az Amerikai Egyesült Államokban még ma is a társadalomnak kisebb hányada jut megfelelő szintű egészségügyi szolgáltatáshoz, és nagyobb hányada él szegénységben,

mint mondjuk Szlovéniában vagy a Cseh Köztársaságban. Az USA gazdasági fejlettsége és gazdasági biztonsági szintje jóval magasabb, mint a másik két országé, ezért ebből nem levezethető ez a reláció. A különbséget az európai (valamint a posztoszocialista) társadalmak alacsony társadalmi különbséget toleráló attitűdje okozza, szembeállítva az angolszász társadalmak az egyén boldogulásán, önmegvalósításán alapuló értékrendjével.

Sőt, ma már társadalomtudományi törvényszerűségnek tekinthető, hogy amennyiben egy alacsony fejlettségű gazdaságban felgyorsul a gazdasági növekedés, akkor az először mindig a társadalmi különbségek megnövekedésével jár együtt. Ennek több tényező is áll a háttérben, mint például az, hogy megnövekszik a jövedelemkülönbség az eltérő gazdasági szektorokban dolgozók, valamint a városi lakosság és vidéki népesség között. A gazdasági növekedést generáló új, adott gazdaságban *high-tech*nek számító szektorokban dolgozók bére megnövekszik, és elszakad a többi szektorban dolgozó munkások jövedelmétől. Mivel ezen szektorok (illetve irányítási központjaik) jellemzően a nagyvárosokban telepednek le, ezért alakul ki nagy életszínvonalbeli különbség a nagyvárosi és a vidéki emberek között. Másrésztől a magasabb iskolázottságú és ebből adódóan magasabb jövedelmű réteg lesz az, amelynek először lecsökken a termékenységi (gyermekvállalási) mutatója (magából az iskolázottságból és a megváltozó fogyasztási szokásokból adódóan). Így a magasabb jövedelműeknél lesz kisebb a család létszáma, ami tovább növeli az egy főre eső jövedelemben mutatkozó különbséget. A gazdasági-társadalmi fejlődés későbbi szakaszában aztán ezek a különbségek elkezdnek csökkenni. Ennek oka a megjelent *high-tech* szektorok technológiadiffúzióv hatása a többi szektorra, valamint az, hogy idővel az alsóbb társadalmi rétegekben is csökkenni kezd a termékenységi mutató. Ez a folyamat éppen úgy nagyon jól megfigyelhető az ipari forradalom utáni 19. századi európai társadalmi adatokban, mint a 20. század második felében Kínában és Indiában, vagy mint az elmúlt évtizedekben gyors fejlődésnek indult afrikai társadalmakban. (A legújabb kutatások viszont azt a szomorú ténytet is kimutatják, hogy a további gazdasági fejlődés következtében a kiegyenlítődés megáll, és egy új szakasz indul el, amely során újra elkezdnek nőni a társadalmi különbségek [WIETZKE 2020].)

A társadalmi attitűd társadalmi egyenlőtlenséget meghatározó szerepének bemutatása az ENSZ humán fejlettségi mutatója alapján

Az ENSZ felkérésére a világ tudósai 1990-ben kifejlesztettek egy indikátort, amellyel egy társadalom általános fejlettsége, illetve az abban bekövetkező változások jól mérhetők. Ez a HDI (Human Development Index), a humán fejlettségi mutató, amelyet az ENSZ minden évben publikál a világországaival kapcsolatban.

Ez az indikátor nagyon alkalmas arra, hogy megmutassuk, a társadalmi attitűd döntő tényező a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulása kapcsán. Ugyanis az ENSZ a normál HDI-rangsor mellett publikál egy olyat is, amelyben a rangsort egy egyenlőtlenségi koefficienssel korrigálja. A két rangsort összehasonlítva korreláns összefüggést találunk bizonyos országcsoportok és a két rangsorban elfoglalt pozíció közötti különbséget tekintve. Azt látjuk ugyanis, hogy fejlettségi szintjétől függetlenül az egyenlőtlenségeket figyelembe véve szinte minden kontinentális európai, illetve volt szocialista ország előrébb kerül a listán, míg minden latin-amerikai, a legtöbb távol-keleti, angolszász és közel-keleti ország komoly pozíciókat veszít. (Természetesen az új lista előnynek a kis társadalmi különbséget, hátránynak a nagyot tekint.) A 2015-ös listákat vizsgálva pár példa erre: Hollandia 3, Finnország 10, Izland 4, Szlovénia 8, Cseh Köztársaság 10, Szlovákia 9, Magyarország 10, Örményország 10, Mongólia 12, Moldova 20, Üzbegisztán 14, Kirgizisztán 17 hellyel kerül előrébb, ha a társadalmi különbségek mérsékeltségét is figyelembe vesszük (United Nations Publications 2015). Látható, hogy teljesen eltérő fejlettségű társadalmakról és teljesen eltérő erősségű gazdasági háttérrel van szó ezen országok esetében. Ami közös, az az európai társadalmi berendezkedés vagy a korábbi szocialista államforma (illetve a közép-európai országok esetében mindkettő). Ellentétes irányú mozgásra is bőven találunk példát: Írország 3, az USA 20, az Egyesült Királyság 2, Japán 5, Dél-Korea 19, Izrael 9, Chile 13, Panama 20, Libanon 15, Irán 41, Mexikó 12, Brazília 20, Botswana 23, Namíbia 25 helyet veszít a nagy társadalmi különbségek miatt. Ezek az adatok nemcsak azt mutatják meg, hogy a latin-amerikai, az angolszász társadalmi berendezkedés gazdasági fejlettségétől függetlenül sokkal jobban eltűri a társadalmi különbségeket, s ezáltal náluk

magasabb jövedelemegyenlőtlenség alakul ki, hanem azt is, hogy Botswana és Namíbia – mint a szubszaharai Afrika két legnagyobb gazdasági fejlődést bemutató országa – példája alátámasztja a fejezetben leírt törvényszerűséget, amely szerint egy alacsony fejlettségi szintről erősen meginduló gazdasági növekedés kezdetben mindig megnöveli a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Az előbbiekben foglaltaknál is nagyobb kontrasztot találunk, ha nem a teljes HDI-t, hanem annak csak az utolsó komponensét, az egy főre jutó nemzeti jövedelmet (GNI/fő) vesszük figyelembe. Ez esetben még láthatóbbá válik, hogy magasabb jövedelemmel rendelkező társadalmakban is adott társadalmi attitűd esetében sokkal nagyobb jövedelemegyenlőtlenségek alakulhatnak ki, mint kevésbé jómódú országokban, valamint hasonló jövedelemszintű országok között egészen eltérő is lehet a társadalmi egyenlőtlenségek alakulása.

A GAZDASÁGI BIZTONSÁG ÉS A KÖRNYEZETI BIZTONSÁG KAPCSOLATA

A gazdasági biztonság és a környezeti biztonság kapcsolatrendszerre kicsit paradoxnak és ambivalensnek tekinthető. Hiszen egyrészt a gazdasági fejlődés célja a társadalom életminőségének javítása, amely elképzelhetetlen a környezeti biztonság fejlődése, erősödése nélkül (TAKSÁS 2020). Másrészt viszont rövid távon a gazdaság napi működése sok esetben javítható, biztonságosabbá tehető a környezeti biztonság kárára. Ilyen rövid táv–hosszú táv ellentmondás a gazdaság belső törvényszerűségeiben is gyakran előkerül (lásd például rövid távon a fogyasztási hajlandóság növekedése kedvező a gazdaságnak, míg hosszú távon a megtakarítási hajlandóság növekedése a hasznos), ezért nem meglepő, hogy a gazdasági dimenzió külső kapcsolatrendszerében is találkozunk vele.

Rövid távon a természeti erőforrások tömeges kizsákmányolásával fokozható a gazdaság teljesítménye és csökkenthetők a működési biztonsági kockázatok. A környezeti és gazdasági hatékonyság, az ellátási láncok duplikálása, a felesleges tartalékok képzése és felhalmozása műszaki szempontból csökkenti a gazdaság működési kockázatait, azonban szemben áll a fenntarthatóság

eszményével és csökkenti a környezeti biztonság szintjét. Például ha egyre növeljük a természeti környezetből mezőgazdasági művelésbe bevont terület nagyságát, akkor rövid távon növelhetjük a mezőgazdasági termelés mennyiségét, és ezáltal az ellátási biztonság szintjét. Ez nemcsak a gazdasági biztonságra van jótékony hatással, hanem a társadalmi, szociális biztonságra is. Mindamellet, hogy hosszú távon természetesen ez több negatív következménnyel járhat, mint amennyi a pozitív hozadéka rövid távon. De ugyanígy, ha növeljük az erdőkben kivágott fa, a bányákból felhozott ásványkincs, a tengerekből kihalászott hal mennyiségét, akkor azzal nemcsak a gazdasági teljesítményt, a GDP-t tudjuk rövid távon növelni, hanem ezzel párhuzamosan munkahelyet és jövedelmet teremtünk (ráadásul jellemzően pont a magasabb munkanélküliségi rátával rendelkező, alacsonyabb képzettségű munkaerő számára). A fosszilis energiahordozókból történő energia-előállítás a világ nagyobb részén még mindig olcsóbb, mint a megújuló energia, ezért ha növeljük a fosszilis források arányát, csökkenthetjük a villamos energia költségét, és ezzel rövid távon növelhetjük a vállalatok versenyképességét és a lakosság életszínvonalát. Ugyanígy ha a beruházások kapcsán eltekintünk a környezeti tényezőktől (környezetkímélő technológiák előírása, környezetterhelési tanulmányok elkészítése, környezetbiztonsági akciótervek kidolgoztatása, környezetterhelési adók kivetése stb.), akkor egyrészt olcsóbbá válnak a beruházások, ami rövid távon megint csak növelheti a vállalatok versenyképességét, másrészt az adott országot vonzó befektetési célponttá teheti – különösen az elavult, környezetterhelő technológiájú ágazatokban vagy folyamatokban működő – nemzetközi tőke számára. S a kor színvonalához képest már elavult, környezetterhelő technológiákkal sokkal gyorsabban lehet nagy tömegben beruházásokat felhúzni, ami rövid távon megint csak kedvezőbb gazdasági adatokat, több munkahelyet fog produkálni, mint ha modern, nagy költségű, környezetkímélő technológiákat alkalmaznánk. A fenntarthatatlan mértékű és a bolygó eltartóképességét meghaladó népességnövekedés is hasznos a gazdaság működése szempontjából, hiszen egyik oldalról végtelen mennyiségű munkaerőt mint erőforrást kínál számára, azaz javul a munkaerőpiaci biztonság. Ráadásul a nagy kínálat lenyomja a munkaerő árát, azaz a béreket, így csökken a vállalat számára

a munkaerő költsége. Másrésről ez a növekvő népesség növekvő piacot, azaz javuló értékesítési biztonságot is jelent.

Az előző bekezdésben leírtakból jól látszik, hogy amennyiben nem hosszú távon gondolkodunk, s csak a rövid távú haszonszerzés érdekel – ami gyakran előfordul, mind a társadalom tagjaival, mind a döntéshozó politikusokkal, mind a profitorientált vállalkozásokkal –, akkor rövid távon mind a működés, mind a fejlődés biztonsága javítható a környezeti biztonsági kockázatok fokozásával. *Azonban hosszú távon itt is igaz a cirkuláris kauzalitás, és a környezeti biztonsági kockázatok növekedése előbb-utóbb mindig megjelenik a gazdasági biztonsági kockázatok aktivizálódásában is.* Egy idő után a szennyezett vagy elpusztított környezet, a kimerített erőforráskészlet már nemhogy a gazdasági fejlődés további lehetőségének lesz a kerékkötője, de a napi működés fenntarthatóságában is egyre nagyobb veszélyeket fog jelenteni. A rövid távú gondolkodás megbosszulja magát, és a gazdasági teljesítmény céljából történő környezetpusztítás előbb-utóbb emberi életet fog veszélyeztetni. (Mint ahogy azt láhattuk korábban a szocialista országok esetében, láthatjuk a kínai gazdasági fejlődés és környezetpusztítás relációjában vagy az olyan híres ipari katasztrófákban, mint Bhopál esete.)

Bhopál – ahol a gazdasági érdekek felülírták a környezeti biztonsági kérdéseket

A történelem – Csernobil mellett – leghírhedtebb ipari katasztrófája is a környezeti biztonsági kérdések gazdasági biztonsági célból történő háttérbe szorítása miatt következett be.

1984. december 3-án az indiai Bhopál város szívében lévő vegyipari üzemben történt baleset után 40 tonna mérgező gáz szabadult rá az alvó lakosságra. A gázfelhő borzasztó pusztítást végzett. Több ezer ember halt meg azonnal, a szerencsésebbek még álmukban, a többiek irtózatosszerű szenvedések között. Összesen több mint félmillió ember sérült vagy betegedett meg, s ebből közel ötvenezen maradandó károsodást szenvedtek. Talán még brutálisabbá teszi az esetet, hogy a legtöbb halálos áldozat gyermek volt, mivel a gáz a nehéz súlya miatt a talaj feletti levegőrétegben, alacsony magasságban koncentrálódott.

De a hosszú távú hatások – természetikörnyezet-, víz-, talajszennyeződés stb. – következtében a régióban a halva születési és a csecsemőhalandósági arány több száz százalékkal megnőtt, és szinte felbecsülhetetlen mennyiségű betegséghez és halálesethez lehet közvetett kapcsolata a mérgezésnek.

Az üzemeltető cég fő tulajdonosa a vegyipari ágazat egyik jelentős szereplője, az amerikai Union Carbide Corporation (UCC) volt. Kimondva-kimondatlanul az üzemet azért telepítették Indiába, mert olyan technológiával olyan tevékenységet végzett, amelyet a fejlett országok (köztük az USA) szigorú környezetvédelmi szabályai már nem tettek lehetővé. India – ekkoriban – épphogy fejlődésnek indult, tőkehiányos gazdasága azonban örült minden nemzetközi tőkebefektetésnek, ezért teljesen eltekintett a szigorú környezetvédelmi szabályozástól. Az üzem működése során számtalan kisebb-nagyobb baleset történt már korábban is, és többször is hivatalos panaszt tettek a munkások és a szakszervezet is az alapvető biztonsági és karbantartási szabályok áthágása miatt. Azonban ezeket semmilyen komolyabb retorzió nem követte, és felmerül a gyanú, hogy az állam – amely maga is résztulajdonosa volt a cégnek – még a nagyon laza környezetvédelmi szabályozás betartását sem követelte meg a vállalatától. Aminek egy részről lehetnek korrupciós okai is, másrészről pedig valószínűleg fontosabbnak ítélték meg a gyár gazdasági szerepét, és emiatt jobban tartottak annak – egy másik laza szabályozású országba történő – távozásától, mint egy ipari baleset bekövetkezésétől. Mindenesetre bármi is lehetett a háttérben álló ok, az élet sokszorosan büntetett rengeteg ártatlan ember halálán és szenvedésén keresztül, amiért a gazdasági biztonság rövid távú érdekeit a környezeti biztonság elé helyezték.

A történet utóéletéhez a rengeteg könnyecseppen, pereskedésen és kártérítésem túl egy piacgazdasági érdekesség is hozzátartozik. A baleset után ugyanis az anyavállalat egyéb leányvállalatait és üzemeit is nagyon szigorú és folyamatos biztonsági kontroll alá vonták a világ különböző pontjain a hatóságok. Ezért a cégnek hatalmas mennyiségű erőforrást kellett biztonsági rendszereinek fejlesztésére fordítania. Ez az egész iparágra igaz lett a szigorúbb felügyelet miatt. Az UCC-nak azonban annyira élen kellett járnia ebben a folyamatban, hogy a céget végül a The Dow Chemical Company vásárolta fel, amely a világ vezető

vállalata a vegyipari biztonságtechnikai rendszerek fejlesztésének területén. Azaz az UCC értékében már többet ért a biztonságtechnikai tudása, mint a vegyipari tevékenysége.

Hosszú távon az ember (mind az egyén, mind a társadalom) életminőségének fejlődéséhez mindenképpen szükséges elem a természeti környezet fejlődése is. Így minden társadalmi haladást mérő kompozit mutató tartalmaz a természeti környezet állapotával, illetve az azzal való egyéni elégedettséggel kapcsolatos indikátorokat (TAKSÁS–NAGY 2023). Hiszen hiába nő a gazdasági teljesítmény, hiába javul a gazdasági biztonság, hiába csökkennek a működéssel és fejlődéssel kapcsolatos kockázatok, ha mindezzel párhuzamosan a természeti környezet állapota leromlik. Ha lélegezhetetlen a levegő, ha szennyezett a folyó, ha mérgezett a talaj, ha nincsen természetes bioszféra, nincsen biodiverzitás, nincsenek kirándulási, szabadidős célpontok, nincsen hol feltöltődni, kikapcsolódni, akkor semmit sem ér a növekvő jövedelem, és nem beszélhetünk az életminőség javulásáról a növekvő háztartási vagyonok ellenére sem. Ilyenformán a gazdasági biztonság és a környezeti biztonság összefonódik, hiszen mindkettő célja és szükséges feltétele az életminőség javulásának. (Ez igaz persze a többi biztonsági dimenzió kapcsán is.)

Ezenkívül ma már széleskörűen elfogadott tény, hogy az embernek nemcsak a fizikai, hanem a mentális egészségügyi állapota is óriási mértékben a környezeti tényezőkön múlik. Ráadásul a mentális egészségügyi problémák gyógyítása sokszor nehezebb, éppen ezért sokkal nagyobb mértékű negatív hatása is van a munkaerő tevékenységére s ezen keresztül a termelékenységre, és tovább ezen keresztül a vállalat, valamint az ország versenyképességére. Viszont az orvostudomány bebizonyította, hogy az evolúció erejénél fogva – hisz őseink tízezer éveket töltöttek a természetben, miközben mi csak pár száz éve élünk nagyvárosokban – a természeti környezet megfelelő minősége, a zöld természet megléte képes ezen mentális egészségügyi problémákat megelőzni, vagy a tüneteit jelentősen tompítani (WILLIAMS 2016). Pontosan ebből adódóan a legfejlettebb országokban már rájöttek, *a vállalatoknak is profitálapú érdeke, hogy olyan természeti környezetben eltölthető kikapcsolódási lehetőséghez*

segítsék dolgozóikat és a társadalom tagjait, amely segítségével jobb, egészségesebb és versenyképesebb munkaerőt kapnak vissza. Ebből adódóan a gazdasági biztonság érdekelt a környezeti biztonság javításában, hiszen az tovább fogja növelni a gazdasági biztonság szintjét. Azaz itt is megjelenik a cirkuláris kauzalitás.

Emellett az is elmondható, hogy a gazdasági biztonság magas szintje esetén több forrás jut a környezet védelmére, az ezzel kapcsolatos kutatás-fejlesztésre, illetve az emberek a biztos jövedelem kapcsán is nyitottabbak a szemléletváltásra. Ráadásul *spill over* hatásként a természeti környezet védelme olyan fejlesztésekre kényszeríti a cégeket, amelyek a klímaváltozás kapcsán hosszú távon versenylőnyként jelentkeznek a piacon.

A környezeti biztonság megjelenése az életminőség mérésében

A környezeti biztonság felértékelődését mutatja, hogy a jólét, az életminőség, a társadalom életszínvonalának komplex mérésében mindenhol megjelenik a környezeti tényező is.

Már a legelterjedtebb és legismertebb társadalmifejlettség-indikátornak, a HDI-nek is van környezeti fenntarthatósági dimenziója, amelyben megvizsgálják, és kimutatják, hogy egyrészt az adott társadalmi fejlettséget milyen ökológiai behatás révén sikerült elérni, másrészt hogy az adott társadalom biztonsága mennyire veszélyeztetett a biztonság környezeti dimenziójából eredő kockázatok által. Így többek között olyan mutatókkal mérik a társadalmi jólétet, mint az elsődleges energiafelhasználás forrásainak megoszlása (fosszilis, megújuló), az egyén karbonlábnyoma, a természeti erőforrások (erdő, víz stb.) kimerítésének mértéke, a természeti környezet szennyezettségéből eredő gyermekhalandóság mértéke, a természeti katasztrófák által fenyegetett népesség aránya stb.

A társadalmi fejlettség komplex mérésére szolgál a szintén népszerű SPI (*Social Progress Index*). Ennek három pilléréből az egyik a jólét alapjai indikátorcsoport, amelyben szintén megtalálható a környezet minősége terület. Itt is hasonló mutatókat vesznek figyelembe, mint a HDI kiterjesztése esetén. Például a légszennyezettség okozta megbetegedések és halálos esetek arányát, az üvegházhatású gázok kibocsátását, a szennyvízkezelés és a biodiverzifikáltság mértékét.

Az OECD Better Life Index 11 pillére közül az egyik szintén a környezeti tényező. Itt alapvetően a légszennyezettség és a vízminőség szintjét (az azzal való elégedettséget) mérik.

Látható tehát, hogy napjainkban már régen túl vagyunk a tisztán gazdasági alapú jólétmérésen, és a környezeti biztonság szintje is körülbelül hasonló súllyal szerepel az életminőség elemzésében, mint a gazdasági dimenzió.

Sajnos azonban a fentiekkel kapcsolatban mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy bár a közgazdászok szeretnek fenntartható gazdasági fejlődésről beszélni, az az igazság, hogy ilyen makro- és globális szinten nem igazán létezik (CLUGSTON 2017). Amennyiben megvizsgáljuk az emberiség ökológiai lábnyomának historikus alakulását, mind egyénenként, mind az össznépesség szintjén, akkor azt látjuk, hogy nem igazán találunk olyat, hogy a gazdasági növekedés csökkentette volna az egyének és a társadalmak környezeti hatását és erőforrás-felhasználását. Az emberiség már az 1970-es évek elején túllépte a Föld eltartóképességének, telítettségének állapotát, így azóta a népességnövekedés, valamint a jólét emelkedésének minden százaléka a földi lét lehetőségének megrövidülését okozza. Ebből az a beismerés következik, hogy *minden olyan gazdasági fejlődés, amely – különösen a fejlett társadalmak tekintetében – a jólét és a fogyasztás növekedését okozza, ellentétes a fenntarthatóság fogalmával. Ilyen szempontból tehát a gazdasági biztonság (s különösen annak fejlődési területe) teljes ellentétben áll a környezeti biztonság dimenziójával. Minél inkább megteremtjük a lehetőséget a gazdasági fejlődésre, minél inkább csökkentjük a gazdasági fejlődés kockázatait, annál inkább növeljük a társadalmi fogyasztást, és annál inkább növeljük a hosszú távú környezeti biztonsági kockázatokat.* Ugyan lehetne itt azzal az elméleti lehetőséggel érvelni ezen kijelentés ellen, hogy a gazdasági növekedésnek nem feltétlen kell együtt járnia a fogyasztás növekedésével, de ezt az adatok nem támasztják alá. Egyének szintjén előfordul ilyen, de olyat nem találunk, hogy a gazdasági növekedés következtében hosszú távon ne növekedjen a társadalmi fogyasztás értéke. Hiszen már a makroökonómia első óráján is azt tanítják, hogy a fogyasztás a rendelkezésre álló jövedelem és a fogyasztási határhajlandóság függvénye. A fogyasztási határhajlandóság pedig nem nagyon

változik generációk alatt. Így ugyan előfordulhat az, amit az előző bekezdésben leírtunk, hogy a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan a társadalom jobban kezd vigyázni a közvetlen környezetére (országára), és ezzel a természeti környezet fejlődésén keresztül is javítja életminőségét, jellemzően azonban ekkor is növeli fogyasztását és erőforrás-felhasználást. Csak a környezetet nem közvetlen környezetében, hanem távoli országokban terheli. Hiszen növekvő gazdasági lehetőségei következtében többször vesz bútort, kommunikációs és informatikai eszközt, gyakrabban cseréli háztartási eszközeit, többet utazik stb. Ezzel ugyanúgy növeli a környezetterhelését, csak a bútorhoz nem a szomszéd megyében, hanem távoli országokban fogják a fákat kivágni, a kommunikációs és informatikai eszközökhöz szintén távoli országokban bányásszák majd ki a nagyon korlátozottan rendelkezésre álló ritkaföldfémeket, a műanyag eszközeihez és az utazásához szükséges kőolaj-kitermelés szintén máshol fog megnövekedni. Ráadásul azzal, hogy saját környezetét óvja, és ezen erőforrás-kitermeléseket, illetve ezen termékek környezetszennyező előállításai módjait (például vegyipar) más, távoli országokba helyezi ki, még a szállítás szerepét és mértékét is növeli, ami tovább fokozza a globális erőforrás-felhasználást.

Egyes szakértők szerint a globalizáció egyik pozitív hozadéka így pont a környezeti biztonsággal, a környezeti tudatossággal lehet kapcsolatos. Míg korábban csak saját környezetünket láttuk, csak annak állapotával voltunk tisztában, és nem tudtuk, mit okozunk a világ másik részein, addig napjainkra a globalizációs folyamatok révén olyan kicsivé vált a bolygó, hogy egyre inkább tisztában vagyunk tevékenységünk és életmódunk következményeivel a világ más régióira vonatkozóan, s egyre kevésbé tudjuk annak hatásai alól kivonni magunkat. Ez talán segít magatartásunk megváltoztatásában is.

Ökológiai lábnyom és a gazdasági fejlődés

Az ökológiai lábnyom azt mutatja meg, hogy az adott technológiai szinten és életszínvonalon élő társadalom egy átlagos szereplője életszínvonalának fenntartásához milyen mennyiségű természeti erőforrást használ el. (Milyen mennyiségű földterületre és vízfelületre van ehhez szükség.) Ennek értékét szokták a Föld biokapacitásához hasonlítani. A kettő különbsége az az érték,

amely megmutatja, hogy – pozitív érték esetén – mekkora szabad erőforrás-kapacitás áll még rendelkezésre, vagy – negatív érték esetén – mennyivel vagyunk túl a bolygó eltartóképességén, mennyire fogyasztjuk túl annak természeti erőforrásait.

Ha a gazdasági fejlődés ökológiai lábnyomra gyakorolt hatásait nézzük, azt találjuk, hogy a technológiai haladás és a gazdasági fejlődés következtében a történelem kezdetétől egészen az 1970-es évekig az egyén ökológiai lábnyoma nőtt. A társadalom lábnyomának növekedése még ennél is jelentősebb volt, hiszen ezzel párhuzamosan a népesség is exponenciálisan nőtt. Erre az időszakra elértük, és túlléptük a Föld eltartóképességének határát. Az 1970-es évek után kisebb visszaesés volt tapasztalható az egyén ökológiai lábnyomának méretében, ami egyrészt az olajválság következtében az erőforrás-pazarló technológiák – nyugati társadalmakban történő – lecserélésének, másrészt pedig a gazdasági növekedés megtorpanásának, illetve egyes területeken történő visszaesésének (Nyugat-Európa olajválsága, a szocialista blokk összeomlása, a dekolonizáció utáni gazdasági pangás Afrikában) volt köszönhető. Azóta az egyén ökológiai lábnyoma újra növekedésnek indult, 2017-ben körülbelül 2,77-es értéket vett fel, miközben csak körülbelül 1,58 hektár jutott egy főre fizikailag. Mivel a népesség növekszik, akár stagnáló ökológiai lábnyom értéke mellett is nő a bolygó telítettsége, amely már több mint 175%-os.

Ráadásul a stagnáló egyéni ökológiai lábnyom úgy jön ki világszinten, hogy a fejlett társadalmakban az egyén ökológiai lábnyoma az elmúlt 50 évben több mint másfélszeresére nőtt (2017-ben közel 6,5 ha), miközben a közepesen fejlett országokban csak körülbelül 20%-kal nőtt, az alacsony jövedelmű országokban pedig hasonló mértékben csökkent. Jól látható tehát, hogy magasabb szintű gazdasági biztonság magasabb ökológiai lábnyomot és magasabb környezeti erőforrás-kizsákmányolást okoz.

Természetesen jogosan lehet felvetni, hogy az adatok torzítanak, hiszen egyértelmű, hogy a magasabb gazdasági teljesítmény nagyobb ökológiai lábnyomot hagy, mivel magának a lábnyomnak a kiszámításához az egyik felhasznált inputindikátor az adott ország gazdasági teljesítménye. Azonban ez az összefüggés nem véletlen, hanem matematikailag, statisztikailag

alátámasztott. Hiszen mi is láthattuk a könyv elején, hogy ha többet fogyasztunk, akkor ahhoz több terméket és szolgáltatást kell előállítani, ahhoz viszont több erőforrást (köztük több természeti eredetűt) kell elhasználni, valamint a keletkezett hulladék is nagyobb lesz. Ezt persze lehetséges az erőforrás-felhasználás hatékonyságának fokozásával, a termelékenység növelésével és a keletkezett hulladék újrahasznosításával javítani, de ezekkel együtt is csak azt látjuk, hogy az egyén környezeti hatását maximum kordában tartani tudjuk, csökkenteni nem. Még nem született olyan nemzedék a modern társadalom korában a Földön, amely a technológiai és gazdasági fejlődés következtében nem több, hanem kevesebb természeti erőforrást használt volna fel, mint az őt megelőzők.

A GAZDASÁGI BIZTONSÁG ÉS AZ INFORMÁCIÓBIZTONSÁG KAPCSOLATA

Az interneten népszerű és az üzleti prezentációk kapcsán gyakran alkalmazott az a vicces grafika, amelyen egy kutya előtt három etetőrál áll a következő feliratokkal: étel, ital, információ. A grafika nagyon jól szemlélteti napjaink világát. Az információhoz történő hozzáférés, annak birtoklása olyan alapvetően fontos feltétele a sikernek (legyen szó egyénről, vállalkozásról vagy államról), mint az étel és ital fogyasztása biológiai szükségleteink kielégülésének. Ebből könnyen kikövetkeztethető, hogy a gazdasági biztonságnak az információbiztonsággal is szoros kapcsolata van, mind a fejlődési biztonság, mind a működési biztonság területén.

Az információbiztonság (a pontos, gyors, biztonságos információ rendelkezésre állásának és továbbíthatóságának) alapja napjaink turbulens, rendkívül összetett, komplex és gyorsan változó világában a megfelelő szintű (modernitású) információs technológia, valamint az azt alkalmazni és fejleszteni tudó humán erőforrás megléte. Ezen a két tényezőn keresztül kapcsolódik az információbiztonság a gazdasági biztonság fejlődési területéhez. Ugyanis *a fejlődési biztonság területén elmondható, hogy az információs technológia*

fejlődése egyszerre hordoz magában óriási lehetőségeket és veszélyeseket is a társadalmak számára. A fejlődési esélyeket maga a technológia adta lehetőség kihasználása biztosíthatja. Itt olyanokra kell gondolni, mint a távoktatás, a világhálón keresztül elérhető technológiai ismeretek felhasználása. Szintén az információs technológia segítheti az elmaradottabb országok cégeit, hogy más piacokat elérjenek termékeikkel, innovációjukat megismertethessék nagyobb „közönséggel”. Ugyanígy kutatóik számára is biztosított lesz, hogy bekapcsolódhassanak a nemzetközi kutatás-fejlesztési folyamatokba. A másik oldalon a veszélyt az információs technológia alkalmazhatóságának hiánya, a társadalom informatikai analfabetizmusának kialakulása és az ebből adódó végleges leszakadás okozza.

Az információs technológia felhasználása az oktatásban (például a távoktatásban) olyan lehetőségeket biztosít, amellyel leküzdhetők nagy távolságok nyújtotta akadályok, kiküszöbölhetők humán erőforrásbeli és humán infrastruktúrabeli hiányosságok, s rövid idő alatt nagyon jelentősen bővíthető az oktatásba bevontak köre, illetve javítható az oktatás minősége. A technológia fejlődésének az oktatáshoz való illetén hozzájárulása nem újdonság. Afrikában például a gyarmatok függetlenedése után, amikor megindultak a nemzeti rádióadások, ezeknek az első és egyik legfontosabb felhasználási területe az oktatás volt. A függetlenedő államok elegendő tanár (humán erőforrás) és iskola (humán infrastruktúra) hiányában az éter hullámain keresztül igyekeztek alapvető egészségügyi, higiéniai, állategészségügyi és mezőgazdasági ismereteket terjeszteni, valamint konkrét iskolai tanórákat is sugároztak, külön erre az oktatási felületre kifejlesztett tananyagokkal. Az információs technológia ugyanígy újabb lökést adhat a felzárkózáshoz, hiszen megkönnyíti és meggyorsítja a tudás átadását, s képes humán és eszközhiányosságok áthidalására is. Amennyiben egy elmaradottabb ország képes az információtechnológiai vívmányokat oktatásának szolgálatába állítani, úgy gyors fejlődésnek indulhat. Erre jó példa India. A fejlődés motorja ugyanis az lesz, hogy az egyre szélesebb, iskolázott társadalmi réteg vonzó lehet a nemzetközi tőkebefektetések számára. Először ugyan csak kisebb hozzáadott értékű folyamatok révén, de bekapcsolódhat a nemzetközi munkamegosztásba, amely később akceleratorhatásként

további tőkebefektetéseket és fejlődést vonzhat. Ráadásul pont az *információs technológia fejlődésének köszönhetően ma már könnyű bizonyos nemzetközi kereskedelembe bekerülő szolgáltatásokat ezen kevésbé fejlett országokba vonzani*. Ehhez csak egy minimális infrastrukturális és képzett humán erőből álló alap kell. Ilyenek az IT-, pénzügyi, számviteli, adatkezelési, ügyfélszolgálati, illetve különböző *back-office* szolgáltatások. Az információs technológiának köszönhetően ezek a szolgáltatások a világon ma már bárhol elvégezhetők, ezért teljesen normálisnak számít, ha egy londoni központú vállalat *back-office* (és bizonyos *front-office*) tevékenységeinek egy része mondjuk Délkelet-Ázsiában zajlik. Ezzel rengeteg új munkahely képződhet a korábban nagyon lemaradt gazdaságban, amely munkahelyeken az adott országban megszokottnál jóval magasabb bér érhető el. Ez akár növelheti a társadalom motivációját is a tanulás irányába, ami tovább erősítheti a fejlődést.

Az információs technológia természetesen jelentősen segítheti a technológia-diffúziót, amely a fejlődés biztonságának egyik kulcsa. Ugyanígy erősítheti a kutatás-fejlesztési és innovációs kooperációkat is. Ez szintén sokat segíthet az elmaradottabb országoknak. Egyrészt az ő kutatóik is jobban, könnyebben (és olcsóbban) bekapcsolódhatnak a nemzetközi tudományos vérkeringésbe. Másrészt könnyebbé válik a K+F +I erőforrásigényeinek (humán, anyagi, technológiai stb.) megosztása. Ami azért fontos, mert így ezen országok „összedobhatják” kutatás-fejlesztési területen, amijük van, és ezen közösen összeállított kapacitásokkal már nagyobb eséllyel kelnek versenyre azon fejlett országokkal, amelyek egyedül is képesek hatalmas K+F kapacitásokat és teljesítményt fenntartani. Egyedül esélyük sem lenne ezen fejlett országok ellen, de az információs technológia megkönnyíti erőforrásaik egyesítését és a verseny élesítését.

Ugyanígy *az információs technológia lehetővé teszi az innováció eredményeinek megismertetését az egész világgal*. Ha egy cégnek sikerül valamilyen új ötletet megvalósítani, akkor működhet a világ legkisebb zugában vagy legelmaradottabb régiójában, ötletét, eredményét, termékét vagy szolgáltatást pillanatok alatt megismertetheti bárkivel. Az információs technológia jelentősen megkönnyíti az értékesítést. Ezenkívül a világ minden országában

növeli a versenyt, ami innovációra kényszeríti a cégeket, így gyorsul a technológiai haladás üteme, és ezzel együtt emelkedik a jólét szintje. Így tehát ha egy gazdaságban az információbiztonság szintje magas, aminek alapfeltétele, hogy rendelkezésre áll a megfelelő információs technológia és az azt alkalmazni tudó szakember, akkor abban az országban megvannak a gazdasági növekedés felgyorsulásához szükséges feltételek.

És természetesen ugyanez a cirkularitás igaz negatív spirál esetén is. *Ugyanis amely társadalomban kialakul az informatikai analfabetizmus (azaz ahol a minimális feltétele sem lesz meg az információbiztonságnak, hiszen sosem fog rendelkezésre állni gyors, pontos és biztonságos információ), ott nem képzelhető el semmilyen gazdasági fejlődés, hiszen napjainkban már semmilyen komolyabb hozzáadott értékű értékláncfolyamat sem képzelhető el az információs technológia használata és az információbiztonság magas szintje nélkül.* Ezért az ilyen társadalmak menthetetlenül, végleg leszakadnak. És ez egy óriási fenyegetés a világ számára.

A fentieknek, azaz annak, hogy a világ egyre nagyobb részén lehetséges azonnal, pontos és biztonságos információ segítségével termelést és szolgáltatást folytatni, van egy olyan vetülete is, amely nemcsak a gazdasági biztonsággal kapcsolja össze az információbiztonságot, hanem a társadalmi biztonsággal is. Ugyanis az, hogy az információs technológia segítségével a termelési és különösen a szolgáltatási folyamatok pillanatok alatt kiszervezhetők kevésbé fejlett országokba, nemcsak azzal a pozitív hatással jár, hogy ezen országok gyorsabb fejlődésnek indulhatnak, hanem a másik oldalon, a fejlettebb országokban ez munkahely-kiszervező hatásként jelentkezik. A nemzetgazdaságok közötti határok lebomlása azt is jelenti, hogy a költség ezen belül a bérverseny élesedik, ami a magasabb fejlettségű országokban az eddig elért életszínvonal fenntartását fenyegeti. Különösen az alacsonyabb képzettségű társadalmi rétegek esetében, hiszen az alacsony költség mint versenyelőny az értéklánc alacsony hozzáadott értékű folyamatainál hangsúlyos. (Mivel a magas hozzáadott értékű láncelemeknél a tudás és a technológia a döntő tényező, így ezen folyamatok esetén nem fog érvényesülni a munkahely-kiszervező hatás.) Ezért látható

az a helyzet – amely igazán a brexitnépszavazás és az amerikai elnökválasztás kapcsán került az érdeklődés középpontjába, pedig a közgazdászok már régóta leírták –, hogy az információs technológia fejlődése kapcsán felgyorsult globális értéklánc transznacionalizációjának a fejlett országokban az alsó középosztály lett az áldozata (miközben a többi réteg ezen társadalmakban alapvetően a győztes oldalra került). Hiszen ez az az osztály, amelynek a munkahelyét az alacsony hozzáadott értékű tevékenység kapcsán valamilyen alacsonyabb munkaerő-költségű országba helyezték át. Ez a folyamat igazán csak úgy állítható meg, ha a fejlett országokban is csökkentik a munkaerőköltségeket (bér, valamint állami elvonások, adók) ezen tevékenységek esetében. Ami viszont válaszként további reáljövedelem-csökkenést váltana ki a gyengébb fejlettségű országokban. Így *akár kialakulhat az az abszurd helyzet, hogy az információs technológia fejlődése hozza el a következő évszázadban azt az – anno Karl Marx által leírt – világot, amelyben egy bérdeflációs spirál alakul ki, csak nem a nemzetgazdaságon belüli piaci versenyben, hanem a globális szintén.*

Az információtechnológiai szolgáltatások kiszervezésének napos és árnyoldalai

Az információtechnológiai szolgáltatások kihelyezésének vagy kiszervezésének egyik fő nyertese a délkelet-ázsiai térség, és ezen belül is India, amely gazdasági növekedésének fő motorja a szolgáltatási szektor bővülése, és ebben döntő szerepet játszik az IT-ágazat teljesítményének és exportjának dinamikus emelkedése. Amíg az ágazat 2010-ben még „csak” 74 milliárd dollár értéket állított elő (ebből 50 milliárd dollárnyi szolgáltatást exportáltak, azaz külföldi felhasználók jelentették a vevőket), addig 2016-ra az előállított érték 160 milliárd dollárra nőtt (108 milliárd dollár exportot magában foglalva), majd 2021-re 194 milliárd dollárra. A szektor az ország gazdasági teljesítményének közel 10%-át adja, és kiemelten fontos szerepet játszik a nemzetközi fizetési mérlegének egyensúlyában. Ugyanis az ország folyó fizetési mérlegében az árukereskedelem jelentős mínuszt mutat, azaz sokkal nagyobb értékben importál árukat, mint exportál, s ezt ellensúlyozza a szolgáltatási szektor erős exportteljesítménye, valamint

jelentős tőkevonzó képessége. Az ezredforduló után az országban a legnagyobb értékű külföldi közvetlen tőkeberuházás az IT-ágazatba érkezett, és a szektor egyre jelentősebb szerepet tölt be a foglalkoztatásban is. Ráadásul itt az országos átlagbérhez képest jóval magasabb fizetésért dolgozhatnak a munkavállalók, így az életszínvonal folyamatos emelkedésének egyik motorja az ágazat. A szektor sikerét az egész térségben az angol nyelv általános ismerete, az informatikai képzési terület fejlettsége, a nagyon rugalmas munkaerőpiaci szabályok, valamint az észak-amerikai és nyugat-európai bérszínvonalhoz képest drasztikusan alacsonyabb munkaerőköltségek adják.

Az előzőkből adódik, hogy e szolgáltatások kihelyezésének, kiszervezésének árnyoldalai a fejlett országokban találhatók. Rengeteg *back-office* és *front-office* munkahely szünt meg ezen országokban az elmúlt két évtizedben. Ezek közül sok olyan (például *call centerek*, *help desk*ek), amelyek viszonylag alacsonyabb végzettségű munkavállalóknak biztosítottak megélhetést. Mivel ebben a munkavállalói csoportban amúgy is nagyobb a munkanélküliségi ráta, ezen munkahelyek megszűnése is őket sújtotta jobban. (Főleg mivel az iparban is az alacsonyabb végzettségű munkaköröket igénylő értékláncfolyamatokat telepítették az alacsonyabb munkaerő-költségű felzárkózó országokba.) Délkelet-Ázsiában olyan bérköltségelőny jelentkezett (ugyanazon feladat ellátásának munkaerőköltsége 20–30%-a mondjuk az észak-amerikainak), hogy például az Egyesült Államokban egyes legalapvetőbb IT-alapú szolgáltatások szinte teljesen megszűntek. Ha ott valaki egy magáncég ügyfélszolgálatát felhívja (vagy elektronikusan ír annak), akkor nagyon nagy valószínűséggel Délkelet-Ázsiában veszik fel a telefont (olvassák az e-mailt). Vagy – amint Michael Moore dokumentumfilm-rendező egyik filmjében bemutatta (*The Big One*, 1997) – esetleg egy helyi börtönben, mert bérköltség tekintetében ők versenyképesek a délkelet-ázsiai konkurenciával. Ahogy a filmrendező keserűen megjegyezte: a cégek elbocsátják az ügyfélszolgálatos munkavállalójukat, aki munkanélküliként nem talál munkát, s így jóval nagyobb eséllyel követ el bűncselekményt, hogy utána visszafoglalkoztassák őt, csak már mint rabot, jóval alacsonyabb bérköltségért. Ez tehát az információs technológia fejlődésének egyik árnyoldala.

Amennyiben a gazdaság működési biztonságát vizsgáljuk, kijelenthetjük, hogy az információbiztonság megfelelő szintje nélkül a gazdaság nem működőképes. Megfelelő mennyiségű és minőségű információ nélkül a gazdasági tevékenység, a termelési-szolgáltatási folyamat technológiai okok miatt leáll. Ugyanígy nem működik megfelelően a döntéshozatali mechanizmus sem az információbiztonság elégséges szintje nélkül. Ugyanis ez esetben vagy nem lesznek döntések (ami rövid idő alatt működési zavarokat fog okozni), vagy nem megfelelő döntések fognak megszületni (ami előbb-utóbb szintén működési problémákhoz fog vezetni). Az információbiztonság tehát kulcstényező a vállalatok működésének és jövedelemtermelő képességének fenntartásához. A vállalatoknak rengeteg ismeretre, tudásra van szükségük működésük fenntartásához és döntéshozatali folyamataik működtetéséhez. Információk szükségesek saját működésükről, tevékenységükről (termelési folyamataik, költségeik, készleteik, bevételeik, munkaerő- és technológiakapacitásaik stb.), mikrokörnyezetükről (a piaci kereslet-kínálat alakulása, beszállítóik helyzete, a versenytársak pozíciói, a vevői igények változása stb.), makrokörnyezetükről (technológiai újítások, az állami szabályozás változása, makroökonómiai kilátások, munkaerőpiaci helyzet stb.) és globális környezetükről (nemzetközi trendek, tőkepiaci helyzet, globális kilátások, politikai folyamatok stb.) is. Hatalmas mennyiségű információra van tehát szükség, ráadásul, ahogy azt ezen alfejezet elején írtuk, napjaink globalizált világa nagyon turbulens környezetet teremt a vállalatok számára, azaz nagyon gyorsan változnak ezen környezeti elemek. Tehát az információbiztonság szempontjából nemcsak az a fontos, hogy meglegyenek a pontos adatok, hanem az is, hogy ezek megfelelően frissek legyenek. És a siker érdekében ugyanígy fontos, hogy a vállalatnál keletkezett információ (feldolgozott adat és döntés) ne kerüljön ki a vállalaton kívülre vagy a vállalat akaratán kívülre (mert például stratégiai partnereivel gyakran megosztja információit). Hiszen ez a konkurenciáját segítené, amely adott esetben megelőzheti a piacon, vagy ellenlépésekkel készülhet fel. Azaz a nem megfelelően védett vállalati információs rendszer, döntéshozatali folyamat, kutatás-fejlesztési, innovációs tevékenység nagyon könnyen és nagyon gyorsan a vállalat halálát okozhatja. De ugyanígy ha a vállalat pontatlan információkkal rendelkezik mikro- vagy makrokörnyezetét

illetően, akkor rengeteg pénzt elpazarolhat olyan fejlesztésekre és beruházásokra, amelyek soha nem fognak pénzt termelni, vagy soha nem fognak megtérülni.

Illetve amennyiben a döntéshozatalról van szó, érdemes visszautalni arra, hogy az állami döntéshozatali folyamatnak – és ezen belül a gazdaságpolitikai döntéseknek – is az alapja az információbiztonság. Mind az információ rendelkezésre állása, mind a döntéshozatal illetéktelen befolyásolhatóságának kizárása kapcsán. Ezért a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonságánál leírtak, miszerint *fontos, hogy csak megfelelően ellenőrzött személyek vehessenek részt a gazdaságpolitikai döntések meghozatalában*, szintén egy kapcsolódási terület a gazdasági biztonság és az információbiztonság között.

Az alfejezet elején szó volt róla, hogy az információs technológia fejlődése biztosít lehetőséget az értéklánc egyre nagyobb mértékű transznacionalizációjára. Ez viszont azt jelenti, hogy egyre hosszabb ellátási láncok alakulnak ki mind a fizikai termékek áramlásának, mind a szolgáltatások nyújtásának, mind az információ átadásának területén. Ezzel együtt tehát a termelés-szolgáltatás működése kapcsán az ellátásbiztonsági kockázatok nemcsak fizikai értelemben növekednek meg (ezekről volt szó az ellátásbiztonsági alfejezetben), hanem az információs technológia területén is. Egyrészt a vállalat működéséhez nélkülözhetetlenek azok a *back-office* és *front-office* szolgáltatások, amelyeket különböző országokba helyeztek át, másrészt a döntéshozatali folyamathoz szintén nélkülözhetetlen az, hogy a menedzsment pontos, friss, megbízható és biztonságos információval rendelkezzen a világ különböző országaiba telepített leány- és egyéb kapcsolt vállalatok napi működéséről. *Azaz a szolgáltatások kihelyezése vagy kiszervezése, a termelési folyamatok különböző országokba történő széttelepítése nagyon erősen növeli a vállalati tevékenység információbiztonság iránti igényét és nélkülözhetetlenségét.* Az információbiztonság legkisebb megingása is azonnal jelentkezni fog a vállalat teljes működésében. *Ugyanígy elengedhetetlen az információbiztonság megléte az eladó-vevő kapcsolatok létrejöttéhez, megvalósulásához, teljesítéséhez és pénzügyi-számviteli elszámolásához is.* Hiszen ezek is ma már mind információtechnológiai alapon működnek.

A vállalat és az ügyfél kapcsolatához, ennek információbiztonsági vetületehez tartoznak azok az esetek is, amikor a vállalatokat, illetve az azok által működtetett kommunikációs vagy webes szolgáltatásokat úgynevezett *túlterheléses támadás* éri. (Idetartoznak az állami feladatellátást, állami szolgáltatásokat megbénító támadások is.) Ilyenkor a vállalat (vagy az állami szervezet) nem képes az ügyfelet kiszolgálni. Ebből mindkét félnek gazdasági kára keletkezik, sőt rosszabb esetben akár emberéletek is veszélybe kerülhetnek. (Gondoljunk csak bele mondjuk egy riasztási vagy mentési kommunikációs rendszert megbénító támadás következményeibe.) *Napjainkban egy-egy ilyen támadásnak mind az esélye, veszélye, mind a következményeinek a súlyossága nő.* Épp ezért a vállalatoknak és az állami szerveknek egyre nagyobb hangsúlyt kell fektetniük ennek kivédésére, a sikeres támadás esélyének csökkentésére.

Kibertámadások a gazdaságban

A kibertámadások megjelenésének több évtizedes múltja van. (Elég csak az 1998-as Moonlight Maze ügyre gondolni.) Kezdetben alapvetően állami szereplők (vagy állam által felbérelt szereplők) támadták más államok információtechnológiai rendszereit. Az idő előrehaladtával azonban egyre gyakoribbá váltak a különböző gazdasági szereplők elleni támadások is. A legtöbb ilyen esetről a közvélemény nem szerez tudomást, mivel a gazdasági szereplő nem – esetleges még súlyos pénzügyi veszteségei ellenére sem – hozza ezeket nyilvánosságra, ugyanis ezzel azt kockáztatná, hogy elveszti vevői bizalmát, ami akár a végleges tönkremeneteléhez is vezethetne. (Többek között ezért lehet része – a következő, *Digitális Mohács* című szövegdobozban leírtaknak megfelelően – egy összehangolt kibertámadásnak a pszichológiai hadművelet is, azaz a pánikkeltés, a fogyasztók gazdasági szereplőkbe, állami szervekbe vetett bizalmának megtörése, például olyan rémhírek terjesztésével, hogy nincsenek biztonságban személyes adataik vagy a megtakarításaik stb.)

A gazdasági szereplőket ért kibertámadásokat általában akkor hozzák csak nyilvánosságra, ha azok közvetlenül a fogyasztókat, az eladó-vevő interakciókat érintik. Ilyen volt például a 2016. október 21-i kibertámadás-sorozat, amely három hullámban több mint 60 egyesült királyságbeli és egyesült államokbeli

cég szerverét érte. Többnek a rendszerét, a honlapját működésképtelenné tette. Huzamosabb időn keresztül nem működtek olyan szolgáltatások, mint a PayPal, az eBay, az HBO, a Netflix, a Twitter, a Yahoo, a Spotify, elérhetetlen volt a CNN, a BBC, a *The Financial Times*, az Amazon, az Airbnb, az NHL stb. Az elkövető(k) kilétét a nyilvánosság ma sem ismeri.

2016. november 28-án a Deutsche Telekom 900 000 előfizetője maradt internetszolgáltatás nélkül, miután routerüket megfertőzték a Mirai nevű számítógépes féreggel. Szintén nem tudjuk, kik és milyen szándékkal álltak a támadás hátterében. Egyes szakmabeli pletykák szerint pusztán unatkozó hackereknek sikerült ezt a hatalmas „eredményt” elérni. 2017. június 27-én a Petya zsarolóvírus okozott tetemes összegű károkat globális szinten.

Az egyik legnagyobb hatású kibertámadást – vélhetően – Izrael állam követte el a Stuxnet vírussal az iráni atomprogram ellen 2010-ben, amivel a szakértők szerint évekre visszavetette a program előrehaladását, mivel ezernyi urándúsító centrifugát égetett le láthatatlanul (pillanatnyi fázisokra) túlpörgetve hajtómotorjukat.

A 2022-ben kitört orosz–ukrán háborúban a felek folyamatosan támadták a kibertérben egymás kritikus, kommunikációs, vezetési és ipari infrastruktúráját.

Ez csak néhány nagyobb visszhangot kapott, kiragadott példa, azonban érezhető, hogy világunkban olyan háború folyik a kibertérben, amelynek jelentősége a jövőben napról napra növekedni fog. És ez a gazdasági szereplőket, a gazdasági biztonságot is egyre inkább érinti. Különösen a Things of Internet-eszközök terjedésével, amelyeket ma már épületek, gépjárművek üzemeltetésére, termelés- és gyártásirányításra, városüzemeltetésre stb. használunk. A technológiai fejlődés előrehaladtával ezen eszközök és hálózatok megsebzése egyre súlyosabb mértékű következményekkel járhat.

Az információbiztonságnak inkább a politikai dimenzióval való kapcsolatában szoktak róla beszélni (különösen a 2016-os amerikai elnökválasztás óta), de ide, a gazdasági biztonsághoz legalább ugyanannyira tartozik a *dezinformálás veszélyének kérdése*. Ugyanis nemcsak a szavazók politikai döntése, hanem

a fogyasztók piaci választása is befolyásolható dezinformáció segítségével. Ez olyan tisztességtelen piaci magatartásnak minősül, amely nem igazán büntethető. Jogi következményei csak közvetlen elkövetés esetén lehetnek, mint például amikor hamis állítások hangzanak el egy reklámban. De a modernebb, közvetett eszközök alkalmazása esetén – mint például más felhasználók megbízása hamis, a konkurenciát lejárató vagy a saját terméket hamis színben dicsőítő Facebook-posztok, álprofilok, honlapok előállításával – nehéz a jogi következmények kikényszerítése. Illetve ha lehetséges is, az sem tudja ellensúlyozni a felmerülő károkat (BÁNYÁSZ et al. 2019). Gondoljunk csak bele, hogy egy-egy ilyen hamis negatív vagy pozitív hír milyen rövid idő alatt mennyi emberhez jut el a közösségi hálón keresztül, és mennyi ember attitűdjét, majd azon keresztül választását képes befolyásolni akár tudat alatt is. Napjaink turbulens világában ugyanis a pszichológiai hatások egyre inkább felértékelődnek, mivel a rengeteg információ valós, reális feldolgozására még a gigászi szervezeteknek (transznacionális vállalatok, állami szervek) sem áll rendelkezésre elég kapacitás, nem hogy az egyéneknek. Így a reális ismeretek alapján meghozott döntések valószínűleg egyre kisebb hányadot tesznek ki, és ezzel párhuzamosan nő a pszichológiai tényezők szerepe a döntéshozatalban. Ez azért veszélyes, mert az előállított termék szolgáltatásával, valós minőségével, a vállalati működés hatékonyságával szemben felértékelődik a közösségi hálók információátadó szerepe. Ami miatt egyrészt könnyen lehetségessé válik, hogy a sokkal hatékonyabban működő, sokkal jobb terméket előállító vállalatot pillanatok alatt képes lesz kiszorítani a piacról a gyengébb, rosszabb vetélytársa csupán a közösségi hálókön történő dezinformációk terjesztésével. Ez a lehetőség viszont másrészt oda fog vezetni, hogy a vállalatok a fogyasztói igények minél magasabb szintű valós kiszolgálása helyett egyre inkább a fogyasztók információigényének – nem feltétlenül valós – kiszolgálására fogják a hangsúlyt fektetni, mert ez lesz a sikeres üzleti modell alapja. Ez pedig egyáltalán nem jó a gazdaság és a társadalom életminőségének fejlődése szempontjából. Sőt, valamilyen szinten ez kontraszelekciónak is tekinthető, mert minél tisztességtelenebb lesz egy vállalat (minél inkább él a dezinformálás adta lehetőségekkel), annál nagyobb eséllyel marad sikeresen a piacon. A dezinformáció elleni harcnak természetesen vannak technológiai

és jogi lehetőségei, de hogy ezek megvalósítása mennyire reális, és milyen egyéb következményekkel jár, annak feszegetése már nem ennek a könyvnek a témája.

Digitális Mohács

Kovács László és Krasznay Csaba hazai kiberbiztonsági szakemberek a 2010-es évek elején elkészítették egy Magyarország elleni kibertámadás lehetőségének potenciális modelljét (KOVÁCS–KRASZNAY 2010). Ez a foratókönyv – történelmi katasztrófánkat és országunk összeomlását szimbolizálva – a Digitális Mohács nevet kapta (a 2016-os felfrissített változata pedig a Digitális Mohács 2.0-át). A modell informatikai eszközökkel és az információs hálózatok, kritikus infrastruktúrák elleni fizikai eszközökkel elkövetett támadások kombinációját mutatja be. Ugyan egy ilyen összehangolt támadásnak mindig politikai (esetleg) katonai célja van, de a célt elérendő eszközök között megjelennek a gazdasági biztonság működési területét érintő akciók is. Így egy ilyen támadásban szerepet kaphatna a hírközlés blokkolása, a dezinformálás mellett a pénzügyi szolgáltatók információtechnológiai hálózatának kiber- és/vagy fizikai támadása, a közlekedési rendszer, a forgalomirányítás és a közösségi közlekedés információáramlásának blokkolása vagy torzítása, a villamosenergia-átviteli rendszer irányításának megbénítása. A foratókönyvben hangsúlyos szerepet kapnak – az előbb felsorolt, a gazdaság működését megbénító területeken is – a dezinformációs és egyéb pszichológiai eszközök is.

Ez a foratókönyv a kiberbiztonsági kérdések fontossága mellett nagyon jól mutatja meg a biztonság egyes dimenzióinak szoros kapcsolatrendszerét, a dimenziók egymásra utaltságát és a közöttük fennálló cirkuláris kauzalitást is.

A működési biztonság alrendszereivel kapcsolatban az előzőeken túl még elmondhatjuk, hogy az információs technológia gyorsítja a technológiadiffúziót, s így segíthet a technológiai biztonság megteremtésében. Valamint megkönnyíti az exportértékesítést, amely az értékesítési biztonságot erősítheti. Könnyebb a vállalat termékeit, szolgáltatásait megismertetni a világgal, könnyebb határokon átvélő kereskedelmi kapcsolatokat kialakítani.

Másik szemszögből viszont ez azt is jelenti, hogy a vállalat saját piacán is sokkal könnyebben, sokkal nagyobb eséllyel jelennek meg importtermékek, így erre is fel kell készülnie.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁNYÁSZ Péter et al. (2019): Lélektani műveletek a közösségi médiában. In AUER Ádám – JOÓ Tamás (szerk.): *Hálózatok a közszolgáltatban*. Budapest: Dialóg Campus, 111–133.
- CLUGSTON, Chris (2017): Nature's Laws No Longer Apply ... Because We Homo Sapiens Have Become 'Exemptional'. *The Social Contract*, 27(4), 14–20.
- EFEÖĞLU, İ. Efe – ÇALIŞKAN, Yurdanur (2018): A Brief History of Homo Economicus From The Economics Discipline Perspective. *Adana Alparslan Türkeş Science and Technology University Journal of Social Science*, 2(1), 28–36.
- GUNST Péter (2007): *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KENNEDY, Galvin (1983): *Defense Economics*. New York: St Martin's Press.
- KOVÁCS László – KRASZNY CSABA (2010): Digitális Mohács. Egy kibertámadási forgatókönyv Magyarország ellen. *Nemzet és Biztonság*, 3(1), 44–56. Online: www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/kovacs_laszlo__kraszny_csaba-digitalis_mohacs_.pdf
- PAP Andrea (2015): A XIII. Honvédelmi Minisztérium fejezet kiadásainak alakulása a 2005–2013. közötti időszakban. *Hadtudományi Szemle*, 8(3), 126–140.
- PODVIG, Pavel (2017): Did Star Wars Help End the Cold War? Soviet Response to the SDI Program. *Science & Global Security*, 25(1), 3–27.
- PORTER, Michael E. – STERN, Scott – GREEN, Michael (2017): *Social Progress Index 2017*. Washington, DC: Social Progress Imperative. Online: www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/mx/Documents/about-deloitte/2017/Social-Progress-Index-2017.pdf
- SZENTES Tamás (2003a): *World Economics 1. Comparative Theories and Methods of International and Development Economics*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZENTES Tamás (2003b): *World Economics 2. The Political Economy of Development Globalisation and System Transformation*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TAKSÁS Balázs (2013): *Gazdasági biztonsági kihívások napjaink globalizált világában*. PhD-disszertáció. Nemzeti Közszerológati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola.

- TAKSÁS Balázs (2019): Trinity of Defense Industry. *Economics and Management*, 2019(1), 71–78.
- TAKSÁS Balázs (2020): Zöld versenyképesség. In CSATH Magdolna (szerk): *Versenyképesség: új elméleti és módszertani közelítések*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 151–173.
- The Big One* (1997). Rend. Moore, Michael. Miramax Films.
- United Nations Publications (2015): *Human Development Report 2015*. New York: United Nations.
- WIETZKE, Frank-Borge (2020): Poverty, Inequality, and Fertility: The Contribution of Demographic Change to Global Poverty Reduction. *Population and Development Review*, 46(1), 65–99. Online: <https://doi.org/10.1111/padr.12317>
- WILLIAMS, Florence (2016): Elmegegyőző természet. *National Geographic Magyarország*, 14(2), 42–59.
- YOON, Hyun-Kun (1991): National Security: *Defense, Development and Self-reliance Through Defense Industrialization. The Case of South Korea*. PhD-disszertáció. University of Maryland College Park.

AJÁNLOTT IRODALOM

- ACEMOGLU, Daron – ROBINSON, James A. (2013): *Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. Budapest: HVG Könyvek.
- ÅKERBERG, Frida (2012): *Framing Corporate Social Responsibility in the Chemical Industry. The Bhopal Disaster*. Diplomamunka. Lund University Department of Political Science.
- BUDAVÁRI Krisztina (2021): *A magyar védelmi ipar helyzete és fejlődési lehetőségei*. Budapest: Magyar Hadtudományi Társaság.
- CABLE, Vincent (1995): What is International Economic Security? *International Affairs*, 71(2), 305–324. Online: <https://doi.org/10.2307/2623436>
- COLLINS, Alan (2022): *Contemporary Security Studies*. Sixth edition. Oxford: Oxford University Press.
- CSATH Magdolna (2015): A gazdasági biztonság, mint a nemzeti biztonság egyik alappillére. *Társadalom és Honvédelem*, 19(3), 5–18.
- KRUGMAN, Paul R. – OBSTFELD, Maurice – MELITZ, Marc (2022): *International Economics. Theory and Policy*. 12th edition. Harlow: Pearson

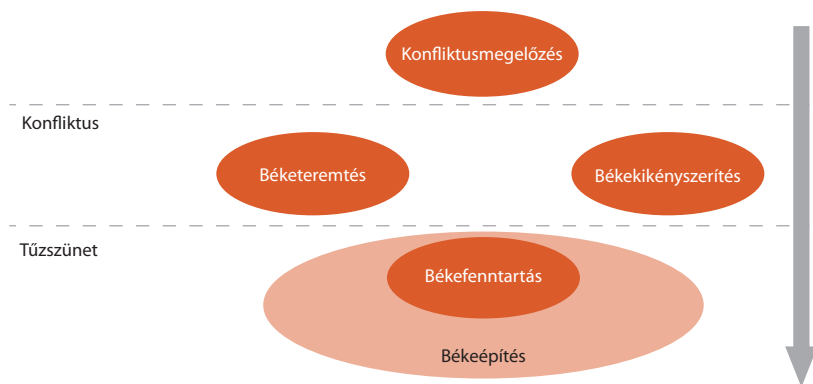
- MOLNÁR Dóra (2018): Kiberbiztonság Németországban – pillanatkép a német digitális térről. *Nemzet és Biztonság*, (1), 142–156.
- MOON, Chung-In (1991): The Political Economy of Defense Industrialization in South Korea: Constraints, Opportunities, and Prospects. *The Journal of East Asian Affairs*, 5(2), 438–465.
- NAGY Balázs (2020): A társadalmi tőke és társadalmi haladás mutatói nemzetközi összehasonlításban. In CSATH Magdolna (szerk): *Versenyképességi dilemmák a digitalizáció és robotizáció korában*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 73–114.
- PIKETTY, Thomas (2017): *Capital in the Twenty-First Century*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Sicko* (2007). Rend. Moore, Michael. The Weinstein Company.
- ŞİMŞEK, Adem – KOLTUKSUZ, Ahmet (2023): Detection Of Advanced Persistent Threats Using Siem Rulesets. *International Journal of 3D Printing Technologies and Digital Industry*, 7(3), 471–477. Online: <https://doi.org/10.46519/ij3dptdi.1353341>
- TAKSÁS Balázs – NAGY Balázs (2023): A fenntarthatóság mérése a hazai és nemzetközi indikátorrendszerek alapján. *Acta Humana*, 11(3), 47–64. Online: <https://doi.org/10.32566/ah.2023.3.3>
- TAKSÁS Balázs (2022): A Lada Niva újjászületése, és a történelem tanulsága. *Neokohn*, 2022. augusztus 1. Online: <https://neokohn.hu/2022/08/01/a-lada-niva-ujjaszuletese-es-a-tortenelem-tanulsaga/>
- WOOLF, Nicky (2016): Ddos Attack That Disrupted Internet Was Largest of Its Kind in History, Experts Say. *The Guardian*, 2016. október 26. Online: www.theguardian.com/technology/2016/oct/26/ddos-attack-dyn-mirai-botnet
- World Population Review (2024): *Ecological Footprint by Country 2024*. Online: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/ecological-footprint-by-country>

A gazdasági biztonság szerepe a békeépítésben

A BÉKEÉPÍTÉS TARTALMA

„Béke nélkül nincsen üzlet és üzlet nélkül nincsen béke” – így foglalható össze az a 22-es csapdája helyzet, amely a leggyakoribb oka a békeépítés sikertelenségének (TAKSÁS 2018). Vagyis a gazdasági teljesítmény és az életszínvonal fellendítése nélkül aligha zárható le sikeresen egy konfliktus, és aligha születhet tartós béke. Azonban a konfliktus lezárása és a tartós béke megteremtése nélkül aligha lendül fel az üzleti élet, aligha nő a gazdasági teljesítmény és az életszínvonal (RETTBERG 2010). Ezt a logikai összefüggést nemcsak matematikailag lehetetlen megoldani, de sajnos azt tapasztaljuk, hogy a békeépítés gyakorlatában sem gyakori a siker, ami jól látszik abból, hogy az utolsó nagy eredmény a 20. század első felének háborúskodásának végleges lezárása volt a II. világháború végén (ELLWOOD 2017), illetve kisebb sikerek születtek Ruandában, Sierra Leonében (KLOSTERBOER – HARTMANN-MAHMUD 2013) és San Salvadorban (WADE 2016), de az esetek többségében a tartós rendezés helyett a konfliktus újra és újra fellángol.

Azonban pontosan mit is takar az a kifejezés, hogy „békeépítés”? Amennyiben a békeműveletek sorába kell beilleszteni a békeépítés folyamatát, akkor a 25. ábrát használhatjuk.

25. ábra: A békeműveletek típusai és egymásra épülése

Forrás: TAKSÁS 2015

Látható, hogy a békeépítés a fegyveres összetűzések megszűnése (tűzszünet) után következő komplex feladat, amely magában foglalja a fegyveres vagy fegyvertelen békefenntartást. Azonban utóbbinál jóval több általal, hogy *a békeépítés célja az, hogy komplex tevékenységével olyan pozitív jövőképet nyújtson a társadalom, illetve a konfliktusban részt vevő felek (országok) számára, amely a tartós fejlődés elindulásával véglegesen megszünteti a konfliktust kiváltó okokat* (UNITED NATIONS 2010). Hiszen önmagában a béketeremtés, békekikényszerítés, békefenntartás csak a konfliktus pillanatnyi lendületét képes megtörni, a konfliktus okait nem képes felszámolni. Amíg a békefenntartó erő vagy kényszer rendelkezésre áll, addig a konfliktus szünetel, de mihelyt ez az erő vagy kényszer megszűnik, a konfliktus újra hamar fellángol, eszkalálódik. *A békeépítés tehát egymással szorosan összefüggő tevékenységek (béke- és rendfenntartás, a lét- és jogbiztonság megteremtése, humanitárius segítségnyújtás, traumakezelés, politikai átmenet elindítása, az intézményi rendszer átalakítása, a jogrendszer átalakítása, politikai és társadalmi párbeszéd elindítása, gazdasági szerkezetváltás stb.) rendszere, amelyben nagyon sok belföldi és nemzetközi szereplő vesz részt.* Csak a békeépítés képes az országot és a társadalmat egy hosszú távú, tartós fejlődési pályán elindítani, és ezáltal a konfliktus gyökereit felszámolni.

A BÉKEÉPÍTÉS GAZDASÁGI FELADATAI

A békeépítés gazdasági feladatai alatt alapvetően a gazdasági rendszer működőképességének megteremtését, fenntartását és fejlesztését értjük. Csak ennek segítségével indítható be a lakosság életszínvonalának tartós emelése. Amennyiben nagyon le akarjuk egyszerűsíteni a kérdést, a szükséges tennivalókat rövid távú, középtávú és hosszú távú feladatokra bonthatjuk. Ezt mutatja meg a 26. ábra. Rövid távon a gazdaság működésének beindítását kell megoldani, ami a termelési/szolgáltatási folyamatok és a lakosság ellátásának megszervezését, valamint az ehhez szükséges inputok biztosítását jelenti. Középtávon a gazdaság működésének fenntartása, működőképességének biztosítása a feladat. Ehhez szükséges a megfelelő gazdaságpolitikai mozgástér elérése, a tőkeforrások meglétének állandósítása, a krízishelyzetre történő reagálóképesség kialakítása. Hosszú távon pedig a tartós, fenntartható gazdasági fejlődés elérése a feladat, ez pedig a versenyképesség javítását jelenti.

26. ábra: A békeépítés gazdasági feladatai

Forrás: TAKSÁS 2015

Mivel a gazdaság működési biztonságának megteremtéséhez alapvetően a rövid, illetve középtávú feladatok tartoznak, ezért ebben a könyvben ezekről lesz részletesebben szó. Sokszor lesz visszautalás a korábban leírtakra, hiszen itt elsősorban a gazdasági biztonság egyes alrendszerei működési feltételeinek megteremtéséről van szó.

Rövid távú feladatok

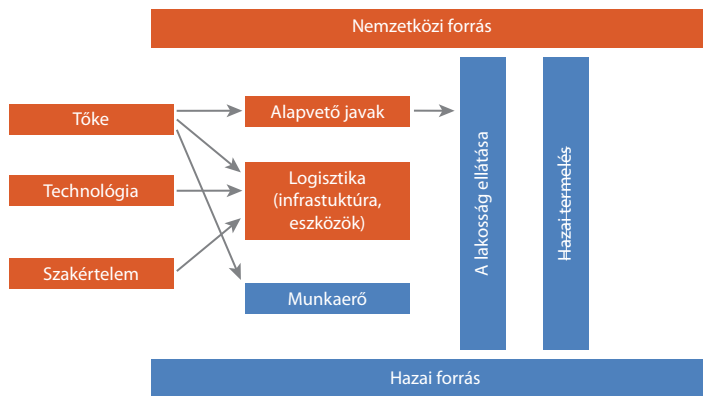
A békeépítés rövid távú gazdasági feladatai során elsődleges az ellátásbiztonság megteremtése (27. ábra). Az ellátásbiztonság magában foglalja a termelési/ szolgáltatási és elosztási lánc minden elemét a kapcsolódó tényezőkkel együtt. Éppen ezért egy nagyon tág feladatkörrel van szó, és ebből adódóan a békeépítés során az ellátásbiztonsági feladatok jelentős mértékben a társadalom, a gazdaság és a technológiai környezet általános fejlettségétől, valamint a konfliktus okozta pusztítás mértékétől függenek.

Egy jelentős pusztítást elszenvedett, alacsony fejlettségű országban az első lépés általában a lakosság alapvető javakkal történő ellátásának megszervezését jelenti. Ehhez szükségesek azok a külső szervezetek, amelyek ezen javak egy részét (élelmiszer, egészségügyi eszközök) részben vagy teljesen biztosítják, mivel ilyen helyzetben a gazdaság nem képes az ország szükségleteinek fedezésére, s általában nem termel olyan exportképes értékeket sem, amelyekért cserébe külföldről meg tudná ezeket vásárolni. Ezért általában elengedhetetlen külső segítség az ellátás megindításához. (Az ábrán kékkel vannak jelölve azok az erőforrások, amelyek jellemzően helyben elérhetők, és pirossal azok, amelyek biztosítására jellemzően külső, nemzetközi összefogás szükséges.)

Az első lépések között található a lakosság alapvető ellátásához szükséges kritikus infrastruktúra helyreállítása is (logisztikai infrastruktúra, vízellátás, kommunikáció stb.). Ezen létfontosságú rendszerelemek helyreállítása és működőképessé tétele alapvető fontosságú a társadalom számára. Ehhez anyagi inputokon túl munkaerő, tőke és technológia szükséges. A munkaerő legtöbbször rendelkezésre áll, azonban előfordulhat olyan, hogy bizonyos magas

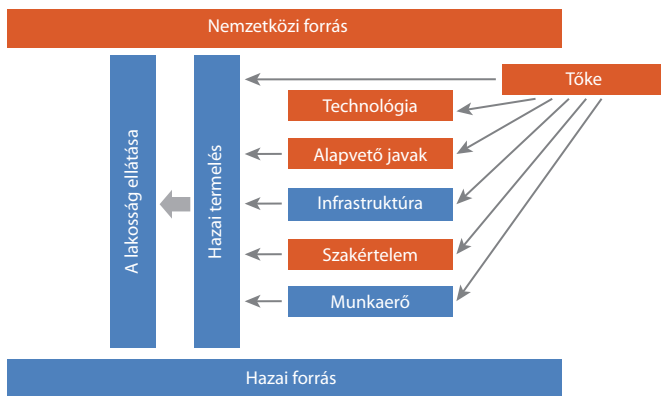
képzettségű szakemberekből (mérnökök, egészségügyi dolgozók, informatikusok) hiány van. A hiány betöltésére szintén szükségessé válik külső segítség, amely kapcsán különböző NGO-khoz lehet fordulni. Az infrastruktúra helyreállításának technológiai feltételei is vannak, ami sokszor korlátként jelentkezik egy alulfejlett országban. Nem biztos, hogy a helyi gazdaság szereplői rendelkeznek azokkal a technológiákkal, amelyekkel gyorsan és hatékonyan helyreállítható az ellátás. Ilyenkor szintén külső segítségre lehet szükség. A technológia jellemzően valamilyen fejlettebb gazdaságból érkezik, és a technológia transzferében is szerepet vállalhatnak az NGO-k, mivel azonban ők kevésbé tekinthetők gazdasági szereplőknek, kevésbé rendelkeznek ilyen tudásháttérrel. Előfordul, hogy a fejlettebb gazdaság – ez lehet maga az állam, de egyre jellemzőbben megjelennek magáncégek is – odaadja a technológiát technológiai transzfer (segély) keretében, de gyakoribb, hogy a normál piaci logika alapján a multinacionális vállalatok hajtják végre a helyreállítást – természetesen ellenszolgáltatás, nyereség ellenében. Ilyen esetben nagyon fontos az, hogy ha az adott ország rendelkezik értékes nyersanyagforrásokkal, akkor azok kiaknázásának engedélyét technológiatranszferet is tartalmazó (azaz technológiai ismereteket átadó) *offset* programok keretében adja el a külföldi beruházóknak.

A fentiekből is látszik, hogy bonyolult egy ilyen békeépítési ellátási lánc működtetése, mivel keverednek a profitszerzési célú civil, valamint a nonprofit célokkal működtetett katonai (ENSZ, NGO-k, békeműveleti erők) ellátási láncszemek (VENEKEI 2012). A helyreállításban és ellátásban részt vevő vállalatok díjaihoz, valamint a nonprofit láncszemek által alkalmazott hazai és külföldi munkások fizetéséhez is finanszírozási források szükségesek. Egy konfliktus utáni országban – különösen, ha alulfejlett – ezek korlátozottan vagy egyáltalán nem állnak rendelkezésre. Ezért itt megint csak szükség van külső segítségre. Ez érkezhethet a nemzetközi közösségtől közvetlenül vagy közvetetten különböző nemzetközi szervezeteken keresztül (az ENSZ szakosított intézményei, Világbank stb.). Fontos a nyújtott források felügyeletének megoldása, hogy a pénz valóban a lakosság ellátásának biztosítására legyen fordítva, és ne egyéb területekre (fegyverkezés, szervezett bűnözés, korrupció stb.).

27. ábra: A békeépítés rövid távú gazdasági feladatai:
a lakosságellátás megszervezésének erőforrásháttére
Forrás: TAKSÁS 2015

Ez az első lépés, az ellátásbiztonság megteremtése legtöbbször még működni szokott. Ugyanis bár sokszor kritika éri a nemzetközi közösséget, hogy későn reagál az eseményekre, de a lakosság ellátásának megszervezése alapvetően (még ha közel sem hibátlanul, de) működni szokott. A lakosság szenvedése általában cselekvésre, segítségre sarkalja a nemzetközi közösséget (bár erre nézve fenyegető, hogy a globális információbőség és a média szenzációhajhász érdekeltségének hatására egyre inkább apátia alakul ki a társadalmakban a katasztrófákat illetően), s már a béke (tűzszünet) megszületése pillanatában, sőt sokszor az előtt megjelennek a konfliktus területén a különböző nemzetközi szervezetek, jellemzően NGO-k, majd az ENSZ szakosított intézményei és egyéb szupranacionális szervezetek is. A pusztítás és a nélkülözés látványára (mert most már szinte minden élőben, valós időben követhető a médiában) a leggazdagabb országok és társadalmak általában felajánlanak támogatást, amely segítségével az alapvető ellátás és az infrastruktúra minimális újrakepítése megtörténhet.

28. ábra: A békeépítés rövid távú gazdasági feladatai:
a gazdaság újraindításának erőforrásháttere
Forrás: TAKSÁS 2015

A következő lépés annak elérése, hogy már a hazai gazdaság legyen képes minél nagyobb mértékben kielégíteni a lakossági igényeket (28. ábra). Ez a fentiekhez hasonló feladatokat takar, csak hangsúlyosabb a technológia- és a tőkeelem. A különbség az, hogy itt a vállalati szektornak nyújtott finanszírozási eszközökről beszélünk. Az előző bekezdésben bemutatott lakossági ellátás megszervezése igazán csak az infúziót jelenti az országnak, a felépülés akkor kezdődhet el, ha az ország gazdasága képes az alapvető javak megtermelésére vagy beszerzésére. Ehhez viszont szükséges a gazdaság mesterséges talpra állítása, a mezőgazdasági és ipari termelőeszközök biztosítása. Ennek finanszírozására csak nagyon korlátozottan képes az adott ország, ezért mindenképpen szükséges külső forrás. Hiszen – ahogy a 28. ábra is mutatja – minden, a hazai termelés és szolgáltatás beindításához szükséges input megszerzéséhez nagy mennyiségű tőkére van szükség.

A békeépítési folyamat már jellemzően itt, a második fázisnál elakad (RETTBERG 2010). Az ellátásbiztonság megteremtése után ugyanis itt az adott ország gazdaságát kellene felépíteni, ami – ahogy azt említettük – rengeteg tőkét igényel. Különösen szükség lenne külföldről érkező közvetlen beruházásokra (külföldi, például transznacionális vállalatok megjelenésére zöldmezős

beruházásként vagy valamely helyi vállalkozásban részesedés vásárlásának formájában), valamint a helyi vállalkozásoknak nyújtott olcsó hitelekre. Illetve adott esetben – mivel egy ilyen környezetben nagyon alacsony a jövedelemtermelő képessége a vállalati szektornak, és a hitelkamatokat aligha tudja kitermelni – közvetlen tőketranszferekre. A nemzetközi közösség azonban szinte mindig csak a lakosság alapvető ellátását finanszírozza, a gazdaság helyreállítását már nem (vagy csak nagyon kis mértékben). Ami azért probléma, mert így igazából csak kómaállapotban marad az ország, a felépülés nem indul el. Márpedig ha nem történik meg a gazdaság beindítása, akkor a konfliktus nemhogy nem oldódik meg véglegesen, de szinte biztos, hogy előbb-utóbb még nagyobb intenzitással újrakezdődik. Ugyanígy a gazdaság és a társadalom újraépítéséhez szükséges lenne az oktatási rendszernek – gazdasági szempontból az emberi tőke előállító-jának – a gyors fejlesztése is. Ez szintén sok pénzügyi forrást igényelne, de erre általában már nem jut a nemzetközi forrásokból (SAMURA 2013).

A probléma hátterében többféle különböző ok található. Egyrészt nagyon nehéz már önmagában a hazai szereplőket, a hazai magánszektor is bevonni a békeépítésbe. A hazai vállalkozások békeépítési részvétele sok mindentől függ, többek között olyan tényezőktől, mint hogy mennyire fűződik üzleti érdekük a konfliktus folytatásához, milyen a társadalom általános vállalkozói kedve, mennyire maradt meg vagy épült újra az üzleti környezethez szükséges infrastruktúra, milyen az intézményrendszer fejlettsége. Emellett számítanak olyan általános társadalmi tényezők is, mint a városiasodottság, a gazdasági tevékenység szerkezeti – primer, szekunder, terciér szektorok – megoszlása, a pénzügyi-kereskedelmi szektor fejlettsége (RETTBERG 2010). Sokszor alapvetően már az nehézséget okoz a békeépítőknek, hogy a megmaradt hazai vállalkozásokat vagy a potenciális vállalkozókat a békeépítés céljainak szolgálatába állítsák.

A legnagyobb probléma azonban általában az, hogy a gazdaság felépítéséhez szükséges mennyiségű tőke sosem áll rendelkezésre. Jelentős mértékű belső megtakarításokról konfliktus utáni szituációban nem beszélhetünk, így a hazai vállalkozások gazdaságépítő erejére az előző bekezdésben leírt nehézségek leküzdése esetén sem lehet önmagában támaszkodni. Közvetlen tőketranszfert pedig sosem kap eleget a gazdaság külföldről, mert a nemzetközi

közösség (a társadalmak) általában hajlandó a lakosság szükségletkielégítését támogatni, de már nem hajlandó vállalatok újraindulását finanszírozni. Más egy emberen és más egy vállalaton segíteni. A profit szó mindig elriasztó. Ráadásul nem tudni, hogy kinek milyen vállalatáról van szó, benne van az emberekben a félsz, hogy az általuk adott támogatás nem egy korábbi hadúr vállalkozását fogja-e segíteni. Hiszen a konfliktus utáni békeépítésben a vezetők jelentős része mindig a konfliktus korábbi vezetőiből kerül ki. Ráadásul egy posztkonfliktusos helyzetben lévő ország nagy valószínűséggel bevételeihez képest nagyon magas összeget költ haderő fenntartására. Hiszen a korábbi konfliktus eredményeként felduzzasztott haderő nem számolható fel egyik pillanatról a másikra, mert az nagy biztonsági kockázatokat szülne. Ez tovább csökkenti a rendelkezésre álló belső tőkét, mivel ezek a kiadások a gazdaságépítés szempontjából *unproductive* tőkének tekinthetők (KENNEDY 1983). Mivel nincsen elég hazai tőke, és a meglévő hazai megtakarítások is inkább likvid formákban vannak (a kisebb kockázat és a gyorsabb kimenekíthetőség céljából), s a megtakarítással rendelkezők tartózkodnak a hosszú távú befektetésektől (CARBONNIER 1998), és emellett sosem lesz elegendő közvetlen külföldi tőketranszfer, ezért fontos hangsúlyozni, hogy külföldi befektetők jelentős tömegű megjelenése nélkül sosem indul el a komolyabb gazdasági fejlődés.

Emellett önmagában már az is gond, hogy a békeépítés általában gazdaságilag eleve elmaradott országokban folyik, ahol nagyon alacsony a társadalom vállalkozói hajlandósága (RETTBERG 2010). Ez többek között a konfliktusban élő társadalmak természetes módon kialakuló rövid távú szemléletéből és kockázatkerüléséből adódik. Ugyanis egy olyan környezetben, ahol nincs jog- és vagyonbiztonság, ahol bármikor elveszítheted az eszközeidet, tárgyaidat, ingatlanodat stb., mert valaki lerombolja, elveszi, kisajátítja vagy államosítja, ott az emberek nem fektetnek hosszú távon megtérülő lehetőségekbe. Márpedig egy komolyabb vállalkozás nyitása, amely termelőeszközök megvásárlását igényli, pontosan ilyen lenne. Így nemcsak a tőkehiány, hanem a vállalkozói attitűd hiánya is akadály a gazdaság fejlődésének. Ezért a külföldi vállalatok megjelenése nemcsak a tőkeszükséglet, hanem a vállalkozói tevékenység fejlődése szempontjából is elengedhetetlen.

Miért nehéz azonban a nemzetközi tőkét a békeépítés folyamatába bevonni? Először is magának a békehelyzetnek a törekeny mivolta miatt. E törekeny állapot nagy kockázatokat jelent a befektetés megtérülését illetően. Sokféle veszély áll fenn egy ilyen szituációban: kiújulhat a konfliktus; a képlékeny gazdasági és politikai rend egy államosító gazdaságpolitikában szilárdulhat meg; az információhiányos helyzet miatt rengeteg olyan rejtett költség (nem ismert vagy újonnan meghozott formális vagy informális, jogi vagy társadalmi szabályok, korrupció, extra biztonsági költségek stb.) merülhet fel a beruházás kapcsán, amely kétségesse teszi megtérülését. Emellett az információhiányos és képlékeny, gyorsan változó helyzet miatt nagyon gyorsan változhat az üzleti környezet szinte minden eleme, ami szinte lehetetlenné teszi a hosszú távú tervezhetőséget, pedig az minden beruházásnak az alapja.

További kockázatokat jelent, hogy a békeépítés folyamatában mindig vannak ellenérdekeltek szereplők. Ők az alacsony intenzitású konfliktus, a képlékeny helyzet, a gyenge államhatalom fenntartásában érdekeltek. Ők a hadurak, az oligarchák, a csempészek, a különböző bűnözői csoportok, de adott esetben a hivatalos állami fegyveres szervezetek vezetői és tagjai is idetartozhatnak. Ők hatalmukat és befolyásukat, sokszor jövedelmüket vesztenék el a konfliktus végleges lezárásával, a helyzet normalizálódásával. Ezért a nemzetközi tőkebefektetések destabilizálását (támadások, túszejtések, szabotázsok vagy egyszerűen a normál működés valamilyen módon történő akadályozása stb.) a képlékeny szituáció fenntartására használhatják fel. Ez újabb biztonsági kockázatokat jelent a tőkebefektetők számára. Az előzőekben felsorolt kockázatokat csak nagyon magas jövedelmezőségi, megtérülési ráta ellensúlyozná, azonban egy békeépítési szituációban, ahol a jelentős értéket képviselő üzemek és az infrastruktúra romokban van, s a képzett munkaerő nagy része elhagyta az országot (hiszen általában képes máshol is munkát találni), nemigen találni ilyen befektetési lehetőségeket. (Kivételt bizonyos ritka természeti erőforrások megléte jelenthet, s ugyan ezeken a területeken általában meg is jelenik a nemzetközi tőke, azonban egy-egy ilyen természeti kincs alacsony hozzáadott értékű kiaknázása nem indítja el az országot, a gazdaságot és a társadalmat a tartós fejlődés útján.)

Véres gyémántok

A Leonardo DiCaprio főszereplésével a Sierra Leone-i (és a szomszédos libériai) polgárháború poklában játszódó (de játszódhatott volna Kelet-Kongóban vagy éppen Ruandában is, vagy esetleg olajmezőkkel a nigériai deltavidéken és Angolában, gázmezőkkel Mozambikban, uránbányákkal Nigerben vagy Maliban, kávéültetvényekkel Kolumbiában, avokádóval Mexikóban stb.) amerikai mozifilm (*Blood Diamond*, 2006) hívta fel először széleskörűen arra a figyelmet, hogy a természeti erőforrások kiaknázására épülő gazdasági rendszer nemhogy nem járul hozzá egy elmaradott, adott esetben konfliktus utáni ország fejlődéséhez, hanem jóval nagyobb eséllyel maga az okozója a konfliktus kiújulásának.

Ugyanis a természeti erőforrás birtoklása vagy azon terület uralma, ahol a természeti erőforrás található (és ezáltal kvázi védelmi pénz, illetve egyéb járadékok szedhetők az azt kitermelő nemzetközi vállalatoktól), olyan kiemelkedő jövedelmet képes biztosítani, amelyért vért is érdemes ontani. Így kialakul az az ördögi körforgás, hogy a természeti erőforrásokra szüksége van a fejlett társadalomnak életformájuk fenntartásához (a gyémántok is például nemcsak a balatoni jachtokon töltenek be kulcsszerepet, hanem az iparban is), ezért a természeti erőforrások ellenőrzése kiemelkedő jövedelmet biztosít az elmaradott országokban, ahol a jövedelem megszerzéséért harcok alakulnak ki az egyes csoportok között. Ennek eredményeként normális gazdaság nem fejlődhet ki, így továbbra is a természeti erőforrások birtoklása jelenti majd a hatalmat és a jövedelmet, amelyekért a fejlett társadalmak hajlandók lesznek megfizetni azokat a helyi járadékokat, amelyekből a birtoklásért folytatott harc tovább folytatható. És így a társadalom sosem kerül ki a konfliktus spiráljából.

A társadalmi tudatosság növekedésével egyre több cég igyekszik vásárlóinak biztosítani, hogy az ő termékeinek a forrása nem valamilyen polgárháborús helyszín, és nem a helyi munkaerő – akár rabszolgaságszerű – kizsákmányolásán alapul. Ennek több módszere is létezik, az egyik ilyen például a „fair trade” védjegyek használata. Azonban látni kell, hogy az érték-, illetve ellátási láncok hosszúsága miatt a garancia ezen védjegyek használata esetén is messze van még a 100%-ostól.

Ha úgy nézzük, a tőkebefektetések révén elinduló prosperálás közjóságnak tekinthető, hiszen a növekvő gazdasági teljesítményből, a megszilárduló békéből a társadalom minden tagja (igazából hosszú távon még az előbb felsorolt ellenérdekelte csoportok is) részesül, miközben az árat, azaz a tőke befektetését nem nekik kell viselniük. Márpedig köztudott, hogy egy közjóság esetében mindig az lesz az egyik probléma, hogy ki finanszírozza a létrehozását. Jelen esetben a közjóság (a prosperálás) létrehozásának az ára a tőke befektetése magas kockázatú és alacsony jövedelmezőségű beruházásokba. Mivel belső tőke nincs elég, ezért ezt az árat a külföldi vállalatoknak kellene megfizetniük. A vállalatok azonban nem nonprofit szereplők, és a vállalati szektor tagjai nem fogják felvállalni a közjóság létrehozásának finanszírozását. Azt mondják, ez nem az ő feladatuk (az ő kötelességük a tulajdonosaik pénzének minél jövedelmezőbb felhasználása), ezt oldja meg az ország maga, vagy megoldják a nemzetközi intézmények, szupranacionális szervezetek, NGO-k. A vállalatok csak akkor jelennek majd meg tömegesen tőkebefektetéseikkel, ha a helyzet véglegesen normalizálódott. Azonban ahogy arról már volt szó, a nemzetközi intézményeknek, szupranacionális szervezeteknek, NGO-knak nincsen elég tőkéje a gazdaság beindításához s fenntartásához, s nem is igazán értenek az üzleti szférához. S így eljutunk a békeépítés 22-es csapdájához. Sose lesz tartós a béke, ha nincsen gazdasági prosperálás, s sose lesz gazdasági prosperálás, ha nincsen elég beruházás, s a tőkehiány miatt sose lesz elég beruházás, ha a nemzetközi vállalati szféra tőkebefektetései nem jelennek meg. Azonban a nemzetközi vállalati szféra tőkebefektetései sosem jelennek meg, ha nincsen tartós béke.

Természetesen mindig lesz néhány különleges vállalat, amely meghallja a hívó szót, és részt vesz a békeépítésben. Ezek jellemzően vagy olyan cégek, amelyek kereskedelmi partnerei és fogyasztói képesek büntetni a rossz vállalati magatartást, ezért mintegy marketingakciónak tekinthetők békeépítési befektetéseik, vagy olyan óriásvállalatok, amelyek beruházási kapacitásaiba belefér magasabb kockázatú és az átlagosnál hosszabb távon megtérülő beruházások kivitelezése, esetleg karitatív tevékenységi körükbe beletartozik már korábbról a békeépítésben történő részvétel. Azonban ezek a kapacitások közel sem elégségesek, ráadásul ezek esetében is felmerül az a kérdés, hogy egyáltalán milyen

fogadtatásra talál megjelenésük és békeépítési részvételük a helyi szereplők körében. Valamint az a feladat is fennáll, hogy miként tartsák meg őket, miként tartsák benn őket a békeépítési folyamatban.

Marshall-terv

A békeépítés kevés sikeres példáinak egyike Európa II. világháború utáni pacifikálása és újjáépítése. 1945 után a nyugat-európai országok ezeréves konfliktusait sikerült lezárni olyan módon, hogy jelenleg szinte semmi esélye annak, hogy ezek a konfliktusok valaha is háborús szintet elérő módon kiújuljanak.

A siker egyik legfontosabb kulcsa az Amerikai Egyesült Államok által a Marshall-terv keretében nyújtott masszív anyagi támogatás volt. A mai áron számolva közel 150 milliárd dolláros vissza nem térítendő összeg, valamint a hozzá kapcsolódó kedvezményes hitel keretében nemcsak a logisztikai és humán infrastruktúrát újítottak meg, de jutott az ipar modernizálására, az európai integráció előremozdítására is (ELLWOOD 2017). Azaz a békeépítés rövid távú feladatainak nemcsak az első, hanem a második fázisa is megtörtént. Rengeteg régi, évtizedes vagy évszázados múltra visszatekintő, illetve új európai cég kezdhetett újra vagy kezdhette el működését a segély keretében. Ez a nyugat-európai életszínvonal gyors fellendüléséhez vezetett, amely érdekeltebbé tette az embereket az őket ért súlyos traumák megbosszulására (pedig a történelem legszörnyűbb háborújáról beszélünk).

Az USA költségvetésének jelentős terhet jelentett a Marshall-terv (főleg, hogy az ázsiai hadszíntér országaiban is hasonló – bár kisebb léptékű – programot finanszírozott az ország), azonban ez mindenképpen megtérülő befektetés volt az amerikai adófizetők felé, hiszen a tartós béke következtében az Egyesült Államok hadseregének azóta nem kellett – súlyos emberélet- és pénzügyi áldozatokat hozva – beavatkoznia nyugat-európai országok katonai konfliktusaiba.

Hogy a békeépítés sikere is mennyire nem csak pénz kérdése, azt jól mutatja, hogy 2001 után 20 év alatt reálértéken hasonló nagyságrendű összeget költött az USA Afganisztán újjáépítésére, mint tette azt Európában a II. világháború után, és végül mégis teljesen sikertelenül záródott a misszió.

Középtávú feladatok

Középtávon a legfontosabb gazdasági cél a pénzügyi források stabilizálása, a gazdaságpolitikai mozgástér kialakítása, valamint az állam válságreagáló képességének megteremtése. Ezek megint csak egymással összefüggő feladatrendszer-elemek, hiszen – ahogy az a 17. ábrán látható volt – gazdaságpolitikai mozgástér nem képzelhető el a fizetési mérleg egyensúlya, költségvetési egyensúly, valamint stabil valutaárfolyam nélkül. Márpedig ezek feltételezik a stabil exportjövedelem meglétét a nemzetgazdaság számára, valamint megfelelő mértékű adóbevételeket az állami szektor számára. Valamint ugyanígy gazdaságpolitikai mozgástér nélkül az államnak nincsen válságreagáló képessége, hiszen egy külső vagy belső krízisre (amely lehet gazdasági, de akár katonai, környezeti, politikai vagy társadalmi is) nem tud a költségvetési kiadások növelésével vagy éppen a kamatok csökkentésével reagálni.

Azért kell ezzel foglalkozni, mert a történelem során számtalanszor láttunk olyat, hogy a béke megteremtése után rövid távon többé-kevésbé helyreáll az ország működése (a békeépítés rövid távú feladatai megoldottak), és a kedvező nemzetközi környezetben valamilyen mértékű fejlődés is elindul, azonban valamilyen külső vagy belső kihívás következtében (amely lehet egy globális vagy regionális gazdasági krízis, hosszabb ideig fennálló kedvezőtlen időjárás, háború kitörése a szomszédban, belső politikai patthelyzet vagy etnikai konfliktus stb.) a kedvező tendencia szinte azonnal megáll, az ország rövid időn belül összeomlik, és gyakran a konfliktus is – lehet, valamilyen új formában – kiújul. Ennek oka a nagyon törékeny állapot, amely nagyrészt az ország – korábban tárgyalt – jelentős külső gazdasági függőségéből adódik. Ezért a vezetők (és a nemzetközi közösség feladata), hogy olyan politikát folytasson, amely lépésről lépésre növeli az ország mozgásterét, ellenálló képességét és válságállóságát. Ez azért is nehéz, mert amikor kicsit javul a helyzet, az új vezetés számára sokszor nagy a csábítás, hogy olyan népszerűségjavító és/vagy hatalommegtartó lépéseket tegyen, amelyek letérítik erről az ösvényről az országot, és növelik sérülékenységét.

Amennyiben megnézzük a középtávú feladatokat, itt igazából nincsen másról szó, mint az előző fejezetekben megtárgyalt finanszírozási biztonságnak, a gazdaságpolitikai eszközrendszer és mozgástér biztonságának, valamint a mozgósítási biztonságnak a megteremtéséről. Szóval mindazok a kockázatok, amelyeket az adott fejezetben bemutatunk, hatványozottan megjelennek a békeépítés gazdasági folyamatának ezen szakaszában. Azért hatványozottan, mert a posztkonfliktusos szituációban jellemzően az átlagosnál jóval sérülékenyebb gazdaságról beszélhetünk, amelyben a kockázatok aktivizálódására és felerősödésére sokkal nagyobb az esély. Ez a gazdasági rendszer súlyos működési zavarát okozhatja, amely egyenes út a békeépítés kudarcához, a konfliktus kiújulásához.

A válságreakáló képesség része az általában robosztus haderő fenntartása, amely továbbra is jelentős mennyiségű összeget emészt fel. Ráadásul ezt ilyenkor – ellentétben a korábbi időszakokkal, amikor a konfliktus után még jelentős külső támogatást (pénzt, fegyvert, kiképzést stb.) kap erre az ország – már döntően állami költségvetésből kell finanszírozni, amelynek szintén meg kell teremteni a (védelem)gazdasági alapját.

A helyi haderő fontossága a békeépítésben

A harcok beszüntetését követően alapvető fontosságú a helyi haderő, biztonsági erők felállítása vagy megerősítése. Amíg rövid távon a békefenntartó, partner- vagy szövetséges katonai erők – esetleg az általuk felállított katonai közigazgatás – képes a rendet helyreállítani és többé-kevésbé fenntartani, addig közép- és hosszú távon erre az adott ország biztonsági erői hivatottak. Ennek alapfeltétele a felállítandó védelmi erő bizalma a politikai vezetésben és a hit a saját katonai képességek hatékonyságában. A katonai képességek felépítése költséges feladat, és szükséges hozzá a partnernemzetek eltökéltsége, hogy a helyi haderő felfegyverzését és kiképzését végigvigye. Ez akár egy több évtizedig elnyúló támogatási tevékenység is lehet. Mégis ez a könnyebbik része az új haderő és biztonsági erők felállításának. A bizalom a politikai (és katonai) vezetésben nagyon összetett kérdés, mert sok tényező képes azt befolyásolni.

A jelenleg zajló ukrainai konfliktus ezek közül többre is rávilágít. Egyrészt a hibrid hadviselés hatékonyan képes befolyásolni az elégedetlen etnikai kisebbséget, és ezt alkalmazva az agresszor mindig megpróbálhatja a felszín alatti ellentéteket újraszítani. Az elégedetlenség oka lehet gazdasági (például a hatalmas korrupció, vagy amikor az adott kisebbség által lakott területet a kormányzat tudatosan kihagyja az infrastrukturális, ipari fejlesztésekből) vagy politikai jellegű is (például etnikai elnyomás).

Ennél is rosszabb a helyzet egy olyan országban, ahol az etnikai megosztottság még inkább jelen van, azáltal hogy több nép van egy (általában korábban mesterségesen létrehozott) ország határai közé zárva. Ezekben az esetekben biztos, hogy a környező országok ezt a megosztottságot etnikai, vallási vagy egyéb hivatkozási alapon megpróbálják saját befolyásuk növelése érdekében kihasználni. Ezekre jó példa a legutóbbi időkből az iraki és az afganisztáni konfliktus. Habár Afganisztánhoz képest Irak egy világibb társadalmi berendezkedésű ország, a vallási különbségek végig az erőszak alapjául szolgáltak a 2003-as iraki műveletek kezdetétől. A síita vagy szunnita törzsek létrehozták a saját milíciáikat is, hogy saját politikai érdekeiket kellően képviselni tudják, vagy megfelelő erő legyen a kezükben a sérelmeik megbosszulásához. Mindez folyamatos erőszakhullámokat és polgárháborús helyzetet teremtett, különösen 2006 után. Az iraki hadsereg sem maradt mentes a vallási problémáktól. A hatalomban éppen előretörő párt alakította a hadsereg összetételét is. A bizonytalanság és az állandó megosztottság vezetett oda, hogy bizonyos esetekben az iraki hadsereg tisztje valamely félkatonai szervezetben is vezető szerepet viselt. Nem csoda hát, hogy az al-Kaida után az Iszlám Állam is viszonylag könnyen teret nyert, és az USA vezette koalíciónak 2015-től immár másodszor kellett az iraki hadsereget felszerelnie, újraszerveznie és kiképeznie.

Az afgán helyzet, ha lehet, még komplikáltabb, mert a központi irányítás az irakinál is gyengébb volt a tálib hatalom 2001-es megdöntése után. Az újonnan felállított afgán nemzeti haderővel és más biztonsági erőivel kapcsolatban elmondható, hogy a kiterjedt korrupció mellett az etnikai, törzsi viszonyok is nehezítették ezen szervezetek működését. Az átlag legénységi állományú afgán katona elsősorban a saját törzsi vagy egyéb előjárója felé tartozott felelősséggel,

és csak azután a katonai parancsnokainak. A katonák gyakran hetekig eltűntek, mert mondjuk a falujukban mezőgazdasági betakarítások voltak. Ezt követően visszatértek az alegységükhöz. A nyugati katonai normákkal nem is értelmezhető hatalmas mentalitásbeli és egyéb különbségekkel nem számoltak a koalíciós és NATO-erők. Az említett problémák nemcsak a védelmi erőket hátráltatták a megfelelő hatékonyság elérésében, de az oktatásra, a nevelésre és a gazdaságra is befolyással voltak. A hatalmas mértékű analfabetizmus, az alap- és középfokú oktatás hiánya vagy alacsony foka akadályozta a katonai kiképzés megfelelő színvonalának elérését is. A biztonsági erők felépítésében, kialakításában, átszervezésében Irakban és Afganisztánban tapasztalt problémákra a nyugati haderők képviselői nyilvánvalóan nem találtak megfelelő és hosszú távú megoldásokat. Így a nemzeti haderőknek juttatott hatalmas összegű technikai donációk egy jelentős része is hamar használhatatlanná vált az alkatrészhiány vagy a megfelelő kiképzettség hiányából következő problémák miatt.

Hosszú távú feladatok

Amennyiben a békeépítés gazdasági dimenziójának középtávú feladatai sikeresen megoldottak, azaz sikerült kialakítani mind a finanszírozási biztonságot, mind a gazdaságpolitikai mozgásteret és a válságreakáló képességet, akkor azt mondhatjuk, hogy az ország gazdasági stabilitása nagyjából helyreállt. Ekkor a fókusz a gazdaság hosszú távú fejlesztésére kerül. A célnak annak kell lennie, hogy a kialakult fejlődés tartós legyen, és az ország ne kerüljön a közepes fejlettség csapdájába (YE–ROBERTSON 2016). Ez az a helyzet, amikor egy alacsony fejlettségi szintről egy társadalom viszonylag gyors növekedésnek indul – relatíve olcsó – erőforrásai mozgósításának segítségével, és a gyors GDP-növekedési ütemmel viszonylag hamar elér egy átlagos vagy valamivel átlag feletti fejlettségi szintet. A növekedés azonban itt belassul, stagnálni kezd, és az ország nem képes megugrani azt a szintet, hogy a legfejlettebb társadalmak közé kerülhessen. Ennek oka az, hogy nagyon nehéz a gazdaságot átállítani

az (olcsó) erőforrás-alapú fejlődésről egy innováció generálta fejlődési modellre. Ez csak nagyon kevés társadalomnak sikerült a történelem során, ezzel szemben rengeteg példát találhatunk a közepes fejlettségi csapdába történő beragadásra.

A közepes fejlettségi csapda helyzete elkerülésének a lehetőségeit rengeteg kutatás vizsgálta. A gazdasági biztonsági aspektusát tekintve ez a kérdés inkább annak hosszú távú, fejlődési biztonsággal foglalkozó területéhez tartozik, amely dimenziót ez a könyv nem tárgyalja. Azonban összefoglalásként annyit mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a hosszú távú versenyképesség eléréséhez a fizikai és humán befektetéseken túl (mint a logisztikai infrastruktúra, a termelőeszköz-beruházások, a technológiai fejlesztések, az oktatás, az egészségügyi, valamint szociális ellátás új, magasabb szintre emelése, a humán infrastruktúra fejlesztése stb.) olyan alapvető kulturális változások elérése is alapvető feltétel (innovativitás, nyitottság, a bizalom erősítése, a hatalmi távolságok csökkentése, a hosszú távú gondolkodás és teljesítményszemlélet kialakítása stb.), amely még egy normál élethelyzetben lévő országban is rettentően nehéz feladat, nemhogy egy poszttraumás, konfliktus utáni szituációban élő társadalomban. Még akkor is, ha ezen békeépítési szakasz elérése már jó néhány év, akár közel évtizednyi békés időszak meglétét feltételezi.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Blood Diamond (2006). Rend. Zwick, Edward. Warner Bros.

CARBONNIER, Gilles (1998): *Conflict, Postwar Rebuilding and the Economy: A Critical Review of the Literature*. Geneve: United Nations Research Institute for Social Development.

ELLWOOD, David W. (2017): *Rebuilding Europe: Western Europe, America and Postwar Reconstruction*. London: Routledge.

KENNEDY, Galvin (1983): *Defense Economics*. New York: St Martin's Press.

KLOSTERBOER, Brian – HARTMANN-MAHMUD, Lori (2013): "Difficult to Repair": Applying African Models for Transitional Justice to Peace and Restoration Prospects in the Democratic Republic of the Congo. *African Conflict and Peacebuilding Review*, 3(1), 56–80.

Online: <https://doi.org/10.2979/africonfpeacrevi.3.1.56>

- RETTBERG, Angelika (2010): *The Private Sector, Peacebuilding, and Economic Recovery. A Challenge for the UNPBA*. Oslo–Ottawa: Norwegian Institute of International Affairs – Centre for International Policy Studies, University of Ottawa.
- SAMURA, Fatmata (2013): Peace Education for Reconstruction and Peacebuilding in Postwar African Societies. *African Conflict and Peacebuilding Review*, 3(2), Special Issue on Peace Education, Memory, and Reconciliation in Africa (Fall 2013), 24–46. Online: <https://doi.org/10.2979/africonfpeacerevi.3.2.24>
- UNITED NATIONS (2010): *UN Peacebuilding: an Orientation*. New York: Peacebuilding Support Office.
- VEENEKEI József (2012): NATO logisztika és a NATO műveleti támogatási lánc menedzsmnt. *Hadmérnök*, 7(4), 62–74.
- WADE, Christine (2016): *Captured Peace. Elites and Peacebuilding in El Salvador*. Athens, OH: Ohio University Press.
- YE, Longfeng – ROBERTSON, Peter E. (2016): On the Existence of a Middle-Income Trap. *Economic Record*, 92(297), 173–189.

AJÁNLOTT IRODALOM

- BANERJEE, Abhijit V. – DUFLO, Esther (2012): *Poor Economics. A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty*. New York: PublicAffairs.
- BOYCE, James K. (2011): Post-Conflict Recovery: Resource Mobilization and Reconstruction. In KOZUL-WRIGHT, Richard – FORTUNATO, Piergiuseppe (szerk): *Securing Peace*. London – New York: Bloomsbury Academic – United Nations, 113–118.
- CARUSO, Raul (2011): *Ethnic Conflict, Civil War and Cost of Conflict*. Leeds: Emerald Publishing Ltd. Online: [https://doi.org/10.1108/S1572-8323\(2011\)0000017004](https://doi.org/10.1108/S1572-8323(2011)0000017004)
- DARWEISH, Marwan – RANK, Carol szerk. (2012): *Peacebuilding and Reconciliation: Contemporary Challenges and Themes*. London: Pluto Press.
- DEBIEL, Tobias – HELD, Thomas – SCHNECKENER, Ulrich (2016): *Peacebuilding in Crisis. Rethinking Paradigms and Practices of Transnational Cooperation*. London: Routledge.
- DONAIS, Timothy (2005): *The Political Economy of Peacebuilding in Post-Dayton Bosnia*. London – New York: Routledge.

- GUNTER, Frank R. (2013): *The Political Economy of Iraq. Restoring Balance in a Post-Conflict Society*. Cheltenham–Northampton: Edward Elgar Publishing.
- SOPKO, John F. (2014): *Quarterly Report to the United States Congress*. Arlington, VA: SIGAR. Special Inspector General for Afghanistan Reconstruction.
- TAKSÁS Balázs (2018): Business Doesn't Run Without Peace and Peace Doesn't Come Without Business: (Economic Background of Peacebuilding Failures). *Hadtudományi Szemle*, 11(4), 430–447.
- TAKSÁS Balázs (2015): Role of Peacebuilding in Context of Economic Security. *Economics and Management*, 11(2), 79–85.
- UNITED NATIONS (2010): *The United Nations Peacebuilding Architecture*. New York: United Nations.

Hiánypótló művet tart a kezében az olvasó, mert ugyan a gazdasági rendszerünk könnyű sebezhetőségére rengeteg esemény (világgazdasági válságok, globális járványok, háborúk és geopolitikai feszültségek) mutat rá napjainkban, a terület komplexitásából adódóan sem a nemzetközi, sem a hazai szakirodalomban nem volt eddig megtalálható gazdasági biztonsággal foglalkozó szakkönyv. Jelen kötet logikus felépítésével, könnyen érthető nyelvezetével végigvezeti az olvasót a gazdasági biztonság alrendszerének feltérképezésén, az egyes kockázati tényezők felismerésén és mérésén, a gazdasági biztonság és a többi biztonsági dimenzió kölcsönhatásainak megismerésén. Az élményt közel száz esettanulmány színesíti, amelyek a középkortól napjainkig, az Amazonas medencéjétől Etiópián át Srí Lankáig mutatnak be példákat a gazdasági rendszer megrendülését eredményező események logikai láncolatáról. Ajánljuk a könyvet mindazoknak, akik meg akarják ismerni a gazdasági rendszernek az ország biztonságában betöltött szerepét, a gazdaság biztonságos működésének feltételeit, valamint azokat a kockázatokat, amelyek a gazdasági szféra felől leselkednek mindennapi életünkre.